فەرهەنگی فەلسەفە

ئیسماعیل ئیسماعیل زادە

پێشگوتە

" لە زانست دا هیچ شارێیەک بەدی ناکرێ، و تەنیا کەسانێک شانسی ئەوەیان هەیە بە لوتکە درەوشاوەکانی زانست بگەن کە ناترسن هەنگاو بنێنە نێو کوێرە رێ شەکەتهێنەرەکانییەوە"

کارڵ مارکس نامە بۆ موریس لاشاتر/ بەرایی وەرگێڕانی فەرانسەیی کتێبی سەرمایە

لە روانگەی یەکەم دا و رەنگبێ بۆ ئێستامان پێویستبوونی باسکردن لەو زانست و ئەندێشانەی هاوتەریب لەگەڵ دۆخی شڵەژاو و چاخی هەڵوەشاوەی ئێمەدا دێنە ئاراوە، حاشای لێبکرێ، و ئەمەش بوار و دەرفەتی زێدەتر بۆ کۆمەڵێک هزر و چەمکی داسەپێنراو دەڕەخسێنێ کە، نکۆڵی کردنە لە درکی خۆویست و پێویستی دژوارییەکانی خۆجێیی و جیهان. بەتایبەتیش بە ئاسانی خۆبەدەستەوەدان یان خۆبواردنە لەو دژوارییانەی بە دیاردەی لە خۆنامۆبوون دادەنرێن و وەک پێوەرێکی بێگانە دژ بە کولتور و نەریت و ئەو بەناو رەسەنایەتییە خۆ ئاراستە دەکەن و پێداگریش دەکرێ کە بپارێزرێن... ئیتر بێ ئەوەی بکەری پشت ئەم حاشاکردنە بێت لە دژوارییەکان بکۆڵێتەوە و تێبگا و رێچارەیان لێ هەڵوێنجێ و ئاراستەیان بکا، چونکە لە ئاست کارەساتی خەسانی خۆی گێل دەکا.

حاشا لەوەش ناکرێ کە ئەم توخمی بیرکردنەوەیە خۆی بە تاکە پێوەری هۆ و هۆکاری رەوینەوەی رێگاکانی درکی چاخی خۆی دادەنێ. هەر ئەم پێوەرەشە کە گرینگییەکانی کردە و کارابوونی مرۆڤ لە بەرامبەر دواکەوتوویی یا گەشەنەکردوویی دا دەست نیشان دەکا.

با لەوگەڕێین کە ئەگەر لە رووی سیستم و گەلاڵەیەکی پێشبینی کراوەوە چەمکێک رووبدا ئایا ، ئەم توخمی هزرڤانییە دەتوانێ بە پێی پێویستیی هەلومەرج و سەردەم، چەمک و پرسە نوێیەکان بۆ هەرێمی بڵاوکردنەوە و پەرەپێدانی ئەندێشەیەکی رووەو بنچینەکردنی شوناس و چییەتی گەشەی کۆمەڵایەتی و کولتووری و برەوپێدانی زانستی و ... رابکێشێ، هەروەها رێچارەیەک بێ بۆ سڕینەوەی بەشێک لەو پەڵە رەشەی دیاردە کۆن و سەلەفییەکانی مێژووی شوناسی ونی مرۆڤی ئەم کۆمەڵگایە؟!..

بە لەبەرچاوگرتنی تازەبوونی کۆمەڵێک چەمک و بە گشتی گرینگیی پێگەی زانست و هزر بۆ ئێمە، ئاشنابوونێکی سەرپێیی هاوڕێ لەگەڵ روانین بۆ زانایی و هەروەها گوێستنەوەی هزر و زانستەکان لە رێگەی یەکێک لە رەهەندەکانەوە، واتە وەرگێرانی سەقەت و خەسێنەری بەشێک لە سەرچاوە و شاکار و ناشاکارەکانی دنیا و بەتایبەتی رۆژئاوا، هەروەها بە سەرنجدان بە پێویستییەکی درەنگ و حاشاهەڵنەگر، فەرهەنگی فەلسەفەی بەردەست نمونەیەکی کورت و ئامادەکردن و گردوکۆ نوسینێکی تاکە کەسی دەبێ کە، هیچ چەشنە بانگەشە و نایاب بوونێک ناخاتە روو. ئەمەش هەڵبژاردنێک و لە رووی مەیلێکەوەیە کە کاریگەریی لە ئەندێشە فەلسەفی و هزرییەکانەوە وەرگرتووە.

کاراترین و بەسودترین شێوەیەکی کە بۆ ئەم بەرهەمە کەڵکی لێ وەرگیراوە کورتە لێدوانێکە لە سەر هەر وشەیەک و بە پێی توانا خوێندنەوەیەکی کورتە لە هەر بوارێکی زانستی دا کە چەمکی بەرباس کارابوونی خۆی تێدا دۆزیوەتەوە. هەروەها هەوڵ دەدرێ تا ئەو جێیەی بکرێ لە رووی چەمکییەوە شیکردنەوەکان روو بدەن...

ئیمەیل: **ismayl_zade@yahoo.com**

پێرست:

لاپەڕە

- ئازادی (Freedom ,Freiheit) 5
- ئۆبژە:(Object) 7
- ئابڕو، شەڕەف (Ehre) 8
- ئێپیکور(Epicurus) 9
- ئێپیکوریزم ، ئەخلاقی ئێپیکوری (Epikurische Ethik ,Epicurism) 10
- ئێرلانگێر شولێ، قوتابخانەی ئێرلانگێن 11
- ئیرادە، خواست 12
- ئەخلاق (Moral , Ethik) 13
- ئەخلاقی دو جۆری (Doppelte Moral) 14
- ئەخلاق لە چینی کەونارا، ئەخلاقی چینی (chinesische Ethik) 15
- ئەخلاقی پزیشکی 18
- ئەخلاقی ریواقی، ریواقیان و ئەخلاق 21
- ئەخلاقی ژینەوەرانە (bioethics ,Bioethik) 23
- ئەخلاقی سیاسی (Political ethics) 24
- ئیندوکسیون: (induction ,Induktion) 25
- سکۆلاستیک، سەردەمای سکۆلاستیک (Scholastik) 26
- ئەفسانە، ئوستورە (myth ,Mythos) 27
- ئیلهام (inspiration) 28
- ئانترۆپۆزۆفی، حیکمەتی مرۆڤی (Anthroposophie) 29
- ئەزموون (Erfahrung ,Empiri) 30
- ئایدئالۆژی (Ideology ,Ideologie) 31
- ئانارشیزم (anarchism) 34
- ئیمپریالیزم، پاشایەتی (imperialism, Imperialismus) 36
- ئەلبێرتوس مەگنوس (Albertus Magnus) 38
- ئانترۆپۆمۆرفیزم (Anthropomorphism) 38
- ئیستەتیك، جوانیناسیی(Aesthetics) 39
- ئەزمون باوەڕیی ، ئێمپیریزم (Empirismus ,empiricism) 43
- ئێرەیی پێبردن(Neid ,envy) 44
- ئۆتۆنۆمی (Autonomie) 45
- ئاوەز 46
- ئاشتی (paix ,Frieden ,peace) 48
- ئابستراکت، سەڵت(abstract) 49
- راسیونالیزم (rationalism) 50
- ئەمێستا، هەنوکە، حازر (Gegenwart ,present) 51
- ئانالیز، لێکدانەوە (analysis ,Analyse) 52
- ئایدیا (idea ,Idee) 53
- ئارمانج (ideal) 54

- ئەندێشە، هزر (Gedanke) 55
- ئەندێشەکردن، تێفکرین، بیرکردنەوە (thinking ,think ,denken) 55
- ئانالیتیک، لێکدانەوەیی (analytic) 56
- ئینتێلێکتوالیسم Intellectualisme 56
- ئێگۆییسم Egoisme 56
- ئاتێییزم 57
- ئۆتۆریتە 59
- ئەرەستۆ خوازیی 60
- ئاگوستینوس 61
- تیۆدۆر ئادۆرنۆ Adorno, Theodor W 62
- ئالتوسێر، لویی 64
- ئەتۆمیسم، بڕوا بە ئەتۆم 65
- ئانتاگونیسم، دژایەتی، نەیاریی 66
- ئلیناسیۆن 67
- ئانتینۆمی 70
- ئەوستین (Austin) 71
- ئۆریگنێس 73
- ئەرەستۆ (Aristotle) 75
- ئەفلاتوون (Plato) 77
- ئاریستیپوس 81
- هانا ئارێنت 84
- ئیمپدوکلێس 430 – 492 پێش زایین 87
- ئاناکساگوراس 89
- ئاناکسیماندەر 91
- ئێلیتیزم (elitism) و میراتگرانی ماکیاڤیلی 93
- ئێگزیستەنسیالیزم 97
- ئەنتیستێنس 101
- ئایین 103
- ئارەخلائوس 105
- ئیمانوێل کانت 107
- بڕیار و بڕیاردان 110
- بارهێنان، فێرکردن و پەروەردە 111
- بڕیار، بڕیاردان 112
- پراگماتیزم 113
- پرسیار(question , Frage) 116
- پۆپۆلیزم(Popolizm) 117

- پارادۆكس دژواز (paradox) 118
- پۆست مۆدێرنیزم ، پۆست مۆدێرن 120
- پلۆتین، فلۆتین 121
- پێشكەوتن، بەرەوپێش چوون، گەشەكردن 124
- پیشە، كار work ,Arbeit 125
- بەختەوەری 126
- پێناسەكردن 128
- تابوو Tabu ,taboo 129
- تائۆییزم و لائوتسێ Lao-tse / Taoism 130
- پراگماتیزم 131
- تیۆریی Theorie ,theory 132
- پارادایم، پارادیگما 133
- ترس 134
- تیۆریی بڕیاردان 135
- تالێس 136
- تێرۆریزم 137
- ئێتین هانری ژیلسۆن 138
- ئایزیا بێرلین 141
- پێكهاتە 143

فەرهەنگی فەلسەفە، بەشی (1):

ئازادی (Freedom ,Freiheit)

شوێنی چالاکی، هەر بەو جۆرەی کە مرۆڤ بیهەوێ و بتوانێ. ئازادی واتە ئازادی ئیرادە و خواست. هەوێنی ئیرادە تەنیا ئازادییە و هیچی تر.

چەمکی ئازادی لە دنیای ئەندێشە فەلسەفییەکاندا دوو لایەنی جیا بەخۆیەوە دەگرێ: لە لایەکەوە ئیختیار و داهێنەری، لە لایەکی دیکەوە جەبر و ملکەچی پەیوەندیی هۆ و هۆکار. زۆربەی فەیلسوفەکان لە چەمکی ئازادییەوە هەنگاویان ناوەتە نێو چەمکی "ئەرک" و پێش مەرجی ئازادیی مرۆڤیان بە دەروەستبوونی (مرۆڤ) بە بنەما ئەخلاقییەکان زانییوە.

لە ژیانی رۆژانەدا زیاترین باسوخاسێکی کە لە سەر ئازادی کراوە، تەوەری ئازادییە سیاسییەکانە: مرۆڤەکان دەیانەوێ بە پێی مەیل و ئیرادەی خۆیان هەڵسوکەوت بکەن. واتە ئازادیی ئیرادە و ئازادیی کردە ئەنجامێکن بۆ بەدەستهێنانی خواست و نیازە مرۆڤییەکان. بەم پێیە "وشەی Freiheit لە گەڵ کۆیلەتی و هەروەها "زۆرەملی" و "لایەنگری" و "پێویستی"یش دژایەتی دەکا (مارکس). زیندەوەرەکانیش لە سروشت دا ئازادن، بەڵام بەم حاڵەش ملکەچی یاسا سروشتییەکانن (بۆ زاووزێ، پاراستنی خود و هاوچەشنی خود). لە کۆمەڵگای مرۆڤیدا ئازادیی واتە ئازادیی هەڵبژاردن. بابەتێکی کە لە تایبەتمەندییە سروشتیەکانی مرۆڤە. ئەمە پێشتر نەبووە کە بووبێتە میرات، بەڵکو لەگەڵ رەوتی ژیانی کۆمەڵایەتی شکڵی گرتووە و پێدەگا. هەرچەندە بابەتەکان و دەرفەتی هەڵبژاردنی زیاتر بۆ تاک هەبێ، بەو رادەیەش تاک ئازادی زیاتری هەیە (هابس).

بەم پێیە ئازادیی چەمکێکی رێژەییە و دەروەستی هەلومەرجی جەستەیی و دەروونی و ئابووری و کۆمەڵایەتی... هەموو تاکێکە. واتە منداڵ و نەخۆش و پەککەوتە و دەستکورت ئازادیی کەمتری هەیە.

هۆش، توانست، تایبەتمەندییە شەخسییەکان و هەروەها ئەزموون لەو هۆکارە گرینگانەن کە سنووری ئازادییە تاکیەکان دەستنیشان دەکەن.. هەرچی کۆمەڵگا کراوەتر بێ (پوپێر) دەرفەتی ئازادیی بۆ تاکەکانیش زیاتر دەرەخسێ.

لەو سەرەوە کە ئازادی و ئیختیاری هەر تاکێک رادە و چۆنایەتیی ئازادییە حازرەکان دیاری دەکا، ئەم چۆنایەتییە چەند پێشمەرجی دەبێ:

1. یاسا گشتییەکان بە پێی ئیرادەی ئەم یان ئەو تاک یان گرووپی رەها لە یاسا نا، بەڵکو بە پێی یاسا تەواو مافییەکان داڕێژراون.
2. دابەشکردنی هێزی کۆنترۆڵ کردن، کە لە لایەن پارلەمان و دەوڵەت و دامەزراوە کۆمەڵایەتیەکانەوە کۆنترۆڵ دەکرێن.
3. هەڵبژێرانی دەوڵەت و پارلەمان و گشت نوێنەرانی هێزە دەسەڵاتدارەکان بۆ ماوەیەکی دیاریکراو.
4. بەناوەند نەبوونی دەسەڵات (مسۆگەرکردنی فیدرالیزم).
5. بە فەرمی کردن و قبووڵکردنی مافی بەرگریکردن و ناڕەزایەتی لە بەرامبەر لێپرسراوان و سەرلەبەری دەسەڵات.

لەو سەرەوە کە ئازادی و دەسەڵاتی هەر تاکێک دەتوانێ لە بەرامبەر ئەویتردا راوەستێ دەبێ رێککەوتن و یاساگەلێک سەبارەت بەم چەمکە هەبێ. کارابوونی یاسا بۆ مەرجدارکردن و بەرتەسککردنی ئازادی و ئیختیارە تاکییەکانە و لە هەمان حاڵیشدا گەرەنتییەکە بۆ پشتگیریکردنی ئەوان.

لـه روانگـەی فەلسـەفەی ئەخلاقـەوە مـرۆڤ بونـەوەرێکـە ئـازاد و سـەربەخۆ. بۆ پاراستنی ئـەم سەربەخۆییە واتە تاکی مرۆڤی نابێ بهێڵێ درەوەی خۆی ناچار بە ئەنجامدانی کارێک بکا. هـەموو شـتێک دەبـێ بـە هـۆی خـودی کـاراوە ئـەنجام بـدرێ. بـەڵام چۆن؟ مـرۆڤ ئـازادە و ئـەم ئازادییـە لەوپەڕی گشت ئاراستەکانە (ترانسیندنتال) و هەموو مرۆڤێک خاوەنییەتی. هەڵبەت بە تەنیا خاوەنی ئەم ئازادی بوونە بە واتای ئازادبوون نییە، بەڵکو مرۆڤ دەبێ لەڕێگەی پەیوەندی لەگەڵ خودی خۆی، خۆی رابێنێ. ئازادیی ئەوپەڕی ئاراستەکان واتە ئیرادە نابێ ملکەچی بابەتی ئیرادەکراو بێ، و دەبێ ئەو بابەتە ئاوالا بکا و بە پێی ئەقڵی خۆی لێکی بداتـەوە. گشت مرۆڤێـک خـاوەنی ئـازادیی ئەوپەڕی ئاراستەکانە. بەم جۆرە لە فەلسەفەی ئەخلاقیشدا ئازادی واتە ئازادی دیتران.

ئازادی خاوەنی تایبەتمەندیی پەیوەندی گرتنە (فیتشـە). کـردەوەی ئـازاد کردەوەیـەکی ئەخلاقییـە. ئـازادی ئەوکاتـە واتـای هەیـە کـە پەیوەنـدی بـە بـاقی مرۆڤـەکانی دیکـەوە هەیـە. ئـەم ئازادییـە پەیڕەویکردن لە بنەما رێکەوت و دڵخوازەکانی ئەم و ئەو نییـە، بەڵکو گـەلێ پرەنسیپی بـەرفرە و ناسراو بنەما و بواری بۆ پێک دێنن. " بـارودۆخی سروشتی" و ئانارشیزم لەگـەڵ ئـازادی ناتـەبان چونکە ژیرانە نین.

هێنانەئارا و هەروەها گەرەنتی کردنی ئازادی دوو لایەنی دانەبڕاون لە ئازادی. ئازادیی سیاسی لە پلەی یەکەمدا نابێ بەواتای بەرتەسککردنەوەی سنوری تاکی و زێدەکردنی ئازادیە تاکیەکان بێ. ئـازادی سیاسـیی راسـتەقینە ئازادییەکـە چۆنایـەتی ژیرانـەی هـەبێ، چۆنایـەتی گـەلێک کـە وەک یارمەتیـدەر و پشـتیوانی زەحمەتکێشـان و دەسـتکورتان و چەوسـاوان و ژنـان و منـداڵان خۆیـان دەردەخـەن. بـە واتایـەکی دیکـە ئـازادیی سیاسـی بابـەتێک نییـە کـە لـە عەداڵـەتی سیاسـی جیـا بـێ و ناشتوانێ ببێ. ئازادی مافە و وەکو بـاقی مافەکان (مـافی ژیان، مـافی مڵکایـەتی...) پەیوەندییـەکی یەکسانی هەیە لەگەڵ بەڕێوەبردنی ئەرک و ئەرک وەخۆگرتن.

ئەرەسـتو و زۆربـەی زانایـانی سـەردەمەکان پێیـان وایـە ئـازادیخوازی راسـتەقینە کەسـێکە کـە ئازادی بە دیتران دەدا، هەڵبـەت زیـاتر لـە خۆی بۆ دیتـران دەخـوازێ و بـەکردەوەش نیشـانی دەدا، ئازادیخوازیی تایبەتمەندی و خەسلەتی مرۆڤ نییە بەڵکو چییەتی ئەوە (سارتر).

***

ئۆبژە:(Object)

شت، بابەت یان بەرناس بە واتای خۆدانانە لە بەرامبەر شتێکدا.

ئۆبژە لە بەرامبەر سوبژە (Subject ، ناسکار)دا، واتە ئەو شتەی کە باسی لە سەر دەکرێ، راست بەپێچەوانەی سوبژە کە بۆخۆی ئاخێوەرە. ئۆبژە بیری لێدەکرێتەوە، بەڵام سوبژە یان ناسکار بیر دەکاتەوە.

ئۆبژە لە کۆتایی سەدەی هەژدەیەمدا بووە خاوەنی چەمکێکی نوێ: ئۆبژە واتە ئەو شتەی کە لە بەرامبەر سوبژە دایە. بە پێی ئەم بۆچوونە ئۆبژەبوونی سوبژە واتای خۆی لەکیس دا و ئەوپەڕخوازیی نێوان سوبژە و ئۆبژە بە چۆنیەتییەکی نوێی وەخۆگرت.

لە سەدەی نۆزدەیەمدا چەمکەکانی ئۆبژە و سوبژە بە ئاشکرایی هاتنە نێو بواری فەلسەفەوە و بە رەهەندێکی نوێ گەیشتن.

جان لاک و لایبنیتس پێیان وایە کردە هزرییەکانیش ئۆبژەیەکن بۆ سوبژە. ئۆبژەی هاوپەیوەند دیاردەیەکە کە لە ئۆبژەی جۆراوجۆر پێکهاتووە.

لە سەردەمی ئێمەدا دوای کاملبوونی تیۆریی سیستەمەکان، ئۆبژە واتە ئەو توخمە تێکهەڵکێشراوانەی بە شێوەیەکی ئۆرگانیکی پەیوەندییان بە یەکەوە هەیە.

***

ئابڕو، شەڕەف (Ehre):

بایەخێکە کە دیتران لە ژیانی هاوبەشدا دەیخەنە پاڵ کەسێک و ئەوی پێ دەناسێنن.
حوکمدانێکی ئەرێنییە کە رێز لە گوتە و ئاکار دەگرێ و بە شێوەی سیمبولیک بایەخی مەزنی کەسێک دەردەبڕێ و ئێمەش هەر بەو پێیە خۆمان هەڵدەسەنگێنین. (هابز)
هەموو کەسێک لە لایەن رای گشتییەوە هەڵدەسەنگێندرێ، ئەویش بە پێی ئەو شتەی کە هەیە یان ئاراستەی دەکا و ئەگەر کردە و ئاکار و کاریگەرییەکانی کەسێک بایەخی کۆمەڵایەتی و مەعنەوییان هەبێ بە کەسێکی بەشەرەف لەقەڵەم دەدرێ (ئەرەستو).
چۆنایەتییەکە کە لە بەرامبەر توانست و دەستڕۆیشتوویی و پلە و ئیش و کار و تەمەن ... بۆ کەسێک دەستنیشان دەکرێ.
چەمکی ئابڕوداربوون دەروەستی سیستمی بایەخدانان و تێگەیشتن و کولتوری گروپ یان گەلێکە. هەموو وابەستەی ئەرێ گوتنی دیترانن و بەم پێیە پێویستیان بە ئابڕو هەیە.
ئەم چەمکە جاروبارە بە فۆرمی "غیرەت" خۆی نیشان دەدا کە دەربڕی پێداگری و زێدەڕۆییە بۆ گەیشتن یان پارێزگاری کردن لە شەڕەف و ئابڕو (ئاکیناس). بڕیاری دیتران لە سەر کەسێک (شوپنهاور) بە هەڵە بۆتە تاکە مەبەستی ئەخلاقی. کەچی بەدەستهێنانی شوناسی جێیی پەسندی دیتران بەشێکە لە ئەخلاق (ئەخلاقی ئیش، ئەخلاقی جنسی، ئەخلاقی بنەماڵەیی....).
غیرەتی بوون و بەغیرەت بوون بە واتای پاراستنی ئابڕو یان پێشگرتن بووە لە ئابڕوچون کە دەرەنجامی ئەوە تۆڵەسەندنەوە و خەسارگەیاندنی مادی یان مەعنەوییە بەویتر. کارێکی کە لە سیستمە مافییەکانی سەردەمی ئێمەدا قەت قبووڵ ناکرێ و لە رووی ئەخلاقیشەوە نابێ و ناتوانرێ بەرگری لێبکرێ.

***

ئێپیکور (Epicurus)

ئێپیکور (Epicurus) فەیلسوفی یۆنانی، ساڵی 341 ی پێش زایین لە شاری ساموس هەڵکەوتوو لە دەریای ئیژە لەدایک بوو. باوک و دایکی لە بنەماڵەیەکی هەژار و دەستکورتی ئەم شارە بوون. بەڵام ئێپیکور بە بێ وەبەرچاوگرتنی ئەم کێشەیە هەر لەوێ دەستی بە خوێندن کرد. لە تەمەنی 12 ساڵان دا هۆگری فەلسەفە بوو و لە شاری نیئوس لە لای نوزیفانوس بوو بە قوتابی و لەگەڵ حیکمەتی دیموکریت ئاشنا بوو. لە تەمەنی 19 ساڵان دا چوو بۆ ئەسینا و لە ئاکادیمیای ئەفلاتوون بۆ ماوەی ساڵێک فەلسەفەی خوێند. دواتر لە شارەکانی کولوفن و موتیلنێ و لامپساکوس دەستی کرد بە وانە گوتنەوە. دواتر بۆ خۆی قوتابخانەیەکی بە نێوی "ئێپیکوریزم" یان لایەنگرانی جوانی و چێژ دامەزراند.

دوای ماوەیەک باغێکی دەوروبەری ئەسینای کرد بە ناوەندی پەرەپێدانی بڕواکانی و بۆ هەمیشە لەوێ نیشتەجێ بوو.

ورده ورده لایەنگرەکانی ئێپیکور زۆر بوون و بۆخۆشی بە ناوبانگێکی مەزن گەیشت و دوای مردنیشی ڕێبازە فەلسەفییەکەی بووە جێی سەرنجی زۆر کەس.

ئێپیکور گەلێ بابەت و نامیلکەی نوسی کە بێجگەلە چەند نامیلکەیەک شتێکی وا لەبەر دەست نییە.

ئێپیکور لەگەڵ سیاسەت نێوانێکی ئەوتۆی نەبوو و ناتوانرێ ئەو وەک ئەرەستوو بە فەیلسوفێکی یاسادانەر لەقەڵەم بدرێ، هەروەها لێکۆڵەرانی بواری فەلسەفە ئێپیکوریان لە ریزی یەکەم فەیلسوفانی ماتریالیزم داناوە.

ئێپیکور لە ساڵی 271 پێش زایین لە تەمەنی 71 ساڵی دا مرد..

***

ئێپیکوریزم ، ئەخلاقی ئێپیکوری (Epikurische Ethik ,Epicurism)

ئێپیکوریزم: ناوی راهێنانەکانی ئێپیکور فەیلسوفی یۆنانی کەونارا (341 – 271 پێش زایین) یە کە بە ئێپیکوریزم ناسراوە. لە رۆژئاوادا **لوکێرز** و **هوراز** و لە ئێران فەیلسوفی بلیمەت و زانا **خەیامی نەیشابوری** لە نوێنەرانی ئەم قوتابخانە هزرییەن.
لە رۆم و لە درێژەی توند و تیژییەکانی کاتۆن (Catone) کە سانسۆرچییەکی دەمارگرژی پرسە ئاییینیەکان بوو کولتوور و هزری یۆنانی لە دنیای رۆمیدا بە خێرایی سانسۆر دەکرا. هەر ئەو کاتە گشت رێچارە هزرییە یۆنانییەکان بە مەترسی دادەنران و بۆ پاراستنی حکومەت پێشی پێ دەگیرا. ئێپیکۆریزمیش هەر لەو سەردەمەدا وەک ئاییینێک دەناسرا کە بانگەوازی بۆ لاوازکردنی ئەخلاقی سوننەتی دەکرد.
قوتابخانەی ئێپیکۆر ئاماژە بەوە دەکا کە ناسین و سروشت و شتەکان لە خۆیاندا بێناوەرۆک و بێبایەخن، بەواتایەکی تر ئەم چەمکانە لە خزمەتی هەست و درکی چێژوەرگرتن و رابواردن (یان بەژان)ی مرۆڤ دان. ئەو هەستانەی دوا تاقیکار و پێوەری چاکە و خراپەن. تاکە مەبەستی سروشتی مرۆڤ بۆ دابینکردنی بەختەوەری و گەیشتن بەو حاڵەتەیە کە شادی و چێژ گەرەنتی بکا. بەو واتایە کە بە یارمەتی ئاوەز چێژ ئەوپەڕی ژیانی مرۆڤییە. بە هەبوونی ئاوەز هاوئاهەنگی و هارمونی لە مرۆڤدا مسۆگەر دەبێ. بێخەمی و هێمنی حاڵەتێکی تایبەتی ئەو مرۆڤە ژیرەیە کە دەتوانێ مەیل و هەوەسەکانی خۆی کۆنترۆڵ بکا. مرۆڤێکی ژیر کە بۆخۆی خودایەکە لە نێو مرۆڤەکاندا. رزگاربوونی مرۆڤ لە سامناکیی ئایین و ئایین زا و خۆرافە و ترس، لە پێش مەرجەکانی بەختەوەریین. ئەخلاقی ئێپیکوری پێی وایە کە مرۆڤ نابێ بەدوای هەر چەشنە خۆشی و مەیلێکەوە بێ، یان بیەوێ گشت ژانەکانی دابمرکێنێ. دەبێ خۆی لە خۆشیی کاتی و سوک و چروک ببوێرێ تا بە خۆشییە مەزنەکان بگا، شادییە رۆحیەکان مەزنترینی خۆشییەکانن. مرۆڤی ژیر بۆ ئەوەی بتوانێ بە قۆناغی "خەمڕەوێنی" یان "هێمنی" بگا دەبێ خۆی لە گیروداوی سیاسی و کۆمەڵایەتی لا بدا. حکومەت هەر ئەم ئەرکەی لە سەر شانە کە ئاسایشی کۆمەڵگا بپارێزێ و عەداڵەت دابین بکا. تەنیا بە سزادان بە سەر خەڵکی ئاساییدا حکومەت دەکرێ.
دۆستایەتی و ئەشق کردن بە هاوچەشن و هەروەها رێزگرتن لە خەڵکی هەژار لە بنەما سەرەکییەکانی ئەم قوتابخانە هزرییەن.

***

ئێرلانگێر شولێ، قوتابخانەی ئێرلانگێن

لە دەیەی شەستی زایینیدا پەول لۆرێنزێن قوتابخانەیەکی فەلسەفی دامەزراند کە مەبەستەکەی گەیشتن بوو بە پێکهاتەی لۆژیکی و زانستیی گشتگیر و بێ پارادۆکس بۆ گشت لقە زانستیەکان. لەم قوتابخانەیەدا هەموو خوێندکاران (لە زانینگەی ئێرلانگێن و زانینگەی کۆنستانتێز و چەند زانینگەیەکی دیکەی ئالمان) بەشدارییان کرد.

"فرێدریش کامبارتێل، یورگێن میتێل شتراوس، ئۆسوالْد شومێر" لە نوێنەرە بەرچاوەکانی ئەم قوتابخانەیەن.

ئێرلانگێر شولێ لە رووی تیوریکەوە پشت ئەستورە بە کارەکانی لۆرەنزێن سەبارەت بە بنچینەکانی بیرکاری. (Einfuhrung in die operative Logik und Mathematik ،1955) ، هەروەها ئەم گروپە کەڵکیان لە ئامرازە زمانییە دیاریکراوەکان وەرگرت بۆ تاقیکاری و قبوڵکردنی گوزارە زانستییەکان .

بەم پێیە بۆچونەکانی لودویگ ڤیتگنێشتاین کە جیاوازیی نێوان زمان و راستەقینەی بە مەحاڵ زانیوە، دەورێکی گرینگ لەم قوتابخانەیە دەگێڕێ کە لە چاکسازی کۆنستێروکتیڤیستیی زانست لە رێگەی زمانەوە بە کارایی دەگا.

***

فەرهەنگی فەلسەفە (7):

ئیرادە، خواست

یۆنانی: boulesis, prohairesis ,orexis

ئینگلیزی: will ئاڵمانی: Wille فەرانسەیی: volonté

توانستی زەینی و هزریی کەسێکە بۆ دەستنیشانکردن و بەڕێوەبردنی کردە و بڕیار و هەڵبژاردنەکانی خۆی.

ئیرادە چەمکێکی سەربەخۆیە لە غەریزە و لە بەرامبەریدا رادەوەستێ.

لایەنگری و باگراوەندە تاکییەکان دەورێکی گرینگ لە ئیرادەدا دەگێڕن. زانیاری و ژیری، دەبنە هۆی کاریگەریگەربوونی ئیرادە. ئەوشتەی کە تاک ئیرادەی دەکا و دەیهەوێ ئەنجامی بدا، دەبێ بە پێی زانیاریی خۆی لێکی بداتەوە و پێشتر بە شێوەیەکی ژیرانە هەڵیسەنگێنێ. راستی و بە بڕشتبوونی کردەیەک کە ژێدەر و گەشەکردنەکەی دەگەڕێتەوە سەر ئیرادە، بە پێی بنەما ئەخلاقی و مافییەکان بڕیاری لەسەر دەدرێ.

کەسی ئەکتیف ئەگەر بە شێوەی نائەقڵانی کەڵک لە ئیرادەی خۆی وەربگرێ واتە یاسا و ئەخلاق پێشێل بکا، دەبێ چاوەڕوانی ئەوە بێ کە سەرکۆنە و لۆمە بکرێ یان سزا بدرێ.

ئەوەی کە ئایا ئیرادەی ئازاد (بە واتا بەرفرەهەکەی) هەیە یان نا، تا رادەیەکی زۆر دەگەڕێتەوە سەر روانگەی ئێمە.

لە سەدەکانی ناڤیندا ئیرادەی خوایی - یان بە رەها دادەنا، بەڵام دیکارت ئیرادەی مرۆڤیی بە بێکۆتا و بەهێزترین دەزانی. هابس پێی وابوو کە ئیرادە ئەو هاندەر و لایەنگرییانەیە کە هەڵگری هەستی ئەکتیڤی - ن. رۆسۆ بۆ تیۆریی رێککەوتنەکانی خۆی ئاماژەی بە ئیرادەی گشتی کرد. کانت ئیرادەی نایابی لە بەرامبەر چەمکی ئیختیاری ئاسایی دانا و خستییە ژێر دەسەڵاتی یاساکانی ئاوەزی نایاب و هەروەها لە سەر ئەو رایە بوو کە بەتاڵە لە هەر چەشنە لایەنگرییەک. شوپنهاور ئیرادەی بە بنچینەی گەوهەری جیهانیی دانا. بۆ نیچە بەکارهێنانی ئیرادە بە واتای خواست و هەوڵی بەردەوامە بۆ گەیشتن بە دەسەڵات.

رایل لە تیۆریی خۆی و لە چوارچێوەی لێکدانەوەی زمانیی دا رەخنەی لە چەمکی ئیرادە گرت و پێیوایە کە شتێکی بێ مانایە.

***

فەرهەنگی فەلسەفە (8):

ئەخلاق (Moral , Ethik)

مارکس هەمیشە ئەخلاقی وەک بابەتێکی ئایدیالۆژیک دەخستە پاڵ بابەتگەلێکی وەک ماف و فەلسەفە و ئایین و لێی دەدوا. ئەو وەکو **هیگل** بە پێچەوانەی **کانت**، گرینگبوونی هەرچەشنە باسوخواسێکی سەبارەت بە باڵادەستیی مێژوویی ئەخلاق یان گریمانەی فەلسەفیی بارودۆخی سەربەخۆ لە ئەخلاق (و لە ئاکامدا گریمانەی کامڵبوونی تایبەتی دیاردە ئەخلاقییەکان)ی رەت دەکردەوە. ئەو پێیوایە مێژووی مرۆڤ تا بە ئێستا بەئاراستەی خراپە و کۆیلەکردن و دژەوەستان بووە و هەڵەیە ئەگەر ئەخلاق (بە شێوەی سوسیالیستە یۆتۆپییەکان) بکەین بە وێنایەک لە بە ئاسمانی بوونی رۆحی مرۆڤی، بەڵکو دەبێ بە دەرەنجامی هەوڵگەلێکی کەم تا زۆر شێلگیر و سیستماتیکی دابنێین بۆ پاساودانەوەی بارودۆخی نامرۆڤیی.

بە بۆچوونی مارکس، هێگل بە هێنانە ئارای چەمکی **Sittlichkeit** بە واتای ژیانی ئەخلاقی، بە باشی سەلماندی کە دوان لە ئەخلاقی دابڕاو و سەربەخۆ لە باسی **دەوڵەت** بێ ناوەڕۆکە، چونکە ئێمە بابەتی ئەخلاقی یان ئەرکی ئەخلاقی **Sittlich** کە سەربەخۆ بێ لە بابەتی یاسایی و مافی **Rechtlich** ئاراستە ناکەین و باسکردن لە یاساش بە ناچار ئێمە بەرەو دوان لە دەوڵەت و بەرفرەهیی سیاسی راکێش دەکا. هیگل لە بڕگەی 268- ی **فەلسەفەی ماف** نیشانیدا کە روتێکردنی ئەخلاقی یان **Gesinnung**، هەمان بەڵێنی سیاسییە و لە سیاسەتدا بە واتای وڵاتپەرەست – بییە. خودی مارکسیش لە تێزەکەیدا نووسی کە **بابەتی ئەخلاقی ئێمە بەرەو لای بابەتی دەوڵەت راکێش دەکا**. ئەو لە دەستنوسەکانی 1844- یشدا ئابووریی وەک **زانستی ئەخلاقی راستەقینە و ئەخلاقیترینی زانستەکان** ناساند. لە شوێنێکی دیکەی ئەم دەقەدا نووسی کە ئەخلاق وەکو زانست و هونەر و هتد تەنیا و تەنیا لایەنی تایبەتی بەرهەمهێنانە کە ئەمیش پەیوەستە بە یاسایەکی گشتی. بە سەرنجدان بەم خاڵانە لە **بنەماڵەی پیرۆز**دا نوسی :

قازانج ئەو دادوەرییەیە کە ئابووریی سیاسی سەبارەت بە ئەخلاقی مرۆڤ ئاراستەی دەکا و ئەخلاق دەتوانێ دژەوەستانی سەرمایە و هەژاری بکات بە دژەوەستانی چاکە و خراپە. پاڵەوانی ئەخلاق ئەو کەسەیە کە توانیویەتی ببێتە ملیۆنێر. پاڵەوانی سەردەمای نوێ خوێنمژێکە کە خوێنمژیی وەک ئەخلاق دەنوێنێ. دوای مارکس **گرامشی** راشکاوانە لەو خاڵە دوا: **لە بەربەرەکانێی چینایەتیدا سەرکەوتن تاکە بنچینەی ئەخلاقییە**. مارکس لە یەکەم لاپەڕەی **ئایدیالۆژیای ئاڵمانی**دا لەوە دوا کە دەبێ بەرهەمهێنانی بیر و باوەڕەکان بە هاوپەیوەند و لە ژێر کاریگەریی پەیوەندییە مادی و بەرهەمهێنانەکانی نێوان مرۆڤەکان بزانین. پەیوەندییە هزرییەکان و بەرهەمهێنانی هزریی کە پێگەکەی لە زمانی سیاسی و ماف و ئەخلاق و ئایین و میتافیزیک و هتد دایە لە پەیوەندییە مادی و راستەقینەکانەوە سەرهەڵدەدەن.

ئایدیالۆژیای ئاڵمانی ی لە دوو سۆنگەی جیاوازەوە ئەخلاقی ئاراستە کرد:

1. ئەخلاق وەکو هۆکارێک بۆ پێشەڤبردنی چالاکی و کردەی مرۆڤی دەجولێتەوە. توخمەی هاوڕێی تاکی بۆرژوا، پەیوەستە بە بارودۆخی گشتیی ئەو کە بۆ نمونە لە ماف و سیاسەتدا دەردەکەوێ: ئەخلاق لەو دامەزراوانەیە کە لە فۆرمی بۆرژوایی خۆیاندا مەرجەکانی بۆرژوابوونی بۆرژوان... ئەخلاقی بۆرژوایی یەکێکە لە فۆرمە گشتییەکانی دەرخەری ئەم پەیوەندییەی بۆرژوا لەگەڵ هەلومەرجی بوونی ئەو.
2. ئەخلاق لە پلەی تیۆرێکی نایاب دا دەرەنجامی دابەشکرانی کاری کۆمەڵایەتییە. لە **سەرمایە** دا هەر بەم شێوەیە پەیوەندیی سیاسەت لەگەڵ ئەخلاق و ئەخلاقی سودوسەلەم خواردن ئاراستە کرا.

ئەنگێلس لە **ئانتی دورینگ** دا باسی ئەخلاقی داهاتوو، ئەخلاقی راستەقینەی مرۆڤی کرد. بەڵام زاراوەی ئەخلاقی کۆمۆنیستی ی بەکار نەهێنا. ئەو ئەخلاقی داهاتوو – ی لەگەڵ دۆخە مێژووییەکانی **ئەخلاقی فیودالی – مەسیحی** و ئەخلاقی بۆرژوایی مۆدێرن بەراورد کرد. ئەو چەمکە ئەخلاقییەی کە ئەنگێلس هێنایە ئاراوە هیچ چەشنە پەیوەندییەکی لەگەڵ باسەکانی مارکس سەبارەت بەم بابەتە نییە. ئەنگێلس لە سەرچاوەی **بنەماڵە، مڵکایەتیی تایبەتی و دەوڵەت** – یش دا باسی ئەم خاڵەی کرد کە لە داهاتوودا تاکهاوسەریی هەڵدەوەشێتەوە و ئەخلاقی ئەشق و ئەخلاقی جنسی دەگۆڕدرێن و پەیوەندیی ئاشقانە زاڵ دەبێ و... .

***

ئەخلاقی دو جۆری (Doppelte Moral)

جیاوازی دانان لە نێوان چاوەڕوانییە ئەخلاقییەکان بۆ خود (شەخسی خود، گروپی خود،...) و دیتران.
چەمکی ئەخلاقی مۆراڵ (وەکو ستانداردی دوجۆری) ، لە نڤیسارە فەلسەفییەکاندا زیاتر ئاماژە دەکا بە هەڵسوکەوتی جیاوازی حکومەتەکان یان دەزگا ئیدارییەکان کە بە پێچەوانەی راسپاردنی خەڵک یان لێیان چاوەڕوان دەکرێ دەجوڵێتەوە.
بە پێی رای تاقمێک لە لێکۆڵەرەوان مێژووی هاتنەئارای ئەو هەڵوێستگرتنە ئەخلاقییەی لە سەر دابەشکردنی خۆمانە و ناخۆمانە داڕێژراوە، دەگەڕێتەوە سەر مێژووی دەسەڵات و هێزی سیاسی - کۆمەڵاتی. واتە ئەخلاقی مۆراڵ و جێگیربوونی دەسەڵات یەک بنچینەیان هەیە و پێکەوە هاتوونەتە ئاراوە.
نمونەیەکی ئاشکرای دوو جۆریی نێو حوکمە ئەخلاقییەکان پەیوەندیی ژن و مێردایەتییە: لە حاڵێکدا وا چاوەڕوان دەکرێ هەردوو لا لە باری جنسییەوە بە یەکتری وەفادار بن، بەڵام زیاتر چاوپۆشی و لێبوردن لە هەڵەی جنسیی پیاو دەکرێ.
فریدریش نیچە بەدوای رەخنەی توند لە دوو جۆری یان دوو ستانداردیی بنەما ئەخلاقییەکاندا، بوو بە نەیاری گشت پێوەر و رادە ئەخلاقییەکانی سەردەمای خۆی.
تەنیا کەتێ دەتوانین بە سەر بایەخدانانی دوجۆریی و لاگرانەدا زاڵ بین و لە دیلیی ئەخلاقی دوو جۆری رزگار بین کە بنەما ئەخلاقی و مرۆڤییەکان رۆبچنە نێو قوڵایی نەستکردی تاک و کۆمەڵ و ببنە خاوەنی هەقیقەتێکی ئاشکرا، ئەم رۆنانەش بە پشتبەستن بە مۆدێرن ڕاهێنانی دەرونزانی و دەرون شیکاری ئەنجام دەدرێ، بابەتێکی کە مەزنبوونی گرینگیی پەروەردەکردنی خود و هەروەها فێرکردن و بارهێنان ئاشکرا دەکا و رادەسپێرێ.

***

فەرهەنگی فەلسەفە (10):

ئەخلاق لە چینی کەونارا، ئەخلاقی چینی (Chinese ethics, chinesische Ethik)

کۆی تێگەیشتن و ئەو ئاراستە ئەخلاقیانەی وڵاتی چین، کە بەر لە هاتن و زاڵبوونی ئایینی بودایی ڕۆژەڤی ژیانیئەوێ بوون و دەتوانین بە سێ قۆناغی دابەش بکەین:

1. کۆنفوسیونیزم،

بە پێی پەروەردەکانی کۆنفوسیوس Kong zi (551 – 479 پێش زایین) و گرینگترین نوێنەرەکانی واتە Meng zi (372 – 289 پێش زایین) و Xun zi (325 – 238 پێش لە زایین) داڕێژرا: دەبێ بە یارمەتیی دوو شت دنیا بگۆڕین و چاکی بکەین: بنەما ئەخلاقییەکان و سەرۆکێکی شایان.

کۆنفوسیوس سەرنج بە ڕێبەری ئەخلاقیی دەدا، ڕێبەرێک کە مرۆڤێکی تەواو و سەرە و لە گەڵ چینە کۆمەڵایەتییەکان بە شێوەیەکی دادپەروەر و مرۆڤانە هەڵسوکەوت دەکا. مرۆڤەکان بۆ گەشەی خۆیان دەبێ گەلێ تایبەتمەندیی وەک وەفاداری، ئەرکناسی، مرۆڤایەتی و چاکە پڕۆڤە بکەن و فێری ببن. لە کۆمەڵگای یۆتۆپیایی ئەودا مرۆڤی دەسەڵاتدار کەسێکە بە بەرزترین ئاستەکانی مەزنی و ئەخلاقی گەیشتبێ. هەڵبەت کۆنفوسیوس پێیوابووە کە خراپە بە تەواوی لەناو ناچێ و تەنیا دەتوانرێ کۆنترۆڵ بکرێ. ئەم کۆنترۆڵکردنە بە هۆی سزا و یاساوە وەگەڕ دەکەوێ خراپە بەرتەسک ناکاتەوە، بەڵکوو لە ڕێی تێگەیاندن و گفتوگۆکردنەوە ئەنجام دەدرێ، ئەمەش توانایی زۆر و بەهێزی ئەخلاق و بنەما ئەخلاقییەکان نیشان دەدا، کۆمونیستە چینییەکان کۆنفوسیوسیان لە بەر لایەنگریکردنی تۆخ لە حکومەتی تاکی بە یەکێ لە گرینگترین هۆیەکانی دواکەوتوویی سیاسی، ئابووری و زانستیی ئەم وڵاتە لەقەڵەم دا. ناوەندی هزریی کۆنفوسیوس لە ژاپۆن و تایوان و وڵاتانی باشوری ڕۆژهەڵاتی ئاسیاشدا دەبیندرێ.

2. دایوییزم Daoism یا daojia (پێشتر بە ناوی تایوییزم ناسراوە). بە پێی ڕاهێنانەکانی لائوتسێە Lao zi لە سەدەی شەشەمی پێش زایین.

نوێنەری بەرچاوی ئەم قوتابخانە هزرییە نێوی (Zhuang zi 369-289 پێش زایین) بوو. دائۆ بە واتای ڕێ و هەروەها بنەمای میتافیزیکی داهێنان و خۆگرتنی هەمیشەیی جیهانە. دائۆئیستەکان پێیان وایە هەموو شتێک لە سروشتدا تەواو و کامڵە، تەنانەت ئەگەر لە هەمان حاڵیشدا بگۆڕدرێ. مرۆڤ لە زۆر بابەتدا بەو ئارمانج و مەبەستە سەرەڕۆیانەی کە هەیەتی لە بەرامبەر ئەم سیستمە سروشتییەدا ڕادەوەستێ.

دائۆئیزم بۆ دەستنیشانکردنی کردەی دروست، شێلگیرانە لەگەڵ خۆبەزلزانی و سەرەڕۆیی و توندوتیژی دژایەتی دەکا. لە گەڵ هێز و دەسەڵاتی سیاسی و کۆمەڵایەتی، بە دوو شێوە هەڵسوکەوت دەکا: جەمسەرێکی ڕووەو ئانارشیستیە و هەموو چەشنە حکومەتێک (بە واتای گەڕانەوە بۆ دۆخی سروشتیی یان سەرەتا) ڕەت دەکاتەوە و جەمسەرەکەی دیکەی لە بەرامبەر هەبوونی حاکمێکی پیرۆزدا بەشێوەی دڵخواز لایەنی خۆی هەڵدەبژێرێ (کە هاوشێوەیە لەگەڵ وێنە کۆنفوسیوسییەکان) واتە ئەو کەسەی کۆمەڵگای ڕێبەری کردووە و تا ئەو جێیەی بۆی کراوە دەست لە کاروباری ئیداری وەرنادا. دائۆئیزم لە ڕەهەندی کۆمەڵایەتدی خۆیدا نزا لە نایەکسانییەکان دەکا و دەخوازێ جیاوازیی نێوان دەسترۆیشتوو و دەستکورت نەمێنێ، لەم نێوەندەدا بە هۆی لەخۆنامۆبوونی مرۆڤ لەگەڵ خۆی ڕەخنە لە زۆربەی دەستکەوتە کولتورییەکانیش دەگرێ. بە پێی دائۆئیزمی ئایینزایی (daojiao) بۆ گەیشتن بە هەرمانی دەبێ پرۆڤە بە ڕۆح و جەستە بکرێ. کەڵک وەرگرتن لە دەرمانە گیاییەکان و خواردنی تایبەتیش ڕادەسپێردرێ.

بەختەوەریی تاکی لە ڕێی ڕێکخستنی لەگەڵ سروشتی ناخ و دەرەوەی مرۆڤ بەدەست دێ. شایانی گوتنە کە دائۆئیزم سەرنجی زۆری بە وەرزشە ڕەزمییەکان داوە. شێوازەکانی بەرگریکردن لە خود وەکو جۆدۆ، تای چی، کۆنگ فۆ، خاوەنی بنەمای هزریی دائۆئیستیین. لە دائۆئیزمدا ئایینزا و فەلسەفە لە یەکتر جیا نەکراونەتەوە و بەم جۆرە ناتوانین باسی فەلسەفەی دائۆئیزم بکەین. لە کاتی شۆڕشی کولتووریی چین لە ساڵەکانی 1976، 1966 DN گوشار خرایە سەر دائۆئیزم و غەدری زۆری پێکرا.

3. یاسا خوازیی کە Shyng Yang (390 – 338 پێش زایین) و Han Fei (233-280 پێش زایین) لە نوێنەرانی بوون. چەمکی ناوەندیی لەو پرۆسە هزرییەدا کە ڕاستەوخۆ لە دەزگای حکومەت و بەرپرسەکانی وڵات سەرچاوەی دەگرت بریتییە لە ماف. وەبەرچاوگرتنی گشت یاساکان لە ڕێی بەڕێوەبردنی زۆرینەی سزاکان. تەنانەت بۆ بچوکترین تاوان تەوەری هەوڵەکانی ئەم ڕەوتە دەست نیشان دەکا و دەیگێڕێتەوە.

***

ئەخلاقی پزیشکی

پیشەی پزیشکی هەر لە سەردەمای کەوناراوە تا بە ئێستا رێکخرانێکی تایبەت بە خۆی هەیە. کارکردی ئەم رێکخراوە پیشەییە بەر لە هەموو شتێک ئەوە بووە کە نەهێڵێ کەڵکی نابەجێ لە توانایی و تێکنیکی پزیشکی وەربگیرێ. پزیشک لە پەنای پەرستار، دادوەر، مامۆستا، ئایینی، رێبەر و لێپرسراوانی کۆمەڵگا، خاوەنی ئەخلاقی پیشەیی تایبەت بە خۆیەتی.
ئەخلاقی پزیشکی لە کۆمەڵگایەکی مرۆڤی دا هەڵگری بنەمای ئەخلاقیی ناسراو و باوەڕپێکراوە کە چوارچێوەی خەسڵەت و پراکتیکیی بۆ پزیشک و پەرستار، سیستمی دەرمان، توێژەر و بەرهەمهێنەری دەرمان، نەخۆش، بیمە، داڕێژەری یاسا و تەنانەت خودی نەخۆش دەستنیشان دەکا. واتە ئەخلاقی پزیشکی هەر تەنیا پەیوەندی بە سوبژەکانەوە نییە و دامەزراوەکانیش وەخۆ دەگرێ.
ئەخلاقی پزیشکی بەشێکە لە ئەخلاقی پیشەیی و بەشێکە لە ئەخلاقی بەکارهاتن. ئەم ئەخلاقە ساخڵەمیی مرۆڤی بە باڵاترین بنەما دەزانێ و پێی وایە کە پزیشک و پەرستار دەبێ لە خزمەتی دابینکردنی سلامەتی و چارەسەرکردن و کەم کردنەوەی ژانی نەخۆش بێ.
یەکێتی جیهانیی پزیشکان ئەرکی ئەخلاقی و پیشەیی پزیشکیان (لە ساڵی 1948) بە نوسینەوە و داڕشتنەوەی سوێندنامەی ئەفلاتوون (نزیک بە 300 ساڵ پێش زایین) دیاریی کردووە.
بەردی بناغە و بنچینەی تەواوی بنەماکانی ئەخلاقی پزیشکی بە رێزگرتن لە کەرامەتی مرۆڤی و ئەشق بە ئەویتر پێکدێ.
پزیشکیی واتە خزمەت بە ژیان و پزیشک واتە پارێزەری ژیان.
پزیشک لە گشت قۆناغەکانی پێشگرتن و دەرمان و بوژاندنەوەدا ئەرکی دیاریکراو و تەواوی لە سەر شانە. نەخۆش جەستەیەک یان ئۆبژەیەک نییە کە کارکردی ناتەواو و نەخۆشی بێ: نەخۆش تاکێکی مرۆڤی، تاکانە جەستەی رۆحی زیندوو، سوبژەیەکە لە بەرامبەر مافەکاندا کە پێویستە خزمەتگوزاریی تایبەتی بۆ تەرخان بکرێ.
ئەگەر هاودەنگ لە گەڵ رێکخراوی جیهانیی تەندروستی (WHO) بمانەوێ مەبەستی پزیشکی بۆ دابینکردنی ساخڵەمیی جەستەیی و گیانی و کۆمەڵایەتی جەماوەر پێناسە بکەین لە رووی تیۆریکەوە توشی خەسار دەبین. لەم روانگەیەدا توخمەیەکە لە پاوانخوازیی شاراوە. لەبەر ئەوەی بەشێکی بچوک لە کۆمەڵگا ئیزن و ئەو مافە بە خۆی دەدا کە بۆ گشت کۆمەڵگا بڕیار بدا.
پەیوەندیی نەخۆش و پزیشک دەبێ پەیوەندییەکی مرۆڤی بێ نەک ماشێنی. ئەم پەیوەندییە دوو لایەنەیە. نەخۆش دەبێ متمانە بە پزیشک بکا. بەڵام نابێ پێیوابێ ئەو رزگاریدەر و هەموو شتزان و خاوەنی توانایی میتافیزیکییە. پزیشکێش دەبێ ئەخلاقی پیشەیی خۆی لەبەر چاو بێ. بەداخەوە بەشێک لە پزیشکەکان ئەم بنەمایانە فەرامۆش دەکەن و لە راستیدا بەم کارە لە هەمان کاتی شکاندنی پەیمان و ئەخلاقی پیشەیی، مرۆڤایەتی خۆیان لە کیسداوە. چەند نمونەیەکی زۆر سامناک و کەسەربار: تاقیکردنەوە لە سەر دیلی سیاسی و دیلی شەڕ (لە ئاڵمانی هیتلێری و ژاپۆن)، کەڵک وەرگرتنی خراپ لە دروونزانی (لە یەکێتی سۆڤییەت پێشوو و ئەمریکا)، شکەنجەی زیندانییەکان و برینی دەست و لاق و دەرهێنانی چاوی تاوانباران.
یەکێک لە کارە جیدییەکانی ئەخلاقی پزیشکی دۆزینەوەی وەڵامی بەرپرسانەیە سەبارەت بە سەرەتا و کۆتایی ژیانی تاک. لێرەدا دوو روانگەی رادیکاڵ و لە هەمان حاڵیشدا سادە و ئاسایی هەن: لە لایەکەوە راکردن لە ئەخلاق و لە لایەکی دیکەوە پێداگرییەکی مکانیکییانەیە لە سەر پەیمانە ئەخلاقییەکان. لێرەدا خاڵی جێی سەرنج ئەوەیە کە بڕیاردانی ئەوتۆ هەر تەنیا لە ئەستۆی ئەخلاق و

فەلسەفەی ئەخلاق نییە بەڵکوو مافەکان و باقی لقە زانستیەکان (بەتایبەتی زانستی بنەڕەتی و زانستی کۆمەڵایەتی – سیاسی) بە یارمەتی یەکتر دەتوانن چوارچێوەی بڕیاردان دابڕێژن.
هەروەها ئەگەرچی دەسپێک و کۆتایی تەمەنی مرۆڤ رەوتێکی ئاساییە بەڵام نابێ بە بابەتێکی "سروشتی" و بەڕێکەوت دابنرێ. زگپڕبوون و منداڵبوون پەیوەندیی هەیە بە بڕیاری دایک و باوکەوە. مردنی هەر تاکێکی مرۆڤیش دەگەڕێتەوە سەر ئاستی گەشەی زانستی تێکنیکی و چۆنییەتی رێکخرانی کۆمەڵگای مسۆگەرە.
ئ – رێزگرتنی تەواو لە ژیان و پێشگرتن لە زەبرلێدان لە ئەویتر.
ب – رێزگرتن و پێشێل نەکردنی ئازادی، مافی بڕیاردان و ئۆتۆنۆمیی مرۆڤەکان.
ج – سەربەخۆیی پیشەیی پزیشک لە هەمبەر فەرمانی حکومەتی و سەرنجە سیاسی و ئابوورییەکان.
لەم چوارچێوەیەدا بڕیارە دەستنیشانکراوەکان لە هەلومەرجی دیاریکراودا بە چەشنێکی جیاواز ئاراستە دەکرێن و بەدواداچونیان لە سەر ئەنجام دەدرێ.
دەبێ داکۆکی لە سەر ئەوە بکرێتەوە کە پەیوەندیی پزیشک و نەخۆش پێگەیەکی تایبەتی هەیە.
نەخۆش دەبێ روونکرابێتەوە و ئاگاداری نەخۆشییەکەی و رێگاکانی چارەسەربوونی هەبێ.
چاکبونەوە رەوتێکە کە تێیدا پزیشک و نەخۆش هاوکاریی یەکتر دەکەن.
بە پێشکەوتنی بەرچاوی پزیشکی و پەیوەندکردنی ئەندامەکانی جەستە لەو پرسانەن کە ئەخلاقی پزیشکی سەرنجی تایبەتیی پێداوە. دژواریی پەیوەندکردنی ئەندامەکانی جەستە زیاتر پەیوەندیی هەیە بە سیستمی پاراستنی جەستەوە نەک گرفتی نەشتەرگەریی بێهۆشی.
هەروەها دۆزینەوەی ئەو ئەندامانەی بۆ پەیوەندکردن دەبن لەو کێشە سەرەکیانەن. ئەمڕۆکە زۆربەی ئەو ئەندامانەی بۆ پەیوەندکردن دەبن لە مردووەکانەوە دابین دەکرێن. بەم پێیە دەبێ ئەمە بپرسین کە چ کات کەسێک مردووە. بە پێی رای فەرمی و پەسندکراوی گشتی کاتی مەرگ لەگەڵ وەستانی حەتمی مێشک دەستنیشان دەکرێ (کە هیچ پەیوەندییەکی بە کارابوونی سیستمی هەناسە و گەڕیانی خوێنەوە نییە). بۆ ئەوەی هیچ ئەگەرێک نەمێنێ دەبێ کاتی مەرگ لە لایان ئەو دوو پزیشکەوە دەیاری بکرێ کە بە هێچ چەشنێ لە پەیوەندیی کردنی ئەندامدا بەشدار نین. بەشێک لە وڵاتان بە بیانووی نەبوونی نارەزایەتی ئەم کارە ئەنجام دەدەن: ئەگەر نارەزایەتی نەبێ رێککەوتن لە ئارادایە. هەڵبەت وا باشترە کە پێش ئەوەی کەسەکە بمرێ رەزامەندیی وەربگیرێ و یان خزمانی پلەیەکی ئەو کەسە ئیزنی پێویست بدەن.
بابەتێکی گرینگی دیکە ئاتانازی (Euthanasie) یان مردنی بێ ژانە، واتە کوشتن و مراندنی کەسێک، بە چەشنێ کە ئەم کارە بە ئاراستەی بەرژەوەندی و هۆگرییەکانی هەمان کەس بێ. ئەم چەمکە دەبێ لە "یارمەتیدان بە مەرگ" جیا بکرێتەوە.
یارمەتیدان بە مەرگ لە هەلومەرجێک دا دێتە ئاراوە کە کەسەکە خەریکە بمرێ، بەڵام مەرگی بێ ژان واتە، تاک بە پێی هەڵبژاردنی ژیرانە و خواستی خۆی مەرگ قبووڵ دەکا. بەم جۆرە لە مەرگی بێژاندا ئەو کەسەی گیان دەبەخشێ هێشتا ئاقڵ و وشیارە و دەتوانێ بڕیار بدا. مەرگی بێ ژان رەنگە بە چەشنێکی ئەکتیف یان پەسیف ئەنجام بدرێ (کوشتن و یان لە کاتی ئاویلکەدا بەجێهێشتن)، کە ئەویش بە نۆرەی خۆی راستەوخۆ یان ناڕستەوخۆیە.
لە دیدی ئەخلاقییەوە ستاندنی ژیانی خود یان ئەویتر هەرچۆنێک بێ بە دڵنیاییەوە یاساغە و قەت شایانی پشتگیریکردن نییە. لە ناوبردنی بوونەوەرانی "بێ بایەخ" و یان ئەوانەی هیچ هیوایەک بۆ چاکبوونەوەیان نییە دژی پرەنسیپەکانی ئەخلاقی پزیشکییە و لە گەڵ بنچینەکانی مافی مرۆڤ ناکۆکە. ئەخلاقی پزیشکیی بە پشت بەستن بە ئەزموون و پەروەدە ئەخلاقییەکان کە دەگەڕێنەوە سەر مێژووی کۆن و پڕ هەوراز و نشێوی کۆمەڵگای مرۆڤایەتی، هیچ کات ناتوانێ و نابێ

کۆنتاکتە پراگماتیستییەکان لە گەڵ ژیان قبووڵ بکا و ڕێ بۆ دەستێوەردانی بەرژەوەندخوازان خۆش بکا.
ئەوەی کە هێچ دەرمانێک بۆ ڕزگارکردنی نەخۆشێک نییە و ئەو نەخۆشەش خوازیاری مردنە، هیچ کات نابێ بە واتای بەڕێوەبردنی خواستی ئەو بۆ کوشتن بێ یان یارمەتی بە مەرگی ئەو. ئەگەر لەو ڕێگەپێدانە چاوپۆشی بکرێ بە تەواوی دەبێتە دژایەتی کردن لەگەڵ ئەخلاقی مرۆڤی و دەرەنجامی مەترسیدار و وێرانگەرانەی دەبێ (و واتاکەی تەنیا ڕەتکردنەوەی ئەخلاقە).
لە هەلومەرجێکی ئەوتۆدا نابێ چاوەڕوانی وامان لە پزیشک هەبێ کە بە هەر شێوەیەک بۆی دەکرێ بە پێچەوانەی ئیرادەی نەخۆشەکە هەوڵ بدا نەخۆش زیندوو بمێنێ. جاری وایە برک و ژانی نەخۆش بە چەشنێکە کە پێویستیی بە دەرمانی دژە ژانی بەهێز هەیە. بەڵام هەر ئەم دەرمانانە دەتوانن تەمەنی نەخۆش کەم بکەنەوە. کارێکی ئەوتۆ لە بەراورد لەگەڵ ئەرکی پزیشک درک ناکرێ، چونکە دامرکاندنی ژانی نەخۆشیش لە ئەرکە گرینگەکانی پزیشکە و هەرچۆنێ بێ دەبێ پزیشک و هاوکارەکانی لە ڕووی پزیشکی و ئەخلاقییەوە هەڵیسەنگێنن. هەڵبەت تا ئەو جێیەی دەکرێ لەگەڵ خودی نەخۆش و خزمانی نەخۆشیش ڕاوێژ بکرێ.

***

ئەخلاقی ریواقی، ریواقیان و ئەخلاق

قوتابخانەی ریواقییەکان کاریگەرترین هەڵوێستی ئەخلاقی – فەلسەفییە لە سەردەمای کەوناراوە تا بە ئێستا. سەردەمای گەشە و بڕشتی قوتابخانەی ناوبراو پێنج سەدەی خایاند: **لە سەردەمی روخانی قەڕاڵی ئەسکەندەرەوە تا دەگاتە کۆتایی سەدەی دووەمی زایینی.**

روانگەی فەلسەفی – ئەخلاقیی ریواقییەکان لە رووی زەمانییەوە بە سێ قۆناغ دابەش دەکرێ:

قۆناغی کۆن، بە سیمای کەسانێکی وەک زنون و Kleanthes و Chrysipp .

قۆناغی ناڤین، بە نوێنەرایەتی Panaitos و Poseidonios .

قۆناغی نوێ، بە دەرکەوتنی کەسانێکی وەک سێنکا، ئێپیکتێت، مارک ئاورێل و Musonius.

دوای روخانی شاری پۆلیس لە یۆنان، بۆ یەکەم جار سەرنجی تایبەتی درا بە ئەخلاقی جیهانگیر و لە قەڕاڵی رۆمدا بوو بە ئەندێشەیەکی زاڵ. هەروەها دنیای مەسیحیی وەخۆی گرت و لە سەردەمای رۆشنگەریی ئەورووپادا وەک جێنشینی ئایینی مەسیحی لە لایەن **مونتان** و **رۆسۆ** هاتە ئاراوە.

فەلسەفەی ئەخلاقی ریواقییەکان کە لە روانگەی **ویلهۆلم دیلتای** ەوە (فەیلسوفی ئاڵمانیی مێژووی فەلسەفە) بەهێزترین فەلسەفەی ئەخلاقە بە درێژایی مێژوو، نەیتوانیوە لایەنی ئایینزایی و خوداناسی بەخۆوە بگرێ و ژیرانە (بە واتا کانتییەکەی) نییە. لە روانگەی **یونیوێرسالیستی** ریواقیانەوە دنیا لە سیستمی جوان و ژیرانەیدا، سەرترین واتا و خودی خودایە. بنەمای هاوشێوە و گەوهەری خودایی زیندووان و ئاگری ژیان بەخشە. رۆح ، ئاگر یان ئەقڵی جیهانی، بەشێوەی بازنەیی لە نێو دیاردەکان و بەشە جۆراوجۆرەکانی بووندا دەرکەوتووە، دواتر دەگەڕێتەوە لای خۆی (Palingenesis). ئەم ئاگرە بە دەرکەوتن لە شتەکاندا چییەتی دەستنیشان دەکا وفۆڕمیان پێدەدا هەتا لە رووەکەکان دا بە تایبەتمەندیی رسکان و شین کردن، لە ئاژەڵەکاندا وەک جوڵاندن و دامرکاندن و لە مرۆڤەکاندا بە فۆڕمی رۆحی زیندوو و هەستکرد دەربکەوێ.

دنیا وەک حکومەتێکی جیهانی وێنا دەکرێ کە تێیدا هەموو شتێک پلە و ئاستی بۆ دیاری و پۆلینبەندیی کراوە. مرۆڤەکان هاووڵاتیانی ئەم حکومەتە جیهانییەن و دەتوانن هەبن هەتا ئەو جێیەی لە رووی هەستکرد و ئیختیارەوە رێز لە یاسا سروشتییەکان بگرن و خزمەت بکەن.

ئەخلاق و بایەخە ئەخلاقییەکان وەک کردە و ئاکاری مەبەستدار و ژیرانە وێنا دەکرێن کە لەگەڵ سروشتی خاوەن یاسادا دەگونجێن. ئەم گونجانە مەرجی پێویست و تەواوە بۆ بەختەوەربوونی مرۆڤ. چارەڕەشی (ئانتی تێزی بەختەوەری) کاتێکە کە مرۆڤ تەسلیمی سەرەڕۆیی و گەمژەیی و رابواردنی حەیوانی بێت. دەتوانین ئایدیالی ئەخلاقی ریواقییەکان و تایبەتمەندیی بەرچاوی حیکمەتی ئەوان لە چەمکی سارد بوون و متبوون و هەوەس مردووییدا دەرببڕین کە ئارامبوونەوەی رۆح و نەبوونی مەیل و خواست دەگەیەنێ و هەڵبەت بە واتای بێدەنگیی خەساو نییە، بەڵکوو کۆنترۆڵکردنی چالاکیی هەستەکان و دابینکردنی خواستە ئەقڵانییەکانە.

ئێپیکۆر بە ئاراستەکردنی چەمکی بێخەم بوون، وەک رکەبەر لە بەرامبەر ریواقیاندا رادەوەستێ: ئێپیکۆر پێیوایە دنیا هەر رووداوێکی ئەتۆمیستییە و مرۆڤ بۆ ژیانی داخراو و شەخسیی هەرمانی خۆی بانگهێشت دەکا، ریواقییەکان مرۆڤ بۆ بەڕێوەبردنی ئەرکە سروشتییە ژیرانەکان بانگ دەکەن. ئەوان بۆ مرۆڤ پێگەیەکی نەگۆڕ لە دنیادا دیاری دەکەن و بۆ یەکەم جار

له مێژووی فەلسەفەدا، پێداگرن لە سەر توخمی ئەرک. بە پێی ڕاهێنانە ریواقییەکان مەبەست، لە گەیشتن بە هارمۆنی دەروونی و پێگەیشتنی تاکی دایە کە تەنیا بە ژیانی گشتی و بە هاوڕێیەتی لەگەڵ دیتران دەکرێ و مسۆگەر دەبێ. بنەماکانی ئاراستەکراو لە لایەن ریواقییەکانەوە هەروا شایانی سەرنجن و لە فەلسەفەی ئەخلاقدا بە شانازی و ڕێزی زۆرەوە باسی ریواقییەکان و ڕوانگەی ئەخلاقیی ئەوان دەکرێ:

یەکسانیی مافی ژن و پیاو لە بنەماڵە و کۆمەڵگادا، پێشێل نەکردنی مافی تایبەتیی منداڵان، یەکسانی مافی کۆیلە و چەوسێنەر، دەوڵەمەند و هەژار، هاوڵاتی و بێگانە، وەبەرچاوگرتنی ئەخلاق لە کاتی کارکردن و پێشکەشکردنی خزمەتگوزاری....

لە ڕاهێنانە ریواقییەکاندا هاوڵاتی لە سەر شانییەتی چالاکانە بەشداری کاروباری کۆمەڵایەتی و سیاسی بێ. یاسا سەلمێندراوەکان (کۆمەڵایەتی و داڕێژراو) دەبێ لەگەڵ یاسا هەمیشەییەکانی سروشتدا بگونجێن. لەم قوتابخانە فەلسەفییەدا مافی مرۆڤ بۆ یەکەمجار لە کولتووری ڕۆژئاوادا و بە شێوەی پۆرفێشیناڵ و گشتگیر فۆرمولە کراوە.

***

ئەخلاقی ژینەوەرانە (bioethics ,Bioethik)

تێکنۆلۆژیی ژینەوەرانە و ژێنێتیکی کە خاوەنی توانستی زۆر پێشکەوتووەی روولەگەشەیە، چۆتە ریزی پیشەکارییە کلیلییەکان و رۆڵێکی گرینگ و یەکلاکەرەوەی لە گۆڕانکاریی و پێشکەوتنە پزیشکییەکاندا هەیە کە تەواوی بوارەکانی پێشگرتن و دەستنیشانکردن و دەرماندا دەگرێتەوە.

ئەخلاقی ژینەوەرانە بەشێکە لە ئەخلاقی پراکتیکی کە لە نۆرم و بایەخە ئەخلاقییەکانی پەیوەندیدار بە هەر چەشنە گۆڕین و یان دەستوەردان لە ژیان (مرۆڤ، ئاژەڵ، رووەک) دەکۆڵێتەوە.

ئەخلاقی ژینەوەرانە هەوڵ دەدا پردێک لە نێوان زانستە مرۆڤی و زانستە سروشتییەکان (ئەزموونی) هەڵبەستێ و هەڵگری ئەخلاقی پزیشکی، ئەخلاقی پەیوەندیدار بە ئاژەڵ و رووەک و ئەخلاقی ژینەوەرانەیە.

لەدایکبوون، مردن، لەباربردنی منداڵ، دروستکردنی هاوشێوە، گۆڕینی ژێنیتیکی، نەزۆک کردن، ئاتانازیا، پەیوەندی ئەندامی جەستە، تاقیکاری لە سەر مرۆڤ و ئاژەڵەکان،..... لەو بابەتە گرینگانەن کە لە هەرێمی ئەخلاقی ژینەوەرانەدا دەکەونە بەرباس و لێکۆڵینەوە.

باسە ئاراستەکراوەکانی ئەم خانەیە بەتەواوی نوێن و هەر بە فۆرمول و راهێنانە نەریتییەکانی ئەخلاق وەڵام بدرێنەوە. بە سەرنجدان بە گرینگیی ئەم باسانە و ئەو کاریگەرییە بەرفرەهەی لە ژیانی مرۆڤەکاندا هەیانە، دەبێ ئەخلاقی ژینەوەرانە بە گفتوگۆیەکی سیاسی بزانین کە تەنیا لە رای گشتیدا مانای هەیە: ئەخلاقی ژینەوەرانە روبەروبوونەوەی رەخنەییە لەگەڵ رەهەندە ئەخلاقییەکانی زانستی ئەزمونیی نێو کۆمەڵ.

بۆ چارەسەرکردنی گرفتە ئەخلاقییەکان، رێچارەی ئەخلاقی هەن. ئەم رێچارانە بە پێی کۆمەڵێک مێتۆد دێنە ئاراوە. پێکهاتەی ئەم مێتۆدانە لە نێو چوارچێوە تایبەتەکاندا دەستنیشان دەکرێن. خاڵی ناوەندیی گفتوگۆ و پرسی سەرەکیی چالاکان و پسپۆڕانی بابەتە ئەخلاقییەکان، لێکۆڵینەوە و گۆڕینەوەی بیروڕایە سەبارەت بە هەر کام لەم پێکهاتە و مێتۆدانە. لەم پەیوەندییەدا بیروڕای جۆراوجۆر ئاراستە کراون: تیۆری رێککەوتنی کۆمەڵایەتی، کانتیانیزم، مارکسیزم، مافی سروشتی، ئەخلاقی ئایینی، پلۆرالیزمی لیبراڵی، هێرمۆنۆتیک، فێنۆمێنۆلۆژی، تیۆری سیستمەکان، کۆنستیرۆکتیڤیزم، پۆزەتیڤیزم، پراگماتیزم، ئیگزیستەنسیالیزم،......

لە ئەخلاقی ژینەوەرانەدا دەتوانین یارمەتی لە گشت ئەم تیۆرانە وەربگرین، بەڵام دەبێ ئەوەمان لەبەرچاو بێ کە هەر کام لە تیۆرە ناوبراوەکان بەتایبەتی لە هەلومەرجی ئاڵۆزدا تەنیا بەشێک لە بابەتەکە روون دەکەنەوە. واتە سەرقاڵبوون بە تیۆرێک و سەرنج نەدان یان چاوپۆشیکردن لە باقی تیۆرەکان ناتوانێ هەڵوێستێکی بەکردەوەی شایانی بەرگریکردن و یان لە بنەڕەتدا بێبەری بێ لە کێشە و گرفت.

لە ئەخلاقی پراکتیکیدا تاقمێک لە نوسەران پێیان وایە کە دەبێ لە پێشدا تیۆرێکی سیستماتیک لەبەردەست دابێ و پاشان بەو یارمەتی تیۆرە بچین بۆ پێشوازیی کێشەکانەوە. (کە بە شێوازی top down ناسراوە).

زۆر نوسەری دیکە هەن کە دژی تێڕوانینێکی ئەوتۆن و لە داوەرییە ئەخلاقییە تایبەتەکان ئەویش بۆ بابەتی دەستنیشانکراو لایەنگریی دەکەن و بە پێی روبەڕووبونەوەی دیار و دواتر تەجرید، بە دەرەنجام و داوەریی ئەخلاقی دەگەن (شێوازی bottom – up).

دەتوانین لێکدراوێک لەم دوو شێوازە وێنا بکەین:

لێکدانەوەی دیاریکراو لە سەر دیاردەی دیاریکراو بە وەبەرچاوگرتنی تیۆرەکان و روانگە ئاراستەکراوەکانی نێو ئەخلاق (پەیوەندی چەند لایەنەی نێوان شێوازەکان). ئەخلاقی ژینەوەرانە خاوەنی بنەمای فەرمیی ناسراوە کە سەرنجی تەواو و بەڕێوەبردنی تەواوی ئەو بنەمایانە دەبنە بنچینە و پێش مەرجی هەڵوێستگرتن و بڕیاردانەکان:

1. رێزگرتن لە خۆبەڕێوەبردن.
2. پاراستنی ساخڵەمی.
3. پێشگرتن لە خەسار.
4. سەقامگیرکردنی عەداڵەت (دابەشکردنی عادڵانەی قازانج و زیان)

هەر ئەم چوار توخمە دەستنیشانکارەش جاروبارە دەبنە هەڵخڕێنەری باسوخواس. جاری وایە بۆ دابینکردنی یەکیان دەبێ کەمتر سەرنج بەوی دیکە بدرێ و جاریواشە تەنانەت رەنگە هەڵبژاردن ئاسان نەبێ. هەرچۆنێ بێ رەوتی بەهێزی هەنوکەیی لە هەرێمی ئەخلاقی ژینەوەرانەدا بە ئاراستەی بەڵێن و پێشێلنەکردنی کۆنوانسیۆنی جیهانی مافی مرۆڤ، لە سەر بەڕێوەبردنی ئەم دوو بنەمایە پێداگریی تەواو دەکا:

1. رێزگرتنی تەواو لە توانا، بڕوا، تێگەیشتن و هەڵبژاردنی تاکیی.
2. ئامادەبوونی دڵخواز و ئازاد و هەستکردنەی تاک لە تەواوی قۆناغەکاندا.

***

ئەخلاقی سیاسی (Political ethics)

ئەخلاقی سیاسی بەشێکە لە فەلسەفەی سیاسی.
بابەتە فەلسەفییەکان بریتین لە : دەسەڵاتی سیاسی، عەداڵەت و چۆنییەتی مسۆگەرکردنی، مافی هاووڵاتیان، مافی مرۆڤ، شەڕ، ئاشتی، ئازادی و ئاسایشی کۆمەڵایەتی.
ڕێککەوتنی کۆمەڵایەتی و وەبەرچاوگرتن و پابەندبوون دوالێکدانەوەن بۆ بەڕێوەبردنی سیاسەت. واتە ناتوانین وابەستەبوونی سیاسەت بە ئەخلاق، بە بابەتێکی فۆرماڵ و ڕواڵەتی و دابڕاو دابنێین. چکۆلەترین مەبەستی سیاسەت بریتییە لە دابینکردن و پاراستن و گەرەنتیکردنی ئاشتی و هاوکاریی کۆمەڵایەتی.
بە پێی میتۆدەکانی کانت وێناکردنی سیاسەتی بە بێ ئەخلاق وێنایەکی هەڵەیە، لەبەر ئەوەی هەڵگری دژوازییەکی دەروونییە، هەروەها سیاسەتی بەدوور لە ئاوەزی پراکتیکی (ئەخلاق) بە هیچ چەشنێ نابێتە سیاسەت، بەڵکو بەربەرییەتە. هەڵبەت لەبیرمان نەچێ کە کێویلەترین و بەربەرترین سیاسەتەکانیش لە رووی ناچارییەوە ناتوانن بێبەری بن لە ئەخلاق.
ئەخلاق لە پێکهاتە و چییەتیی سیاسەتدا هەیە و لە خراپترین حاڵەتیدا هەڵگری حاڵەتێکی مەنگ و نەگۆڕە. پەیوەندیی سەرەکیی نێوان ئەخلاق و سیاسەت ئەوە ناگەیەنێ کە سیاسەتە دژە ئەخلاقییەکان لەئارادا نەبن. دوابەدوای بەرفرەهبوونەوەی دامەزراوە کۆمەڵایەتییەکان، وشیاری هاووڵاتییان و زێدەبوونی هەستیاری و خۆ ئەرکدارکردنی ئەوان و هەروەها ئەگەری بەڕێوەبردنی سیاسەتە دژە مرۆڤییەکان هەمیشە بە بێ سەرنجدان بە مافە سەرەتاییەکان بەرتەسک دەکرێتەوە.
تەنیا ڕێگەی ناسراو بۆ گەشەی ئەخلاقی سیاسەت مسۆگەرکردن و دابینکردنی دیموکراسی و پێکهێنانی دەسەڵاتی مافیی دیموکراتیکە.
ئەخلاق دیاردەیەکە لە ناخی سیاسەتە گشتییەیە دیموکراتیەکانەوە هەڵدەقوڵێ و دەپشکوێ.

***

ئیندوکسیون: (induction ,Induktion)

شێوازی بەدەرەنجام گەیشتنی (زانستی، فەلسەفی)یە کە لە فۆرمولە دیاریکراو و جیاکانەوە یاسایەکی گشتی هەڵدەوێنجێ. بەو مەعریفە و یاسایەی لە ڕێگەی ئیندوکسیۆنەوە بەدەست دێت دەگوترێ مەعریفە و یاسای ئیندوکتیڤ، کە لە خزمەتی زانستە ئیندوکتیڤەکاندایە.
سۆقرات لەو کەسانەدایە کە بۆ یەکەمجار شێوازی ئیندوکتیڤی بەکارهێنا. بە بڕوای ئەو، "وشیاری"ی چەمکێکی گشتییە و "گشت" لە پێشدا لە ڕێگەی بەراوردکردنی پاژەکانەوە دەستنیشان دەکرێ. دیموکریت بناغەدانەری لۆژیکی ئیندوکتیڤە و پێیوایە کە لۆژیکی لێکچواندن و بەراوردکردن ڕۆڵێکی گرینگیان گێڕاوە. ئەرەستو تێزەکانی سوقراتی سەبارەت بە حوکمە ئیندوکتیڤ و پێناسە گشتییەکانی قبووڵ کرد و ئیندوکتیڤی "کامڵ" و ئیندوکتیڤی "ناکامڵ"ی ئاراستە کرد. لە ئیندوکتیڤی "ناکامڵ" یان "ئیندوکتیڤ لە ڕێگەی ژماردنی سادە"دا زۆر حاڵەت هەن کە بۆ گەیشتن بە یاسایەکی گشتی کۆ دەبنەوە. یاسای گشتی هەڵگری ئەم حاڵەتە جۆراوجۆرانەیە.
نمونەیەکی باو:
"قورینگەکان گشتیان سپین".
ئەگەر قورینگێک بە ڕەنگێکی دیکە ببیندرێ، ئەم گریمانەیە پوچەڵ دەبێتەوە. ئیندوکتیڤی تەواو فۆڕمێکە لە بەراوردکردن کە تێیدا گشت حاڵەتەکان وەبەرچاو دەگیرێن، نێوی سیستمی ئیندوکتیڤی کامڵی ئەرەستو، "سولوژیسمی ئیندوکتیڤە". لەم سیستمەدا "چەشن"ێک وەبەرچاو دەگیرێ، بە جۆرێ کە پاژەکانی تایبەتمەندیی یەکسانیان هەبێ. بۆ نموونە لە بیرکاریدا بە سەلماندنی ئیندوکتیڤی کامڵ دەتوانرێ بە دروستی لە بابەتێک بگەین (تایبەتمەندییە هاوبەشەکانی توخمەکانی پێکهێنەری کۆیەک). تێگەیشتنی ئەمڕۆژین لە ئیندوکتیڤ ئەمەیە کە دەتوانرێ لە پاژ-ەوە بە "گشت" بگەین. بە پێچەوانەوە لە شێوازی (deduction)دا لە گشتەوە دەگەین بە پاژ.
ئەم تێگەیشتنانەش هۆکارەکەیان دەگەڕێتەوە سەر ڕاهێنانەکانی ئەرستو سەبارەت بەم بابەتە.
لە تیۆری زانستی و مەعریفەدا ئیندوکسیۆنی کامڵ کێشە ساز ناکا بەڵام ئیندوکسیۆنی ناکامڵ لە سەر جێمتمانە بوونی چەند پارچەگەلێک پێداگری دەکا کە هێشتا لە بواری زانست و زانستی ئێمەدا کامڵ نەبوون.
بۆ نموونە، چۆن دەبێ بزانین کە "قورینگەکان گشتیان سپین"، لە حاڵێکدا هەموو قورینگانی دنیا سەیر نەکراون (problem of induction).
بە بۆچوونی هیوم، ڕەگی ئیندوکسیۆن لە دووپاتبوونەوەی دیاردە و عادەتە مرۆڤییەکان داهەیە. "پۆپێر" پێی وایە کە لە زانستدا پرسێک بە نێوی ئیندوکسیۆن بوونی نیە، لە بەر ئەوەی زانست تەنیا لە ڕێگەی deduction بە زانین دەگا و لە ڕێگەی باتڵ کردن بە ڕەتکردنەوە.
گودمەن پرسی ئیندوکسیۆن بەرەو "هاوسەنگیی هزری" یان هاوسەنگیی ڕفلێکتیڤ ڕاکێش دەکا و لێکدانەوەیەکی تەواو نوێ سەبارەت بە ئیندکسیۆن ئاراستە دەکا.(reflective equilibrium).
بە کورتی بۆ تێگەیشتن لە شێوەی ئیندوکسیۆن ئاماژە بەم نمونانەی خوارەوە دەکەین:
دەرەنجام: ئەم باقلانە سپین.
حاڵەت: ئەم باقلانە هی ئەم تورەکەیەن.
یاسا: هەموو باقلاکانی نێو ئەم تورەکەیە سپین.

***

سكۆلاستیک، سەردەمای سكۆلاستیک (Scholastik)

سكۆلاستیک لە وشەی (لاتینی scholasticus) خوێندەوار وەرگیراوە.
زانستێکە کە لە خوێندنگەدا دەگوترێتەوە. چەمکێ بۆ کۆی دوکتوریەنە فەلسەفی و خواناسییەکانی رۆژئاوایە لە سەدەکانی ناڤیندا کە لە زانینگە و خوێندنگە کاتۆلییەکان دەگوترا وە.
سكۆلاستیک بە سێ قۆناغ دابەش کراوە:
قۆناغی سەرەتا: لە سەدەی نۆیەمەوە هەتا سەدەی دوازدەیەمی زایینی کە بە گشتی لە ژێر کاریگەریی سوننەتە نیوئەفلاتونییەکان دابوو. فەیلسوفە ناودارەکانی ئەم سەردەمە بریتین لە : **سكۆتوز** (Scotus)، **سەنت ڤیکتۆ، کەنتێربوری، ئەبێلرد.**
قۆناغی دووەم: سكۆلاستیک لە سەدەی سیزدەیەمی زایینییەوە پاش وەرگێرانی بەرهەمەکانی ئەرستو لە لایەن فەیلسوفە ئێرانی و عەرەبەکانەوە (بەتایبەتیی ئیبنی رۆشد) بەوپەڕی گەشەی خۆی گەیشت. "**ئەلبێرتوس مەگنوس**" و خوێندکارەکەی "**ئاکویناس**" (**توماس فون ئاکوین**) رۆڵێکی گەورەیان لەم قۆناغەدا گێڕاوە. ئاکویناس بە هۆی سیستمی فەلسەفی – خواناسیی خۆیەوە بووە بواری یەکگرتنی فەلسەفەی ئەرەستو لە گەڵ تیۆرە مەسیحییەکانی رەخساند کە دواتر لە لایەن کەنیسەی کاتۆلیکەوە بڕەوی پەیدا کرد.
لە سەدەی چاردەیەمدا دەمارگرژی و جەخت خستنەسەر بیر و ڕاکانی ئەرەستوش کەم بۆوە و فەلسەفەی سروشتی و مەنتیق کەوتنە پراکتیکەوە. لە سەدەی پازدەیەمدا بیرۆکەی جیابوونەوە و کەرتبوون لە نێوان باڵە هزرییەکانی ئەو سەردەم هاتە ئاراوە: تومیستەکان و سکاتیستەکان رێی خۆیان جیا کردەوە. فەیلسوفانێکی وەک "**ویلهێلم فون ئوکهام**" بە توندی رەخنەیان لە فەلسەفەی ئەرەستو گرت. لە سەدەی حەڤدەیەم و سەردەمی رینیسانسدا زانستە سروشتییەکان گەشەیان کرد و هیومانیزم بوو بە تێڕوانینی باڵادەست و مشتومڕە تیۆری و پراکتیکییەکان بەرەو ئاقارێکی نوێ رۆیشتن.
قۆناغی سێیەمی سكۆلاستیک: هەڵگری رەوتی نیوتومیستەکانی سەدەی نۆزدە و بیستەمی زایینی بوو.
لە سەرلەبەری قۆناغەکانی سكۆلاستیکدا بابەتی ناوەندیی ، مشتومڕەکانی نێوان بڕوای پشت ئەستور بە ئینجیل – بە نوێنەرایەتی کەنیسەی کاتولیک – و ئاوەزی مرۆڤی – بە نوێنەرایەتیی مەنتیق و بیرکاری و فەلسەفە -یە. سەردەمایەکی کە تایبەتمەندییەکەی تێکهەڵچونە توندەبوو لە گەڵ کەنیسەی کاتولیک و دواتر پاشەکشەی کورتخایەن و لە ئاکامدا کەنیسە لە نێو فەلسەفە و زانستە سروشتییەکاندا تواوە.

***

فەرهەنگی فەلسەفە، بەشی 17:

ئەفسانە، ئوستورە (myth ,Mythos)

"میتوس" وشەیەکی یۆنانییە کە بە واتایەکی گشتی لەو دارشتنە چیرۆکییە دەدوێ کە دەپەرژێتە سەر خودا.
ئەفسانە لە بەرامبەر مەنتیق دا: چەمکەکان لە ئەفسانە دا شاراوەن (هیگل).
ئەفسانە بەر لە هەموو شتێک دەگەرێتەوە سەر خۆی و لە راستەقینە و ئەزموون دابراوە (شیلینگ)
ئەم شێوە تێروانینە واتە بروا بە جیابوونی ئەفسانە لە راستەقینە، درککردنی راست و تەواوی ئەفسانە بە لارێ دادەبا. ئەفسانە دەربری جۆرێکە لە پەیوەندی مرۆڤ لەگەڵ راستەقینە. مرۆڤ لە سەردەمای بەر لە زانستدا مەودای خۆی لەگەڵ راستەقینەی بە هۆی خەیاڵکردن و خەون و خولیاکان پر دەکردەوە. سیمبولەکان لە ئەفسانەدا بە پێچەوانەی ئایین توانیویانە گەشە بکەن و هێشتا نەکەوتوونەتە ناو دوگمییەکانەوە. ئایین سیمبولەکان لەگەڵ ئەوپەری سروشت و هەست و یان راستەقینەیەک لەوپەری دنیای بوونەوە پەیوەند دەدا. لە هونەردا سیمبول بە واتای گەراندنەوەی راستەقینەی سەڵتە ئەویش بە فۆرمێکی چر و تۆکمەوە. بە ئەفسانەکردنی راستەقینەی هونەری و زانستییەکان دەتوانێ بە واتای دەرکردنی مرۆڤ و جێنشێنکردنی سیمبولەکان لە جێگاکەی دابێ و لەم حاڵەتەدا تەنیا تۆتالیتاریزم و فاشیزمە کە سەرهەڵدەدا.
گێرانەوە و چیرۆک و ئەفسانە نیشاندەری کۆنترین و یەکەم ئەزمون و هەستەکانی کۆمەڵێکی ناسراوی مرۆڤین.
رۆشنگەری پەیوەندییەکی تێکهەڵکێشراوی لەگەڵ سرینەوەی ئەفسانەدا هەیە:
چەمکگەلێکی وەک حکومەت، جەماوەر، سیاسەت،... لە لایەن هێزە دواکەوتووەکان و نەیاری رۆشنگەری دەبن بە ئەفسانە هەتا لە روانگەی ئاوەزی و لۆژیکییەوە بەدەر لە تێگەیشتن بن. بەتایبەتی پەرەپێدەرانی ئایینی رۆشنگەریی ئەرکێکی سەخت و دژواریان لە سەر شانە، ئەویش سرینەوەی ئەفسانەیە لە مێژووی ئایین.

***

فەرهەنگی فەلسەفە، بەشی (18):

ئیلهام (inspiration)

ئینسپیراسیۆن، وشەیەکی لاتینییە بە واتای هەناسە، هەناسەهەڵکێشان

لە چەمکی دەروونناسانەدا ئیلهام بە واتای وەبیرهێنانەوەی لە ناکاوی ئەو شتە دەروونیانەیە، بێ ئەوەی پەیوەندیی "راستەوخۆ"ی لەگەڵ ئاکار و رووداوە هەنوکەییەکان هەبێ، ئەمەش بەتایبەتی لە داهێنانە هونەرییەکاندا دەبیندرێ.

ئیلهام وەرگرتن، پەیوەندییەکە هەستەکی و نائیرادی کە لە ئاییندا تەنیا بەلایەنی میتافیزیکی سێپکولاتیڤ دەگا و بە "وەحی خودایی" یان گەیشتنی پەیامی خودایی دادەنێن (خواردنەوەی رۆحی خودایی لەوبەری سروشتەوە).

لە ئیلهامی راستەقینە (ریال)دا، ئاماژە بە هەوێنی دەروونی دەکرێ.

لە ئیلهامی زمانی (وێربال)دا، وشە ئاواییەکانیش سەرەنجیان پێدەدرێ و کاریگەریی زمانی پراکتیکی بۆ داڕشتن و سەرهەڵدانی دیاردە دێتە بەرباس.

ئیلهام، ئەو گەیشتنانەی ئەوپەڕی سروشتە کە بە شێوەی ئاسایی هاوڕێی وروژانە هەستەکییەکان بووە و رەنگە هەتا مەستی و شەیدابوون درێژەی هەبێ (ئیلهام لە عیرفاندا).

***

ئانترۆپۆزۆفی، حیکمەتی مرۆڤی (Anthroposophie)

لە زمانی یۆنانیدا ئانترۆپۆز بە واتای مرۆڤ و سوفیا بە واتای زانایی و حیکمەتە.
ئانترۆپۆزۆفی واتە **ناسینی زاتی مرۆڤی**، **حیکمەتی مرۆڤی**.
ئەم تیۆرە لە لایەن **رۆدۆلف شتاینێر** (Steiner) بە ئاراستەی **تیۆزۆفی** (حیکمەتی خودایی) ئاراستە کرا کە بەدوای (راهێنانی گەنجان) بە نهێنییەکان و یارمەتیدانی تێڕوانینی رۆحیی ئەوانە.
بە پێی روانگەی ئانترۆپۆزۆفی دنیاکانی باڵادەست راستەوخۆ درک دەکرێن (راست وەکو کارابوونی هەستەوەرەکان لەم دنیایەدا). شتەکانی مسۆگەری نێو دنیای مادی، رۆحی چڕبۆوە و تۆکمەکراون و هیچی تر. رەوان دەبێ وەک **Anima** و **Animus** درک بکرێ (ئەنالۆگ لەگەڵ **یین** و **یانگ** لە حیکمەتی چین دا).
مرۆڤ هەڵگری سێ لایەنە: **جەستە** و **رۆح** و **رەوان** – ە. رۆح لە یاسای (Rekanation) پەیڕەوی دەکا و بەدوای کارییگەرییەکان و ئەو دەرەنجامانەی کە لە ژیانی رابوردوودا هەیبووە دووپات دەبێتەوە. جەستە بە پێی یاسای میرات ە و رەوان خاوەنی رۆڵی چارەنووس سازە و بۆ بەدیهێنانی مەبەستەکان و واتادان بە ژیان تێدەکۆشێ.
رۆح پاش مردن تا ئەو کاتەی هۆگری بوونی فیزیکی بێ، پەیوەندیی خۆی لەگەڵ رەوان دەپارێزێ. ئەرکی ئانترۆپۆزۆفەکان پاراستن و پەروەردەکردنی توانستە رۆحییەکان (وەکوو وێناکردن، سروش، وشیاری، وشیاریی شهودی) و کامڵ بوونی رۆحی خۆیانە بۆ گەیشتن بە دنیای مەزنتر و بەرزتر.
ناوەندی ئانترۆپۆزۆفەکان لە ئەمریکا و ئەوروپادا، بەدوای برایەتی و هاوپشتییە لە ژیانی کۆمەڵایەتی ئەویش بە پشتبەستن بە رەوشت و ئایین کاران و بۆ ئەمەش جاروبارە لە پێوەرە فەلسەفییەکان کەڵک وەردەگرن.

***

ئەزموون (Erfahrung ,Empiri)

کۆی راستەقینەکان و ئەو شتەی مرۆڤ بە شێوەی هەستکردانە لە خۆی و یان دنیای دەوروبەری ژیانی خۆیەوە پێیدەگا. لە فەلسەفەدا بۆ ئەوەی راستەقینە بناسرێ دەبێ پشت بە ئەزموون ببەسترێ. گەشت زانستەکان پەیوەستن بە ئەزموونەوە و دەبێ راستبوونی خۆیان لە ئەزمووندا بسەلمێنن. لە لایەکی دیکەوە ناسین نابێ هەر لە ئاستی ئەزمووندا بمێنێتەوە، بۆ ئەوەی بە شێوەی زانستی بەکار بێت دەبێ لە هزری مرۆڤیدا ئەزموونە جۆراوجۆرەکان رێکبخرێن و لەگەڵ یەکتر بەراورد بکرێن و پاش پێکەوە گیرسانەوە و دابڕان لە پەیوەندییەکانیان، کارابوونی خۆیان نیشان بدەن و بەرەو کاملتر بوون بچن.

بە پێی بۆچوونی **ویلهۆمل دیلتای** (فەیلسوفی ئاڵمانی 1833 – 1919) گەشت زانستە مرۆڤییەکان زانستی ئەزموونیین. ژێدەر و جێمتمانەبوونی زانست یش دەروەستی هەلومەرجی زانیاریی ئێمەیە.

کانت لە (رەخنەی ئاوەزی ناپاب)دا لێکۆڵینەوە لە سەر چەمکی ئەزموون دەکا: ئەزموون یەکەم بەرهەمی هێزی درکی ئێمە و خاڵی دەستپێک و هەروەها رێکخەری رەوتی ناسینە. هەڵبەت، خودی ئەزموونیش بە هۆی کارابیە رۆحییەکانەوەیە کە جۆرێکی تایبەتیی لە درک دەکاتە پێشمەرجێکی پێویست، تێگەیشتنێک کە بە نۆبەی خۆی لە وابەستەبوون بە ئەزموون بەدی دێت.

***

ئایدئالۆژی (ideology ,Ideologie)

وشەی لێکدراوی Ideologie لە دوو وشەی یۆنانی idea و logos پێکهاتووە. یەکەمیان تا رادەیەك بە واتای ئەندێشە، و دووەمیان تا رادەیەك بە واتای بە ئاگابوون و زانابیە. مەبەستی یەکەم لە داهێنان و بەکارهێنانی ئەم وشەیە بریتییە لە روونکردنەوەی بوارێکی زانستیی نوێ کە بتوانێ سەرچاوەی ئەندێشەکان بدۆزێتەوەو لە هەنگاوی دواتردا بە تێروانینێکی مێژوویی بۆ کامڵبوونی واتاکان دێتە ئاراوە. فەیلسوفێکی فەرانسەیی بە ناوی "دستوت دوتراسی" بۆ یەکەم جار ئەم چەمکەی بەم مەبەستە و بە نێوی "زانستی بڕواکان" دارشت، بەڵام بەم واتایە نەناسرا. لە دەیەکانی یەکەمی سەدەی نۆزدەیەمدا وشەی ئایدیالۆژی بە سووکایەتییەوە بەکار دەهێنرا و دەبینین کە تەنانەت ئایدیالۆژی ئاڵمانیش ئەم نیگاتیف بوون و سووکایەتی ئامێزبوونەی وەخۆگرتبوو. ئێستاش بۆ تاقمێك لە لیبراڵەکان وشەی "ئایدیالۆژی" واتایەکی نیگاتیڤی هەیە و بە نیشانەی بڕوا بە بیرورایە و راستەقینە پاش گوێ دەخا. ئەم لیبراڵانە پێیان سەختە کە قبووڵی بکەن و لیبرالیزمەکەی خۆشیان بێجگەلە ئایدیالۆژییەك چیتر نییە.

مارکس لە بەرهەمەکانیدا ئایدیالۆژی ئایدیالۆژیی بە سێ واتای جیاواز بەکارهێناوە:

1. بە واتای "وشیاریی درۆیین"، بابەتێکی درۆزنانەیە و بە جێی ئەوەی بێت لە راستەقینە تێبگا و پێناسەی بکا، ئاوەژوو کراوەکەی ئاراستە دەکا. ئەم واتایە لە ئایدیالۆژیی ئاڵمانیدا هاتووە. بە سەرنجدان بەوەی کە دەقی کتێبی ناوبراو لە دەیەی 1930 دا بڵاو بۆوە، یەکەم بەرە لە چالاکان و مارکسیستە روسییەکان لەگەڵ ئەم چەمکە ئاشنا نەبوون، مەگەر تاقمێك لە ژیرترینی ئەوان وەکو گیورگ لوکاچ و کارل کۆرش کە بە وردبوونەوە لە بوت ئاسابوونی کاڵاکان لە بەرگی یەکەمی سەرمایەدا ئەم لایەنە گرینگەی بەرهەمی مارکسیان پێشبینی کردبوو.

2. بە واتای سیستمی ئەندێشەکان، بڕواکان و بڕوای کەم تا زۆر رێکوپێکی هەر کام لە چینەکانی کۆمەڵگا. ئەم واتایەی ئایدیالۆژی، بۆ چالاکانێکی وەکو **ئێدوارد بێرنێشتین** و **کارل کائۆتسکی** و **گیۆرگ پۆلخانۆف** و **ڤلادیمیر لنین** و **رێزا لوکزامبورگ** بە واتای تێگەیشتنی **مارکس** بوو لە ئایدیالۆژیی بەرباس. ئایدیالۆژی بەم واتایە (کە لە بەشێك لە نامەکانی مارکس و ئەنگلس و چەند نوسراوەیەکی بڵاونەکراوەی ئەواندا سەبارەت بە شۆڕشی 1848یشدا هاتووە) چینایەتییە و زیاتر وەك جیهان بینی Weltanschauung بەکار دێت. ئەندامێکی چینی دەسەڵاتدار لە سەر ئەم بڕوایەیە کە سیستمی سەرمایەداریی ژێرانەترین شێوەی بەرهەمهێنانی ئابووری و کۆمەڵایەتیی کە دەتوانێ هەبێ و سیستمێکە بەرهەق و عادیلانە و دابینکاری خۆشگوزەرانیی کۆمەڵایەتی کە لە دڵی دا بوار گەلێك بۆ کەمکردنەوەی کەلەبەری چینایەتیش شاردراوەتەوە. ئەمە بڕوایەکە ئایدیالۆژیك. سەرنجدان بە سیستمێکی رێکوپێك کە ئەم چەشنە بڕوایانە دادەرێژێ و بواری بۆ دەرەخسێنێ بە دڵنیایی بواری تێگەیشتن لە دژوازییە ناوەکییەکانیش ئاراستە دەکا. بەڵام لێرەدا ئایدیالۆژی هەڵگری ئەو واتا سووکایەتی ئامێزە نییە کە لە زەینی ئێمەدا بە بیستنی "وشیاریی درۆیین" خۆ دەردەخا.

3. بە واتای سیستمی جیهانی و گشتیی هێنانە ئارای بیروبڕوا و زانایی لە کۆمەڵگایەکی تایبەتدا. ئەم واتایەش کەمتاکورتێك لە بەرهەمەکانی مارکس و زیاتریش ئەنگلس دا ئاماژەی پێکراوە. ئەگەر وردبینەوە دەزانین کە لەم واتایەشدا دەسەڵاتی بڕواکانی چینی دەسەڵاتدار دەدۆزرێتەوە.

لە یەکەم لاپەڕەی پێشەکیی ئایدیالۆژیی ئاڵمانی دا مارکس سەرنجی بە ئایدیالۆژی وەك "**زانستی بڕواکان**" دا. ئەویش لەبەر ئەوەی نیشانی بدا کە ڕخنەی جیدیی لە سەری هەیە. ئەو باسەکەی ئاوا دەست پێکرد:

"تا بە ئێستا مرۆڤەکان هەمیشە بڕوای ناڕاستیان سەبارەت بە خۆیان و ئەوەی کە چین و دەبێ چ بن پەروەردە کردووە. ئەوان پەیوەندیی خۆیان بە پێی بڕواکانی خۆیان سەبارەت بە خودا، مرۆڤی سروشتی و ئاسایی و شتی تر ڕێك خستووە".

بەرهەمەکانی مێشکی ئەوان لە دەرەوەی بینینەکانی ئەوان دان. ئەوان کە بۆخۆیان داهێنەرانن لە بەرامبەر داهێنراوەکانی خۆیاندا چۆکیان داداوە. دواتر درێژەی پێداوە:

"لێگەڕێ با ئێمە مرۆڤەکان لە دیلیی بڕوا و بڕیار و بوونەوەرە خەیاڵییەکان ڕزگار بکەین و دژ بەم حکومەتەی چەمکەکان شۆڕش بکەین".

مارکس هێگلیە گەنجەکان ـ **لودڤیك فویرباخ** و **ماکس ستاینێر**ی بە واتایەکی سووکایەتی ئامێز لە ئایدیالۆژی (ئایدیالوگ) ناوی بردن و وشەی نامۆی ئایدیالۆژیستی یشی بەکار هێنا. ئەو لە دەقی ئایدیالۆژیی ئاڵمانیدا بە تەواوی هەوڵیدا ئەوە دەربخا کە ئەوان بوونەتە کۆیلەی بڕواکانی خۆیان.

هەروەها مارکس ناوی "**زەمانی ڕاستەقینەی ژیان**"ی لە سەر ئایدیالۆژی دانا .

تیۆری مارکس سەبارەت بە ئایدیالۆژی بە واتای **وشیاریی درۆیین** ئەوەی دەرخست کە لە هەر قۆناغێکی دیاریکراودا بڕوا زاڵەکان بڕواکانی چینی زاڵن و لە ئەنجامدا ئەم دەسەڵاتدارێتییە بسەلمێنن و لە سەر پێی ڕابگرن. لە ئایدیالۆژیی ئەڵمانیدا بەراوردکردنی ئایدیالۆژی لە گەڵ زانست و بەراوردکردنی لەگەڵ پرۆلتاریا هاتە ئاراوە. بە بۆچوونی مارکس زانست ئەوەیە کە لە ڕاستی نزیك بێتەوە و لە ئاکامدا نیشاندەری بەرژەوەندییە مێژوویی و ئیگزیستەنسیالیستیی پرۆلتاریا بێ. ئایدیالۆژیی سیستمی ئەو هزر و بڕوایانەیە کە بە شێوەی وشیارانە یان ناوشیارانە ڕەتیان بکاتەوە یان بیانشارێتەوە. بەم پێیە ئەم ئایدیالۆژییە "وشیاریی درۆیین"ە.

لە ئایدیالۆژیی ئاڵمانیدا دەخوێنینەوە:

" ئەگەر لە سەرلەبەری ئایدیالۆژیدا مرۆڤ و پەیوەندییەکانی نێوان مرۆڤەکان بە ئاوەژووو دەردەکەون بە جۆرێك کە دەڵێی لە camera obscura دا دەرکەوتوون ڕاست لەوپەڕی مێژووی ژیانی ئەوانەوە بە دەست هاتووە. ئایدیالۆگەکان ڕاستگۆ نین و ئەوە دەرناخەن کە بەرژەوەندی و داهاتووی مرۆڤ لە گەڵ بەرژەوەندییەکانی پرۆلتاریا بۆنەتە یەك، ئەوان هەروا لە بەرژەوەندییەکانی چینێك بەرگری دەکەن کە بەرەو دارمانە و دەبێتە هۆی قەیرانی کۆمەڵایەتی. ئایدیالۆژیی دەربڕی تێگەیشتنی بۆرژوازیی مێژووییە. ئایدیالۆگێك وەکو چینێك ئاماژە بە پرۆلتاریا ناکا بەڵکو وەکوو جەماوەرێك دەیبینێ".

هەرچەند باسی مارکس سەبارەت بە ئایدیالۆژی ڕێخۆشکەرە بەڵام دەبێ ددان بەوە دابنرێ کە باسێکی پوختە و کامڵ نییە. لە ئایدیالۆژیی ئاڵمانی و باقی بەرهەمەکانی ئەودا ئەوە روون نابێتەوە کە ئایا گشت توخمەکانی وشیاریی بۆرژوازی درۆیینن یان بەشێکیان وان. کەچی ئەم خاڵە تەنیا بە سەرنجدان بە درککردنێکی ئەرەستوویی و زۆر کۆن سەبارەت بە هەقیقەت دێتە ئاراوە.

بابەتێکی ڕاست هەیە کە کرێکاران هەڵگری ڕاستەقینەی مادی و تێگەیشتنی زانستیی لە مادەن.

بابەتێکی درۆیین هەیە کە دوژمنی چینی کرێکار لەپشتەوەیەتی .

لە ڕوانگەی مارکسدا چینێکی کە دەسەڵاتی سیاسی و ئابووریی بەدەستەوەیە داڕێژەری کولتووری کۆمەڵگایە ئەویش بە گشت ماناکانییەوە. ئەم ڕوانگەیە وەبیرهێنەرەوەی بۆچوونی ڕۆشنگەرانەیە سەبارەت بە دەسەڵاتی کەنیسە و زاڵبوونی زانایی و بڕوای ئایینی. خەڵك وەکوو هێزێکی خەساو و گەمژە دەناسرێن کە دەکرێ گەلێ بڕوایان بە سەردا بسەپێندرێ. مارکس وەڵامی ئەم پرسیارە ناداتەوە کە :

چۆنە وا کەسێك لە کاتی جووڵەی راستەقینە و ژیانی کارادا هەقیقەت نادۆزێتەوە، بەڵام کەسێکی دیکە نەتەنیا دەیدۆزێتەوە بەڵکوو فێریش دەبێ بە شێوەی جۆراوجۆر بیدۆزێتەوە.

لەم سەردەمانەدا دووچەشنە لایەنگریی سەرەکی بۆ ئایدیالۆژی هەیە:
1. تیۆری زانستی دێتە جێگەی ئایدیالۆژی (کارل پوپێر، ئالتوسێر، هابرماس).
2. حاشاهەڵنەگربوونی ئایدیالۆژی وەک دیاردەیەکی زەینی (ئادۆرنۆ).

ئایدیالۆژی بە واتا بێلایەنەکەی، دنیابینیی ئایینی و دوکتورینییە گروپییەکانە.

***

فەرهەنگی فەلسەفە، بەشی 22:

ئانارشیزم (anarchism)

ئانارشی، وشەیەکی یۆنانییە، بە واتای نەبوونی رێبەرایەتی، بێ سەرۆکی.

ئانارشیزم، ئیدە و خواستی کۆمەڵگایەکی ئارمانجی و یۆتۆپیاییە کە تێیدا تەنیا ئیرادەی یەك بە یەکی تاکەکان بە فەرمی دەناسرێ و هیچ چەشنە نیازێك بە ئۆتۆریتە یان نەزمی حکومەتی و هێزی زنجیرەیی نییە. لە فەلسەفەی سەردەمای کەونارادا هزرە ئانارشیستییەکان بە شێوەی سەرەتایی و جیاواز لەئارادابوون (وەکو **دیوژێن** و لایەنگرانی رێبازی **cynic**).

لە سەردەما نوێیەکاندا، **ڤیلیام گۆدوین**، تیۆریسیەنی ئینگلیزی لە تیۆرە ئانارشیستییەکانی کۆڵیوەتەوە و لە کتێبی 1793 دا: Enquiry Concerning political justice and ist , influence on morals and happiness.

ئانارشیزم لە پلەی یەکەمدا رەخنەی رادیکاڵ بووە لە حکومەت و هۆکارە وجوودییەکەی و پێی وایە کە رێکخراوی سیاسیی کۆمەڵگایەك کە بەوەڕی بە هێزی ناوەندییە، واتاکەی گوشار و ستەمە بۆ سەر هەر کام لە تاکەکان بە شێوەی جیاجیا.

بە جێی حکومەت، دەوڵەت و لە بنەڕەتدا هەر چەشنە بەڕێوەبردنێکی ناوەندیی دەبێ بە دوای دامەزراندنی رێکخراوە خۆبەخشەکان و ئازادییەوە بێ، ئەمانیش دەرفەت بۆ هاوکاریی گەرموگوڕی یەك یەکی تاکەکەکان دەڕەخسێنن.

لە بەرامبەر ئەم پرسیارەدا کە ئازادی و گەشەی تاکەکان تا چ رادەیەك لە گەڵ یەکتری دەگونجێن؟، ئانارشیستەکان لە سەر سروشتی کۆمەڵایەتیی مرۆڤ و قبوڵکرانی ئازادانەی پەیمانە کۆمەڵایەتییەکان پێداگریی دەکەن. دوایین ئامانجی ئانارشیزم هەڵوەشاندنەوەی دەسەڵاتی ناوەندیی و سڕینەوەی ناوەندی دەسەڵاتە و خوازیاری پێکهاتنی کۆمەڵگایەکە کە لە رێگەی وەگەڕخستنی دەسەڵاتی گروپە ئازادەکانەوە کۆنترۆڵ دەکرێ، گروپ گەلێك کە بە تەواوی لە رووی مەیل و بە ئازادی پێکهاتوون و لە نێو فیدراسیۆنێکدا هاوکاریی یەکتری دەکەن.

ئانارشیستەکان لە پەنای مارکسیستەکاندا نەیاری شێلگیری ئابووریی ستەمکارانەی کاپیتالیستی بوون، بەڵام بەپێچەوانەی مارکسیستەکان دەسەڵاتی ناوەندیی بە ئامرازێکی نەگونجاو بۆ وەڕێخستنی شۆڕش و ئاڵوگۆڕ دەزانن.

ئاڵوگۆڕەکان دەبێ لە "**خوارەوە**" تەواوی بوون و جەستەی کۆمەڵگا بگرێتەوە و دەستی چینی زاڵ کورت بکاتەوە و لە سەر کاری لابات. رزگاربوون و ئازادیی تاکی بەو ئامرازانە دابین ناکرێن کە بۆ خۆیان دەورگێڕی بەدیلکردنی تاك ـ ن (کە بە واتای نەیاری ئیدەی دیکتاتۆڕیی پرۆلتاریاشە)ك ئازادیی راستەقینە تەنیا کاتێ لەئارادایە کە تاك لە ژیانی خۆیدا مافی بڕیاردانی هەبێ.

ئانارشیستەکان مارکسیزم و ئایدیالۆژیی مارکسیستی بە تۆتالیتێر دەزانن و لە بەرامبەریدا راوەستاون. پێداگریی ئانارشیزم لە سەر ئازادیی تاکی، وەك خاڵی دەسپێك و هەروەها ئامانج، بە واتای هاوبەشبوونی روانگەکانییەتی لەگەڵ لیبرالیزمدا. هەڵبەت، ئەوان بە پێچەوانەی لیبرالیزم، ئازادیی بە بابەتێکی تایبەتیی دانانێن و بە کردەیەکی سیاسیی گشتی دەزانن. ئانارشیستەکان بۆ ئەوەی لە مارکسیست و لیبرالیستەکان جیاواز بن، ناوی خۆیان ناوە "**سوسیالیستە ئازادیخوازەکان**" (لە بەرامبەر سوسیالیستەکانی تۆتالیتێر).

لە مشتومڕە سیاسی و نڤیسارە ژورنالیستییەکاندا، ئانارشیستەکان بە نهیلیست و تیرۆریست و تێکدەر ناودێر کراون کە هەڵەیەکی تا سەر ئێسکانە. ئانارشیستەکان قەت نەیاری نەزمی

کۆمەڵایەتیی نەبوون، ئەوان لە فۆرمێکی دیکەی کۆمەڵگادا بە دوای ئەم نەزمەدا دەگەڕێن (واتە کۆمەڵگایەکی بێ دەسەڵاتی ناوەندیی). ئانارشیستەکان بۆ شیکردنەوەی ئەم خراپ تێگەیشتنە رەشۆکییانەیە ئەم دروشم دەدەن:

"یان ئانارشی یان بەرەڵڵایی! (واتە ئانارشی بە جێی بەرەڵڵایی!!)"

تەنیا بە یەکگرتوویی ئازادانەی تاکەکانە کە نەزمی راستەقینە دەردەکەوێ. رێکخراوی کۆمەڵایەتیی دەبێ بێ حکومەت و دەوڵەت یان هەر دامەزراوەیەکی کە بانگەشەی دەسەڵاتی سەرانسەری و جێگیری هەبێ، بەدی بێت.

ـ واتای ئانارشیزم بۆ یەکەم جار لە لایەن **پرەودۆن** (Proudon)، شۆڕشگێڕی فەرانسەییەوە بەکار هێنرا.

کەچی **ماك شتاینێر** (Stiner) فەیلسوفی ئەڵمانی، بە ئانارشیزمی گوت **بڕوا بە تاك** و لایەنگریی لێ دەکرد. پرەودۆن و بەدوای ئەویش دا **باکونین** (Bakunin) و **کرۆپۆتکین** (Kropotkin) شۆڕشگێڕانی روس، لە سەر تایبەتمەندیی گشت خوازانەی مرۆڤیی پێداگریان کردووە.

پاش لە ناوچوونی حکومەت، تاکەکان یارمەتیی یەکتری دەکەن و لە فۆڕمی بەرهەمهێنەرە بچووکەکاندا (بە بۆچوونی پرەودۆن) و یان سندیکای کارکردن و کۆمۆنەکان (روانگەی باکونین) و یان بە پێی هاوپشتیی سروشتی (روانگەی کرۆپۆتکین)یەوە، نەزمی خواستی خۆیان دەخوڵقێنن.

پرەودۆن دامەزرێنەری تەڤگەڕی ئانارشیستیی ئەم تێزەی ئاراستە کرد:

"مڵکایەتی و دارابوون، دزێتییە!"

لە تەڤگەڕی سندیکالیستیی نێوەندی سەدەی نۆزدەیەم، لە فەرانسە و ئیسپانیادا ئانارشیستەکان لە بەرامبەر مارکسیستەکاندا راوەستان و نەیاری بەئەندامبوونی کرێکاران لە حیزبی سیاسیدا بوون. بۆ ئەوان تەنیا ئەکسیۆنە دژە دەوڵەتییەکان گرینگ بوو و رەنگە هەر لە بەر ئەمەشە کە ئانارشیزمیان خستۆتە ریزی تیرۆر و تێکدەرییەوە. بزوتنەوەی ئانارکوسندیکالیستیی ئیسپانیا (دامەزران 1910)، لە یەکێتی (Confedracion Nacional del Trabajo)CNT، لە دەیەی سی زایینیدا نزیك بە حەوتسەد هەزار ئەندامی هەبوو و لە کاتی شەڕە ناوخۆییەکانی ئیسپانیادا چەند ناوچەیەکیان بەدەستەوە بوو.

لە ئەدەبیاتدا باسی جۆرە جیاوازەکانی ئانارشیزم کراوە:

ئانارشیزمی بڕوا بە تاك (ئیندیویدوئالیستی): **ماکس شتاینێر**.

ئانارشیزمی دوو جەمسەری (mutual): **پرەودۆن**.

ئانارشیزمی ئاشتی خوازانە (پاسیفیستی): **لیۆ تۆلستۆی**.

***

فەرهەنگی فەلسەفە، بەشی 23:

ئیمپریالیزم، پاشایەتی (imperialism, Imperialismus)

ئیمپریالیزم لە ریشەی لاتینیی ئیمپێریوم (imperium)ەوە وەرگیراوە، بە واتای ئیمپراتۆری.

ئیمپریالیزم چەمکێکە کە بەتایبەتی لە فەلسەفە، زاستە مێژوویی و سیاسی و کۆمەڵایەتییەکاندا زیاترین بەکارهێنانی هەیە و نیشاندەری تایبەتمەندییە کۆمەڵایەتی ـ ئابوورییەکانی دەسەڵاتێکی سیاسییە کە بە ئاشکرایی بە پێی پێناسەکەی بەرهەمی رەوتەکانی کامڵ بوون و مێژوویی نێو پێکهاتەی شێوەکانی بەرهەمهێنانی سەرمایەدارییە.

لە وڵاتە پیشەکارییە پێشکەوتووەکانی قۆناغی کۆتایی سەدەی نۆزدە و سەرەتای سەدەی بیستەمدا رکەبەریی ئازاد لە بازاڕ سڕایەوە و **مونۆپۆلیزمی ئابووریی** زاڵ بوو. لەم قۆناغەدا دەسەڵاتە سەرمایەدارییەکان بە فۆرمی ئیمپریالیزمەوە هەنگاویان نایە نێو قۆناغێکی نوێوە.

تیۆرە مارکسیستییەکان زیاتر و بەر لە هەمووان و بە وردبینییەکی زۆرەوە پەرژاونەتە سەر بابەتی ئیمپریالیزم و لێکۆڵینەوەیان لە سەر کردووە. لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیستدا مارکسیستەکان بە سەرنجدان بە رووداوگەلێکی مەزنی وەك **شۆڕشی ئۆکتۆبری روسییە** لە ساڵی 1917 و **وەگەڕکەوتنی سوسیالیزم** و **قەیرانی ئابووریی کاپیتالیزم** لە ساڵەکانی 1923 - 1932 و **شەڕی یەکەم** و دووەمی **جیهانی** و **هەڵوەشانەوەی سیستمی داگیرکاریی** و هتد، وەك باڵاترین و دوایین قۆناغی سەرمایەداریی باسی ئیمپریالیزمیان کردووە و دەسپێکی لە ناوچوونی **کاپیتالیزمیان** راگەیاند. هەنگاونانی هەلومەرجی سەرمایەداریی بۆ قۆناغی ئیمپریالیستیی خۆی، ئاڵوگۆڕی مەزنی لەگەڵ خۆی هێنا کە تەواوی بوارەکانی کۆمەڵایەتی و سیاسی ئەو سەردەمی گرتەوە:

هەوڵدان بۆ بەرفراوانبوونەوە، زێدەکردنی هەرچی زیاتری میلیتاریزم لە ناوەو دەرەوەی سنوورەکاندا، بەکارهێنانی خەستی زۆرەملی و توندوتیژیی بەرفرە لە فۆڕمی هەڵئایسانی ئاگری شەڕەکاندا، گوشار و دەستدرێژیی دڕندانە بۆ سەر مرۆڤەکان لە تەواوی گۆی ئەم زەوییەدا، دانانی لەمپەر بۆ لیبرالیزم و جێنشینکردنی دیکتاتۆڕیی و شۆڤنیزم و نیۆکۆلۆنیالیزم.

لە لایەکی دیکەوە، لە بەرامبەر ئەم خراپەکارییانەدا دەبینین کە بیچمگرتن و یەکدەست بوونی یەکێتیی شارۆمەندی و زێدەبوونی رێکخراوبوون لە دوو بەرەی **کار و سەرمایەدا** هاتە ئاراوە. هەروەها بە دوای بەرزبوونەوەی چۆنییەتی کارکردن و راهێنانی پیشەیی کرێکاران و ئەوانەی هەقدەست وەردەگرن، بەشێکی مەزنی چینی کرێکار لە ژیانی مادی و مەعنەوییاندا تاڕادەیەك بەرەو باشی چوون و بە گەشەکردنی چینی مام ناوەند، شارۆمەندانێکی نوێ لە دایك بوون کە ئاستی وشیاری و هزریی بەرزتریان هەبوو و لە بەرامبەریشدا چاوەڕوانی و ویستەکانی ئەوانیش زیاتر لە جاران بوو. گۆڕانی سەرمایەداریی بۆ ئیمپریالیزم بووە هۆی چاوپێداخشاندنەوە بە سەر تاکتیك و ستراتیژییەکانی بزووتنەوەی کرێکاریی و پرسیاری نوێی خستە رۆژەڤی کارەکانییەوە. تیۆریسیەن گەلێکی مەزنی وەك **رۆزا لوکزامبورگ، ئیدوارد برێنشتاین، ئوتو باوئێر، کارل کائۆتسکی، هاینریش کونۆف**،... دیاردەی ئیمپریالیزمیان شرۆڤە کرد و لێکیانداوە کە شوێندانەرترینی ئەمانیش **ڤلادیمیر ئیلیچ لێنین** بوو.

لێنین پێی وایە کە تایبەتمەندییە بنەڕەتییەکانی کاپیتالیزم لە قۆناغی ئیمپریالیزم دا بریتییە لە:

1. چڕکردنەوەی بەرهەمهێنان و سەرمایە.
2. پێکەوەلکانی سەرمایەی بانکی لەگەڵ سەرمایەی پیشەکاری و دامەزراندنی سەرمایەی ماڵی.

3. هەناردەکردنی سەرمایە (بەجێی هەناردنی کاڵا لە قۆناغی پێشوودا)
4. خستنەسەر یەک و کەڵەکەکردنی سەرمایەکان و پێکهاتنی مۆنۆپۆلە ئابوورییەکان.
5. دوادابەشکردنی سەرانسەری گۆی زەوی.

ئیمپریالیزم بۆ لێنین بریتی بوو لە **کاپیتالیزمی مونۆپۆلیستی** و کرم ئاسا کە لە ناو دەچێ. راهێنانە دوگماتیکیە لێنینیەکان بوو بە بابەتی باسوخواسەکان و بنەمای هزرڤانە مارکسیستەکان و تەڤگەڕی جیهانیی کریکاریی کومونیستی و کۆمینتێرن. هەتا ئەوەی لە دەیەی شەستی زاییندا بە کامڵبوون و تا رادەیەك گەشەی سەرمایەداریی نێونەتەوەیی، هەلومەرجی حازر لە چاو بزووتنەوەی کرێکاریی کومونیستی بە چۆنایەتیەکی نوێ گەیشت، بە جۆرێ کە کۆنگرەی بیستەمی حیزبی کومونیستی یەکێتیی سۆڤیەت بە جێی ئەوەی لە سەر قەیرانە ئابوورییەکانی سیستمی سەرمایەداریی و تیۆری هەڵوەشاندنەوەی پێداگریی بکا، پاڵی داوە بە لایەنی پاوانخوزانەی سەرمایە دەوڵەتییەکانەوە. واتە ئەو شتەی کە تا ئەوکات بە پەراوێزیی دادەنرا، بوو بە تەوەری شرۆڤە و روانگەی مارکسیستەکان.
لە بەرهەمە نامارکسیستیەکانیش دا ئەگەرچی لێکۆڵینەوە لە سەر چەمکی ئیمپریالیزم زۆر کەمتر دەبیندرێ، بەڵام یەکێ لە نمونەکانی، نڤیساری **مومسێن** (mommsen)ە لە ساڵی 1971 دا. ئەو، قۆناغە مێژووییەکانی سەرهەڵدان و گەشەی ئیمپریالیزم بەم شێوەیە دەستنیشان دەکا:

1. قۆناغی ئیمپریالیزمی کلاسیك لە ساڵی 1882ەوە هەتا 1918.
2. قۆناغی ئیمپریالیزمی شاراوە لە ساڵی 1919ەوە هەتا 1945.
3. قۆناغی پاش ئیمپریالیستی لە ساڵی 1945 ەوە تا دواتر.

مومسێن پێی وایە کە تا کاتێ "**دەسەڵاتتەوەری**"ی هەبێ ئیمپریالیزمیش بوونی دەبێ. مومسێن خواستەکان و ململانێ ئیمپریالیستییەکانی لە یەکێتی سۆڤیەت و چین و وڵاتانی دیکەدا دەدیت.
لە ئەدەبیاتی سیاسی دا تایبەتمەندی و چۆنییەتیە بنەڕەتییەکانی ئیمپریالیزمی بە گشتی بەم جۆرە ئاراستە کراوە:
سەرۆکایەتی و دەسەڵاتخوازی ، توندوتیژیکردن، مەیل بۆ داگیرکردنی تەواوی گۆی زەوی.

ئیمپریالیزمناسی (ئیمپریالیستیك) زانستێکی تەواو نوێیە و تێدەکۆشێ لە ئیمپریالیزم بگا و مکانیزمەکان و هەلومەرج و چۆنییەتی لەئارادابوون و کاریگەرییەکانی ئیمپریالیزم لە بوارە جۆراوجۆرەکاندا بخاتە بەر لێکۆڵینەوە.

***

فەرهەنگی فەلسەفە، بەشی 24:

ئەلبێرتوس مەگنوس (Albertus Magnus)

ئەلبێرتوس مەگنوس: فەیلسوف و خوداناسی ناسراوی ئاڵمانی (1200 – 1280 زایینی) کە ناوە راستەقینەکەی – Bolstaedt Albert Von ە و بە هۆی شارەزابوونی لە لقە جۆراوجۆرە زانستییەکانی سەردەمی خۆی، پێیان دەگوت دکتۆر یونیورسالیس. ئەلبێرتوس سەرنجی وردی بە دەسکەوتە زانستی و کولتورییەکانی نەوەی پاش خۆی دەدا و لە رێی ئاشناکردنی خوێندکاران بە فەلسەفەی کەونارا و فەلسەفەی ئیسلامی و فەلسەفەی هیندی خزمەتێکی گەورەی بە گەشە و پوختەبوونی فەلسەفە کرد. ئەلبێر توس لە فەلسەفەی ئەرەستویی و تیۆرە مەسیحیەکان کە هاوبەشییان پێکەوە هەبوو تێدەگەیشت، بەڵام قەت دوو چەمکی ئاوەز و بڕوای ئایین زایی بریندار نەکرد و پێی وابوو کە ئەوانە لێک جیان. ئەو لە لێکۆڵینەوە زانستییەکاندا لە سەر رۆڵی ئەزموون و بینین پێداگری دەکرد. بەرچاوترین قوتابی ئەو بەنێوی توماس فون ئاکوین (ئاکوبیناس) کاریگەریی زۆری لە سەر فەلسەفە هەبوو.

فەرهەنگی فەلسەفە، بەشی (25):

ئانترۆپۆمۆرفیزم (Anthropomorphism)

وشەی یۆنانی ئانترۆپۆمۆرفۆز بە واتای فۆرمی مرۆڤە. بینینی دنیای ئاژەڵ و زیندەوەرانە راست وەک مرۆڤ و دنیای مرۆڤی (لێکدانەوە). لەم شێوازەدا (کە هەڵبەت بەکارهێنانەکەی لە دیدی فەلسەفییەوە هەڵە و قەدەغەیە) خواست و تایبەتمەندیی و چۆنییەتی و بوونی مرۆڤ بۆ دنیای نامرۆڤی دەگوازێتەوە و بەم پێیە (گیا و ئاژەڵان) هەڵدەسەنگێنن (کە تەنیا سەرنج بە وەسفی شاعیرانە و جوانیناسییەکەی وەکو ئانالۆگێک دەدرێ، وەکو : ئاوازی ئاشقانەی مەل و ... . بەڵام لە لێکدانەوە زانستی و فەلسەفییەکاندا دەبێ هەستکردانە خۆی لێببوێردرێ.

***

فەرهەنگی فەلسەفە، بەشی (26):

ئیستەتیك، جوانیناسیی(Aesthetics)

لە زمانی یۆنانیدا aistetike :بە واتای **هەست ـ بوون**ە.

ئیستەتیك بەش یان لقێك لە فەلسەفەیە کە دەپەرژێتە سەر ڕیفلێکسۆنی درککردنە هەستییەکان، واتە بە شێوەی نەریتی خۆی بە جوانی و بابەتی جوان لە سروشت و هونەردا خەریك دەکا. ئەم چەمکە بە گشتی ڕاهێنان و ناسینی جوانیی بووە و سەرنج دەدا بە وردەکاریی، فۆڕمی جوان، هارمۆنی، زەوق، زێدەکردنی شادمانی، نەرمونیانی، هەڵخڕێنەری پەژارە، خاوەن واتابوون و هتد و تایبەتمەندیی **هەست ـ درککردن**ی حازر یان هەڵقوڵاو لە گشت شت یان دیاردەیەك. ئیستەتیك بە چەندین جۆری جیاواز لەگەڵ ئەو زەمینەیەی لێی دەکۆڵێتەوە، پەیوەندیی هەیە: **ئیمپریك (ئەزموونی)، دەروونزانانە، فۆرماڵ، سپیکۆلاتیڤ، نۆرماتیڤ**. ئەم پێناسەیە بۆ مەبەستەکانی چاخی هەنوکەی ئێمە گەلێ بەرتەسك و دوگمە. یەکەم لێکۆڵینەوە ئیستەتیکییەکان لە ڕۆژئاوادا لە لایەن **ئەفلاتوون**ەوە ئەنجام درا. **فیساگۆرس** بەر لە **ئەفلاتوون** و **ئەرەستوو** پێیان وابوو کە هارمۆنیی یاسای بنەڕتیی جوانییە. دواتر بێجگەلە نێو ئەندێشەکانی **پلۆتین** (لە ژێر سەردێڕی جوانیی هارمۆنیکیی خودایی و ڕۆحێکی شاراوە لە شتەکاندا) سەرنجێك بە ئیستەتیك نەدرا و ئەم بێدەنگبوونە لە تەواوی سەدەکانی ناڤینیشدا دەرێژەی هەبوو. لە سەردەماکانی رینێسانسدا سەرنج بە ئیستەتیك درا. دەروونزانیی ئیستەتیکی لە سەدەی حەڤدەیەم و هەژدەیەم لە ئینگلستاندا سەری هەڵدا.

شوڵتزێر (Schulzer) لە ئیستەتیکی فۆڕمە جوانەکانی کۆڵییەوە. لەم قۆناغەدا زۆربەی شاعیران و بیرمەندان مەیلیان بۆ ئیستەتیك هەبوو: **وینکێلمەن(Winckelmann)** ، **لێسینگ (Lessing)، هێردێر(Herder)، کلۆپشتۆك .(Klopstock)** لە سەرەتای سەدەی نۆزدەیەمدا ئیستەتیکی میتافیزیکی پاش شوێنوەرگرتن لە ئایدیالیزمی ئاڵمانیی، بەوپەڕی خۆی گەیشت: **شێلینگ، هێگڵ، ڕۆمانتیستەکان، شوپنهاور**.

ئیستەتیکزانانی ئەم قۆناغە: **بۆ فێشنێر** (Fechner) و **زمیرمەن** (Zimmermann) کە لە لای ئەمانە ئیستەتیك زانستی فۆرمەکان بوو. **لیپس** (Lipps) ئیستەتیکی بە بەشێك لە دەروونزانیی دەبینی. **ڤۆڵکێت** (Volkelt) ئیستەتیکی بە پەیوەندییەکی هونەریی بە پێی چێژ دەزانی.

ئەلێکساندر باومگارتێن (1762 - 1714) فیلسوفی ئاڵمانی، ئەم ناوەی جوانیناسیی لە Aisthesisی یۆنانی بە واتای هەستەوەرەکان وەرگرتووە و خستوویەتە پاڵ ئەو شتەی فیلسوفەکانی پێشوو پێیان دەگوت تیۆری جوانی یان فەلسەفەی زەوق. باومگارتێن لەبەر ئەوە ناوی جوانیناسیی هەڵبژارد چونکە دەیویست لە سەر ئەزموونی هونەر وەك ئامراز و شێوەیەك بۆ مەعریفە پێداگریی بکا. گەلێ پرس سەبارەت بە هونەر تایبەت کراون یان دەگەڕێنەوە سەر سروشت کە گرینگترینیان ئەمانەن :

کام یەك لەم پرسانە هی جوانیناسین و لە ڕێی کام تایبەتمەندییەوە ئەو پرسانە تایبەت کراون بە جوانیناسی؟

بە هەڵوەژاردنی پرسەکانی جوانیناسی، سێ چەشن یان ئاستی جیاواز لە پرسیارەکان دەستنیشان دەکرێن:

یەکەم ئەو پرسە رەخنەییانەی بەرهەمە هونەرییە تایبەتەکان وەسف و تەفسیر دەکەن یان دەینرخێنن.
دووەم، ئەو پرسە زۆر گشتیانەن کە لە لایەن تیۆریسیەنە ئەدەبی و مۆسیقی یان هونەریەکانەوە بۆ وەسفکردنی چەشنەکانی هونەر ئاراستەکراون: تراژیدی، فۆرمی سوناتا (مۆسیقا)، یان شێوەکاریی ئۆبستراکت .
سێیەم ئەو پرسیارانەن کە بە ئاسانی ناتوانرێ لە پرسیارە شاراوەکانی نێو پرسی دووەم جیابکرێنەوە. پرسیارگەلێکی وەك جوانیی چییە؟ ئایا هونەر تەنیا لاسایی کردنەوەیە؟ هونەر دەبێ پەیڕەویی لە ئەخلاق بکا؟ ئایا هونەر تەنیا لەبەر خۆی بوونی هەیە؟ ئایا خودی چەمکی تراژیدی و هونەر پێناسە دەکرێن؟ ئایا گرینگترین لایەنی هونەر فۆرمە؟ چییەتی ئەزموونی جوانیناسیی چییە؟
فیلسوفان تەنانەت ئەوانەی تەنانەت لەسەر شێوەی پێناسەی جوانیناسیی هاوڕا نین لانیکەم لە سەر ئەم بۆچوونە کۆکن کە ئەمانە چەند پرسیارێکن بابەتی سەرەکیی جوانیناسیی پێکدێنن. زۆربەی ئەو چالاکییانەی لە ژێر سەردێڕی جوانیناسیی ئەنجام دەدرێن دیارە کە دەرونزانین نەك فەلسەفی. بەم پێیە جوانیناسیی فەلسەفی یان لێکدانەوە دەبێ لەگەڵ جوانیناسیی دەرونزانیی یان زانستی جیابکرێنەوە. جوانیناسیی فەلسەفی دەپەرژێتە سەر واتا و هەلومەرجی دیاریکردنی راستیی و هەقیقەتی ئەو گوزارانەی سەبارەت بە هونەر و ئەزموونی جوانیناسین، ئەگەرچی هەر گوزارەیەك کە سەبارەت بە بەرهەمێکی هونەریی یان ئەزمونێکی جوانیناسیی ئاراستە کرابێت وانیە تەنیا تیۆری جوانیناسیی بێت. جوانیناسیی فەلسەفی ئەرکێکی لێکدانەوەیی بۆ خۆی قاییلە بە چەشنێ کە لە ئەرك و مێتۆدێکی ئەزموونی یان زانستی جیاکراوتەوە. لە لایەکی دیکەوە جوانیناسیی دەرونزایی بەم چەشنە پرسیارانەوە سەرقاڵە:
چ هۆکارگەلێکی عیللی لە ئافراندنی هونەرمەندانەدا بەشدارن؟ جەماوەر چ جۆرە فۆڕم و رەنگێکیان پێ باش و خۆشە؟
تاقمێك لە فیلسوفان پێیانوایە جوانیناسیی لێکدانەوەی ئەو واتایانەیە کە کە رەخنەگران بەکاری دێنن، واتە کاتێ ئەوان حوکم و گوزارەگەلێك سەبارەت بە هونەرەکان دەردەبڕن و ئاراستەی دەکەن. بەم وەگەڕگەوتنە دەگوترێ ئەوپەڕرەخنەیی، چونکە بابەتە سەرەکییەکەی وەسف و تەفسیرکردن و بەبایەخ گەیاندنی هونەرەکانە و ناپەرژێتە سەر داهێنان و ئافراندنی هونەریی بەڵکو بەو پرسیارانەوە سەرقاڵ دەبێ کە لە "**شێوەکاریی رەنگدانەوە**"دا رەنگدانەوە یانی چی؟ کاتێ رەخنەگران سەبارەت بە واتای سیمبولیکی شیعرێك یان جۆرە وێنەیەکی زەینی لە شیعرێکدا دەوێین واتای سیمبولیك چیە؟ و مەبەست لە زاراوەی بەهێندوەرگرتن وەك چاك، جوان، متمانەپێکراو چییە ئەویش کاتێ ئەم زاراوانە دەخرێنە پاڵ بەرهەمە هونەرییەکان؟ کەچی فیلسوفان و فیلسوفەکانی پێشتر، بە گشتی هۆگری جوانی و مەزنی و شکۆی لایەنگەلێك لە سروشت بوون و بۆ دۆزینەوەی **ئەوپەڕرەخنەیی** ئەم لایەنگرییە زاڵە لەئارا دایە هەتا چاوپۆشیی لە سروشت بکرێ و جوانیناسیی بکاتە فەلسەفەیەکی رەخنەییانەی هونەر. پوختترین راپۆرت و بەرگریکردن لە لایەن مۆنرۆ، زانای ئەمریکاییەوە لە کتێبی جوانیناسیدا، واتە ئەو پرسگەلێکی سەبارەت بە فەلسەفەی رەخنەیی (1958) ئاراستە کردووە.
جوانیناسیی یەکێکە لە پێنج لقی کلاسیکیی فەلسەفی (لە پەنای تیۆری مەعریفە، مەنتیق، ئەخلاق و میتافیزیك). جوانیناسیی بە واتا گشتگیرەکەی تیۆری جوانییە لە دوو سۆنگەوە، واتە جوانیی سروشتی و جوانی هونەری و بە واتا دیاریکراوەکەشیدا تیۆری هونەرە.
جوانیناسیی کە جوانیناسیی زەینە سەبارەت بە بارودۆخی کردە و بڕیارە بایەخی و سەلیقەییەکانی جوانیناسانە (جوانیناسیی فۆڕمی)، کاریگەریی جوانیی و رەوتی داهێنانی هونەریی و هەروەها هەلومەرج و فۆڕمەکانی پەسندکردنی هونەر لە لایەن تاك و کۆمەڵگاوە دەخاتە بەر

لێکۆڵینەوە، جوانیناسیی لە خودی پرسەکانی پەیوەندیدار بە جوانیی دەکۆڵێتەوە. ئەم پرسانە بریتین لە :

تایبەتمەندییە سەرەکی و کارکردەکانی جوانیی، پەیوەندیی نێوان جوانیی سروشتی و جوانیی هونەریی، لێکدانەوەی پێکهاتەیی بەرهەمی هونەریی، دەستنیشانکردنی واتای بەرهەمی هونەریی و کارکردی هونەر (جوانیناسیی بەرهەمی هونەریی)، پەیوەندیی دولایەنە لە نێوان فۆرم و ناوەرۆك لە بەرهەمی هونەریی دا (جوانیناسیی فۆرم و ناوەرۆك)، پەیوەندیی نێوان جۆرەکانی هونەریی واتە نێوان هونەری وێناکردن (بیناسازیی، پەیکەرتاشیی، شێوەکاریی و هتد)، هونەری نواندن (فیلم، شانۆ، باڵە و هتد)، ئەدەبیات و مۆسیقا، پەیوەندیی هونەر لەگەڵ راستەقینەی مێژوویی و کۆمەڵگا، پەیوەندیی هونەر و جوانیی لەگەڵ هەقیقەت یان بە واتایەکی دیکە دەستنیشانکردنی بایەخی بەرهەمی هونەریی (جوانی ناسیی ناوەرۆك).

شیلێر هەوڵیدا بە پاڵپشتی عەینییەت چەمکێکی ئەقڵانی بەدی بێنێ. ئەو بۆ ئەم کارە جوانیی وەك تاکە رێی دەرکەوتنی ئازادیی لە نێو دیاردەکاندا پێناسە دەکا. بە پێی ئەم درککردنە جوانیی ئایدیالێکە کە لە کۆی دەرفەت و پێویستییەکانەوە سەرهەڵدێنێ. بەرهەمێکی هونەریی چاك کە لەودا ناوەرۆك ژێردەستی فۆرمە، دەتوانێ بە پەروەردەکردنی جوانیناسانەی مرۆڤ یارمەتی بکا و ببێتە هۆی تەبایی و گونجانی **هەست و ئاوەز / هەوەس و عادەت،** واتە نێوان دوو لایەنی توندرەوی سروشتی دووجۆریی مرۆڤ. ئەم چەشنە بە پێی خەسلەتی مرۆڤەکان، پێشنیازی جێگیرکردنی دەوڵەتی ئازادییە کە لە شۆڕشی فەرانسەدا بەئاکام نەگەیشت.

هێگل بە تایبەتکردنی شوێنێك بۆ جوانیناسیی لە سیستمێکی فەلسەفیدا ناوەرۆکە ئایدیالیستییەکەی بە پوختەیی گەیاند. لەم سیستمە فەلسەفییەدا کە بە شێوەیەکی **دیالیکتیکی ـ تێرامان** دروست بووە ئەرخەیان بوونی رۆح وەك قۆناغگەلێکی پێویست بۆ ئەو فۆرمانەیە کە بە شێوەی مێژوویی دەردەکەون و باڵادەستترینیشیان هونەری دین و فەلسەفەیە. ئەمانە لە تێڕوانینی هەستیی واتە هونەر ـ وێنا واتە دین و بیری فەلسەفەدا وێنای رۆحی رەها دەکەن کە یەکانگیرییەکی گەشەکردووی بینین و زەینە. هێگل دەیویست بە هۆی ئەم یەکانگیرییەوە بە سەر دووجۆریی راستەقینە کە دەرەنجامی وەرسوڕانێکی کانتی بەرەو زەین بوو زاڵ بێ. ئەو جوانیی وەك رەنگدانەوەی هەستی ئیدە پێناسە دەکا. هەڵبەت مەبەستی هیگل لە ئیدە یەکانگیری واتا و راستەقینەی واتایە. بۆ نمونە ئیدەی دەوڵەت تەنیا لە دەوڵەتی راستەقینەدا دەرکەوتووە. بە پێی بۆچوونی هێگل ئێمە لە هونەردا بە گەشەی هەقیقەت سەرقاڵ بین، نەك بە یەك یاریی کە تەنیا دڵخۆشکەر یان بە نرخە. لە هەمان کات دا هێگل بەم دەرەنجامە دەگا کە هونەر لە رووی گەشەی هەقیقەتەوە دەگەڕێتەوە بۆ رابوردوو چونکە هەنوکە ئیتر ئەندێشە و بیرکردنەوە هونەری جوانیان رازاندۆتەوە. بە پێچەوانەی شیلێر هێگل پێی وایە فەلسەفە باشترین فۆرمی رۆحە نەك هونەر.

پاش قۆناغەکانی گەشەی جوانیناسیی ئایدیالیستی بەهێزترین وروژێنەرەکان لە جۆرێك جوانیناسیی ماتریالیستی یان بە واتایەکی تر جوانیناسیی کۆمەڵایەتی ـ رەخنەییەوە سەرچاوە دەگرێ. بەرهەمە هونەرییەکان هەر وەکو باقی دەسکەوتە کولتورییەکان بە واتای خۆنواندنی دینامیکیی پوختەبوونی میتافیزیکی رۆح نا ، بەڵکو وەك دیاردە سەرخانییەکان وەبەرچاو دەگیرێن کە لە هاوڕێژەیی دیاریکراویان لەگەڵ ژێرخانی کۆمەڵایەتی دا هەیە. بە پێی بۆچوونی مارکس بەرهەمە سەرخانییەکان (وەکو مافی هونەری دین و فەلسەفە) بە گشتی تایبەتمەندیی ئایدیالۆژیکیان هەیە، واتە بەرژەوەندییەکانی چینی زاڵ وەك بەرژەوەندییە گشتیەکان نیشان دەدەن. ئەگەرچی زۆربەی هونەرمەندان لە رووی ئابورییەوە چاو لە دەستی چینی زاڵن بەڵام، بەرهەمە هونەرییەکان وەك بەرهەمی کاری ئازاد و لەخۆنامۆنەبوو وانین کە حەتمەن ئایدیالۆژیك بن. بە بۆچوونی

مارکس لە مێژوودا "سەردەمی گەشەی هونەر" هاتۆتە ئاراوە بەڵام بە هیچ شێوەیەك لەگەڵ ئاستی گشتیی کۆمەڵگادا ناگونجێ.

فەلسەفەی پۆزەتیڤیستی کە ئایدیالە زانستییەکەی هاوتەریب بوو لەگەڵ زانستە سروشتییەکان لە کاتی رەخنەی بناغەیی لە میتافیزیك رووبەڕووی ئەو چەشنە جوانیناسییە بۆوە کە بە جۆرێك پشت بە هەقیقەتی بەرهەمە هونەرییەکان دەبەستێ و لە رووی ئەزموونی و بە شێوەی راستەوخۆ تاقی ناکرێتەوە. جوانیناسیی قوتابخانەی لێکدانەوەی زمانیش بەرەیەکی رەخنەیی لە بەرامبەر میتافیزیکدا هەڵبژارد. ئەم چەشنە جوانیناسییە لە روانگەی نیشانەناسیی Semiotik ەوە وەك زمانی دەستکردی ئاڵۆز یان وەك دەزگای نیشانەکان لە هونەر دەکۆڵێتەوە و یان لە روانگەی رەخنەی زمانیی لە تێرمینۆلۆژیی جوانیناسیی سوننەتی و ناڕوونییە واتاییەکانی دەکۆڵێتەوە، بەم مەبەستە کە پەردە لە سەر بەشێك لە پرسە جوانیناسییەکان هەڵبداتەوە و وەك شێوە پرس ئاشکرایان بکا.
ئیستەتیك لە سەردەمی ئێستادا زیاتر لە چوارچێوەی فەلسەفەی بایەخدا لێکۆڵینەوەی لە سەر دەکرێ. دوابەدوای رووبەڕووبوونەوەی زۆر لەگەڵ بیروڕاکانی هێگڵ دا، تیۆری جۆراوجۆر سەبارەت بە ئیستەتیك هاتوونەتە ئاراوە: ئیستەتیکی مادی لە لایەن **لۆکاچ**، فەلسەفەی مۆسیقای نوێ لە لایەن **ئادۆرنۆ**، ئیستەتیکی فۆرماڵ لە پێکهاتە خوازیی فەرانسەیی و **فۆرمالیزمی روسیدا**، لێکۆڵینەوەی ئیستەتیکیی بنەچینەی **شینگێریی** ئاڵمانی لە لایەن **بێنیامینەوە** (1928). ئیستەتیکی **ئەنفۆرماتیکی** (کە تەنیا بەشێکی لە سەر دەروونزانیی داڕێژراوە) هەوڵ دەدا بە پێی ئامار و تیۆریك لە کارە هونەرییەکان بە دوور لە هەر چەشنە دیاریکردنی رادەی بایەخ بدوێ.
هابرماس لە کتێبی "تیۆری کردە کۆمەڵایەتییەکان 1981دا" لەحاڵێکدا بەدوای گۆڕانی پارادایمەوە لە فەلسەفەی مەعریفە و فەلسەفەی زەین بەرەو فەلسەفەی زمانە، بەکارهاتنی زمان بە بنچینەی جێمتمانەی نێو زەینەکانی بەرهەمە هونەرییەکان لەقەڵەم دەدا. فەلسەفەی پۆزەتیڤیستی کە ئایدیالە زانستییەکەی هاوتەریب بوو لەگەڵ زانستە سروشتیەکان، لە کاتی رەخنەی بناغەیی لە میتافیزیك لەگەڵ ئەو چەشنە جوانیناسییە روبەڕوو بۆوە کە بە جۆرێك پاڵ دەداتەوە بە هەقیقەتی بەرهەمە هونەرییەکان کە لەرووی ئەزمونی و راستەوخۆ تاقی ناکرێتەوە.

***

ئەزمون باوەڕیی ، ئێمپیریزم (Empirismus ,empiricism)

ئێمپیریزم لە وشەی یۆنانیی ئێمپیریا (ئەزموون)وە وەرگیراوە، ڕەوتی سەرەکیی لە تیۆری مەعریفەیە کە لە بەرامبەر راسیونالیزم دایە. ئێمپیریستەکان پێیان وایە کە کۆی مەعریفەکانی ئێمە پشت ئەستورە بە دەزگای هەستەوەرمانەوە: ئەزموون دایکی مەعریفەیە. گشت توخمەکانی مەعریفە لە ڕێگەی درکی هەستیەوە بەدەست هاتوون و پاشان دەبن بە واتا. واتاگەلێك کە لە چوارچێوەی قاعیدە زمانییەکاندا بە شێوەی راستەوخۆ یان راستەوخۆ لەگەڵ ئەزموون هاوئاهەنگن. واتە هەر چەشنە درککردنێکی سەربەخۆ لە ئەزموون، رەت دەکرێتەوە. بەدواداچوون و لێکدانەوە و لێکجیاکردنەوەی هەر واتایەك بە جۆرێك و هەر چۆنێ بێ پەیوەندیی بە ئەزموونەوە دەبێ دەنا بێناوەرۆکە (بە گوتەی کانت بۆ ئێمپیریستەکان مەعریفە لە ئەزموونەوە دەست پێناکا بەڵکوو لێیەوە رێچکە دەبەستێ). بە پێی ئێمپیریزم زانستی مرۆڤی کە دەپەرژێتە سەر راستەقینە تەنیا لە سەر بنەمای ئەزموون داڕێژراوە. زانستێ کە لە رێگەی ئیندوکسونەوە بەدی دێت. میتافیزیك بابەتێکی بێ سوود و بێناوەرۆکە چونکە ئەزموون ناکرێ و تاقیی ناکرێتەوە.

ئێمپیریستەکان لەبەر ئەو مەیل و رێزەی بۆ زانستە ئەزموونیەکان بوویان لە سەردەمای رۆشنگەریی ئەورووپادا رۆڵێکی گرینگیان گێڕا و بوونە هۆی سەربەخۆیی زانستە سروشتیەکان و رزگاربوونیان لە مونوپۆلی بیرکاری و الاهیات.

لە سەردەمی ئێستادا تاڕادەیەکی زۆر تەواوی تێگەیشتنە ئێمپیریستیەکان گومانیان لێکراوە و رەخنەیان لێگیراوە و گشت ئێمپیریستەکان لە پێگەی بنەڕەتی و نەریتی خۆیان پاشەکشەیان کردووە. بۆ نمونە شێوازی ئیندوکسیون لە بەرامبەر تیۆرە نوێیەکاندا بە تێپەڕبوونی زەمان برەوی رابوردووی خۆی بە تەواوی لەکیس داوە.

سەرنجی ئێمپیریستەکان هەمیشە بەو راستەقینەیە بووە کە سەربەخۆ لە چاوەدێر و بینەر و دەستی تێوەرنەدراوە. بە وتەیەکی دیکە لەم تێڕوانینەدا بەشداری و رۆڵی خودی چاوەدێر لە رەوتی مەعریفەدا وەبەرچاو ناگیرێ. ئەم روانگەیە خزمی ریالیزم و ئۆبژکتیڤیزمە، چونکە لە گشت ئەم رەوتە هزریانەدا، ناوەندی سەرنج بە ئۆبژەیە نەك بە سوبژە. سەرەڕای گشت پێشکەوتنە هزری و فەلسەفیەکانی هەنوکەیی، دەتوانین لەم بوارەدا لە گەڵ ئێمپیریستەکان هاوڕا بین و هاودەنگ لە گەڵ ئەوان دووپات بکەینەوە:

پەیوەندیی تیۆری لەگەڵ بنەماکەی، واتە کردەوە!

***

فەرهەنگی فەلسەفە، بەشی (28):

ئێرەیی پێبردن(Neid ,envy)

ئەو حاڵەتە ناخۆشەیە کە کەسێك لە بەرامبەر سەروەت و سامان و توانایی یان هەموو توانایەکی مادی و مەعنەویی هاوچەشنی خۆی هەیەتی و بە شایانی ئەوی نازانێ بەڵکو گشتیان بۆ خۆی دەخوازێ.
هەڵوێستێکی ئەوتۆ خۆپەسەندانە (ئێگوییستیك)یە. بۆ چاوچنۆك ئێرەیی بردن بە کەسێك، بەئازارە چونکە پەیوەندییەکی ژیرانەی لەگەڵ خۆی نییە. زۆربەی نوسەران پێیان وایە ئێرەیی پێبردن و چاوچنۆکیی بنەمای کۆمەڵایەتیی هەیە. لە کۆمەڵگای مۆدیرندا ڕێکەوتە کۆمەڵایەتییەکان پێش بەو خەسارە ئەگەرییانە دەگرێ کە بە هۆی چاوچنۆکی بە ئەوانیتر سەرهەڵدەدەن و هەموان بۆ ڕکەبەریی قاعیدەمەند بانگهێشت دەکا. بەڵام لەوسەرەوە کە هەر کام لە تاکەکان هەوڵ دەدەن دەسکەوتی باشتر و زیاتریان هەبێ، هەڵخڕانی ئێرەیی پێبردن پێشبینی ناکرێ. هەڵبەت ڕوانینی کۆمەڵناسانە بۆ شیکردنەوەی ئەم دیاردەیە بەس نییە چونکە تاقمێك بە شێوەیەکی نەخۆشانە چاوچنۆکن و تاقمێکی تریش بە شێوەی کاتی ئەم چەشنە حاڵەتە دەنوێنن. نیچە چاوچنۆکیی لە چوارچێوەی قین نواندن کە بە هۆی ژانەکانی سەردەماکانی ڕابوردوو سەری هەڵداوە خستۆتە بەر لێکۆڵینەوە و پێی وایە کە بۆ دامرکاندنی توندوتیژی و تۆڵەسەندنەوە(ی کۆیلەکان لە کۆیلەداران) بەکاربهێنرێت.
بە واتایەکی دیکە، نیچە چاوچنۆکی بە دەرەنجامی قینە لاوازەکان لەقەڵەم دەدا.
دەروون شیکاریی پێی وایە کە بنچینەکانی ئێرەیی پێبردن لە سەرکوتی خواستەکانی پەیوەندیدار بە قۆناغی(oral stage) پوختەبوونی کەسایەتی دایە.

***

ئوتۆنۆمی (Autonomie)

ئوتۆنۆمی وەك چەمكێكی فەلسەفی لە لایەن **كانت**ەوە هاتۆتە ئاراوە و دەربڕی ئازادی و ئیختیاری بكەرێكە بۆ ئەنجامدانی كاروبارە ئەخلاقیەكان (ئوتونۆمی ئەخلاقی).
بكەری ئەخلاقیی (مرۆڤ) بە كەڵك وەرگرتن لە ئەقڵی خۆی یاسای گشتیی كردەوە ئەخلاقیەكانی ئاراستە كردووە و وەگەڕی دەخا (بڕوانە فەلسەفەی ئەخلاق).
ئوتۆنۆمیی بكەرێك، بە واتای وابەستە نەبوونی ئاوەزی ئەوە بە دوگمییە ئایینزاییی و ئایدیالۆژیكیەكان. ئاوەزی رەخنەگر تەنیا و تەنیا دەتوانێ و دەبێ ئازاد و دەست ئاوالا بێ.
ئوتۆنۆمی لە سەردەمای رۆشنگەریدا بە واتای **رزگاریی** (Emanzipation) مرۆڤ و بەدەستهێنانی سەربەخۆیی ئەوە وەك بوونەوەرێكی ژیر.
لە نقیسارە فەلسەفیەكان هاوڕی لەگەڵ ئوتونۆمی ئاوەزدا پێداگریش لە سەر ئوتونۆمی هونەر و هونەرنواندن كراوە.
ئوتۆنۆمی بە واتا بەرفرەهەكەی بە حاڵەتێ دەگوترێ كە كۆ یان بەشێك تەواوی كاروبارەكەی خۆی بەدەستەوەیە و هەروەها وەڵامی پێویستیەكانی خۆی دەداتەوە.
چەمكی **هیترۆنۆمی راست** لە بەرامبەر ئاتونۆمیدا رادەوەستێ و بە واتای ملكەچبوون و بەجێهێنانی فرمانی رێبەرایەتی و یاساكانییەتی. بە بۆچوونی كانت ئیرادەیەكی كە هیترۆنۆمە لە دەرەوە كۆنترۆڵ كراوە و لە ئاوەزی یاسادانەری خۆی بێ بەهرەیە.

***

فەرهەنگی فەلسەفە، بەشی (30)

ئاوەز

ئاڵمانی:	Vernunft
ئینگلیزی:	reason
یۆنانی:	nous ,logos ,dianoia
لاتین:	ratio ,intellectus

توانستی رۆحی مرۆییە کە بە پێچەوانەی (درککردن و تێگەیشتن)ەوە بە دوای هۆی بابەتی ناسراوەدا ناگەڕێ، بەڵکو بە دوای بایەخدانانەوەیە و سەرنج دەدا بە "پەیوەندی و پەیوەستبوونە بەرفرە"کەی.
بەو رەوەتەی کە هەوڵ دەدات تەنیا بە پێی ئاوەز لە دنیا بکۆڵێتەوە و شی ی بکاتەوە، دەگوترێ راسیونالیزم و بەم پێناسەیەش لە بەرامبەر رۆمانتیزم رادەوەستێ.
ئاوەز هاوڕێ لەگەڵ هەستپێکردنی هەستەوەرەکان بناغە و بنەمای مەعریفەی مرۆڤی پێك دێنێ.
بە پێی ئاوەز چەمکە سێ جۆرییەکانی بوون دەردەکەون:
رۆح، خودا، دنیا.
ئاوەز ئەو توانستەیە کە بڕیاردان و ئاراستەکردنی حوکم (ئەقڵی تیۆریك) و بەکردەوە کارکردن (ئەقڵی پراکتیکی) بۆ مرۆڤی هێناوەتە ئاراوە (کانت).
کانت لە کتێبی "رەخنە لە ئەقڵی سەڵت" سنورەکانی بەرتەسکبوونی ئەقڵی سەڵت دەستنیشان دەکا. ئەو دەڵێ کە ئەقڵی سەڵت رەخنە لە خۆی دەگرێ واتە، ئەقڵی سەڵت هەم قازییە و هەم کەسێکە کە بڕیاری لە سەر دراوە. کانت پێی وایە کە هیوم بۆتە هۆی وەخەبەر هاتنی لە خەوی غەفڵەت چونکە لە سەردەمای کانتەوە راسیونالیزم لە ئارادا بووە و هیوم بە هێنانە ئارای روانگەی ئەزموون خوازیی بە پێی کەڵك وەرگرتن لە هەستەوەرەکان رەخنەی لە راسیونالیزم گرت و پێیوابوو کە بە کەڵك وەرگرتن لە هەستەوەرەکان مەعریفە خۆی بەدەستەوە دەدات. بە بۆچوونی کانت تراژیدیی مێژوویی میتافیزیك لەوەدایە کە ئەقڵ لە ناسینی میتافیزیکەوە تووشی گرفت هاتووە چونکە ئەقڵی کامڵ بە دەست نەهاتووە و ئەقڵ لە بنەماکانی خۆی لای داوە و لە تاریکیدا نوقم بووە و بەم هۆیە میتافیزیك بەرەو دوگمی چووە.

لە مەنیتقدا ئەرکی ئاوەز لە دۆزینەوەی مەعریفەی مەرجدار و گەیشتن بە مەعریفەی بێمەرج دایە.
هیوم، پێی وابوو ئاوەز کۆیلەی ورووژانی دەروونییە:
ورووژانی دەروونی تەنیا کاتێ ناژیرانەیە کە بە پێی پێشمەرجێکی هەڵە بێت و یان بۆ گەیشتن بە مەبەستی دیاریکراو ئامرازێکی هەڵە هەڵبژێرێ.
راسیونالیزمی کلاسیك لە راستیدا پەیوەندیی هەیە بە پرسی مەعریفەوە بەڵام، لە بنەڕەتدا دەتوانرێ بە سەر پرسەکانی دیکەدا بەفرەهی بکەینەوە.
ئاوەز بۆ هیگل بنەمایەکی جیهانییە:
راستەقینە بریتییە لە ئاوەزی بە راستەقینە گەیشتوو. ئەو شتەی کە هەیە ژیرانەیە و شتی ژیرانەش بوونی هەیە.

ئادۆرنۆ و هورك هایمر كەڵكیان لە چەمكی ئاوەزی ئامرازیش وەرگرتووە. ئاوەزی ئامرازی دەپەرژێتە سەر بەئاراستەبوونەكان و پەیوەندیی نێوان كەرستە و ئاڕمانجە و دەربڕی دەسەڵاتخوازیی تێكنیكی و پیشەكارییە لە تەواوی بوارەكاندا. ئادۆرنۆ و هورك هایمر بەڕبەڕیەت بە دەرەنجامی زاڵبوونی تەواوی ئەم ئاوەزە دەزانن. بەڵام هابرمارس لە بەرامبەر ئاوەز ئامرازیدا چەمكی ئاوەز پەیوەندیی بەكار هێناوە كە پێش مەرجی بەئاكام گەیشتنی ئەم گوتارەیە.

ئاوەز لە سەردەمای رۆشنگەریدا دەورێكی سەرەكیی هەبووە و لە لایەن بیرمەندان و فەیلسوفانی رۆشنگەرەوە لێكۆڵینەوەی لە سەر كراوە و دەكرێ.

***

فەرهەنگی فەلسەفە، بەشی (31):

ئاشتی (paix ,Frieden ,peace)

ئاشتی: وەستانی شەڕ، یان پاراستن و زاڵبوون بەسەر هەلومەرجێکدا کە بەدووره لە شەڕ و هەڵسوکەوتی توندوتیژانە و لە رووی مافییەوە متمانەی پێبکرێ (لە چوارچێوەی رێککەوتن).
بە بڕوای کانت ئاشتیی هەمیشەیی و سەقامگیر کە پشت بە یاسا و ئەخلاق و ئاوەزی سیاسییەوە دەبەستێ، لە کۆماری فیدڕاڵی جیهانی (وەك باشترین سیستمی حکومەتی)دا لەبەردەستە و گەرەنتی کراوە.
کانت هاوڕێ لەگەڵ هەموو فەیلسوفان لە هەموو مێژوودا ، ئاشتی بە پێشمەرجێکی حەتمی و حاشاهەڵنەگر بۆ بەئاکام گەیشتن و گەشەی کۆمەڵگای مرۆڤی دەزانێ.
ئاشتیی کۆمەڵایەتی بە واتای سڕینەوەی ترس و هێوربوونەوەی گرژییە کۆمەڵایەتییەکانە (وەکو ترس لە بێکاری، نەخۆشی، نەبوونی ئاسایشی پیشەیی و یان سیاسی...)
پاراستنی مافی مرۆڤ، بریندارنەبوونی کەرامەتی مرۆڤی، لەئارادابوونی هاوپشتی و ئازادیی هاوڵاتیان (ئازادیی پەیوەندییەکان، بڕواکان...) لە بناغە ناسراوەکانی دابینکردنی ئاشتیی کۆمەڵایەتین.
ئەو لقە زانستیەی بوارەکانی سیاسی و کۆمەڵایەتیی سەقامگیرکردن و پاراستنی ئاشتیی دەخاتە بەر لێکۆڵینەوە بە نێوی لێکۆڵینەوەکانی ئاشتیی ناسراوە کە دەپەرژێتە سەر هۆکار و پێشهات و دەرەنجامەکانی شەڕ.
لێکۆڵینەوەکانی ئاشتی ی هەر چەشنە کردەوەیەکی گرژانە شەرمەزار دەکا و بە هەموو شێوەیەك شەڕ رەت دەکاتەوە و بە نائەخلاقیی زانیوە.
بۆ هێندێك لە ستراتیژییەکانی ئاشتی، لە دنیای هەنووکەییدا هەبوونی لانیکەمی ترس هێشتا پێویستە، ترسێك کە ئامرازەکەی هێزی سوپا و مەبەستەکەی پاراستنی شارستانییەتی مسۆگەرە.
رێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان هەمیشە لە داوای لە گشت وڵاتان کردووە کە زیاترین سەرنج بە ئاشتی بدەن، بەتایبەتی لە پەیوەندی لەگەڵ پەروەردەکردنی منداڵان و مێرمنداڵان.

***

ئابستراکت، سەڵت(abstract)

ئابستراکت وشەیەکی لاتینییە بە واتای سەڵت، دابڕاو، دەرهاویشتەیە.
ـ ئەو شتەی تەنیا لە هزر و لە بەرامبەر هەست و ئەزمونی تایبەتی دایە .
ـ سەڵت و "تەجرید" لە فەلسەفەدا بە واتای وەبەرچاوگرتنی لایەنی هاوبەشی شتەکان و چاوپۆشی کردنە لە تایبەتمەندییە تاکییەکان:
سەرنج بە شتە هاوبەشەکانی نێوان دەستەیەك یان گروپێك دەدرێ و هاوڕێیانی بەڕێکەوت و کەمبایەخ وەلادەنێین. بۆ نمونە جەغز، چوارگۆشە ... و هەروەها ژمارەکان فۆڕمی سەڵتن کە پەیوەندییان هەیە بە تایبەتمەندییەکی گشتییەوە. یان کاتێ کە رووەك و ئاژەڵان دەخەینە بەر باس مەبەستی ئێمە بارتەقا، رەنگ، بۆن، مەترسی و هتدی هەر کام لەوان نییە، بەڵکو کۆیەك ـ مان لە ئاستێکی باڵاتر لە بیرێکی دیاریکراو وەبەرچاو گرتووە.
سەڵت کردن ئامرازێکە بۆ پێکهێنانی واتا.

***

راسیونالیزم (rationalism)

راسیونالیزم رەوتێکی فەلسەفییە کە پێی وایە **ئاوەز** رۆڵێکی یەکلایی کەرەوەی هەیە و گرینگایەتییەکی تایبەتی پێدەدا. ئاوەز بە شێوەی جۆراوجۆر پێناسە کراوە، بەم پێیە تێگەیشتنی تەواو جیاواز لە بارەی راسیونالیزم لە ئارادان.

لە ئایین و خواناسیدا دەتوانین راسیونالیزم لە بەرامبەر **سروش** و **سۆفیگەری** دابنێین. خواناسە راسیونالیستەکان لە سەر ئەم رایەن کە پێگەی ئاوەز لە سروشی ئاسمانی باڵاترە و لە فۆڕمی مرۆڤی یان خوایی خۆیدا بەدیهێنەری داهێنەر و لەوپەڕی دنیای ماتریالە و سەربەخۆیە لە ئەزموون.

لە نڤیسارە مرۆڤناسییەکاندا **راسیونالیزم** لە بەرامبەر هەست و وروژاندا هاتووە.

فەلسەفەی ئەخلاق راسیونالیزمی بە هاوکێشی چەمکی (intellectualism) زانیوە و پێی وایە زانست و وشیاریی باڵاترن لە هەست و وروژان. لە تیۆری مەعریفەدا راسیونالیزم لە بەرامبەر **هەست باوەڕی** و **ئەزموون باوەڕی** خۆی نیشان دەدا و ئاماژە بەوە دەکا کە سەرچاوەی زانست و زانایيش لە نێو ئاوەز (و نەک هەست) دایە.

سەدەکانی **حەڤدە** و **هەژدەی** زایینی لە ئەوروپا، سەردەمی گەشەونەشەی فەلسەفەی راسیونالیستییە لە چوارچێوەی سیستەمە هزرییەکانی **دیکارت** و **سپینۆزا** و **وۆلف** و **لایبنیتس** دا، کە بە **سەردەمای راسیونالیزم** ناسراوە.

دەتوانین تایبەتمەندییەکانی ئەم سەردەمانە بەم شێوەیە دەستنیشان بکەین:

- **بڕوا بە مەعریفەی سەربەخۆ لە ئەزموون (a priori)**،
- **ئاراستە و مەیل بەرەو بیرکاریی بۆ شیکردنەوە و لێکۆڵینەوە لە دیاردەکان و بەتایبەتی کەڵکوەرگرتن لە شێوازە هەندەسییەکان**،
- **بنەماخواز و پێوەرانە.**

کانت بە تێڕوانینە تاک رەهەندییەکانی ئەزموون باوەڕی و راسیونالیزمدا رۆدەچێ و هەڵیاندەسەنگێنێ.

درێژەی مشتومڕە ئەزمون باوەڕی و راسیونالیستییەکانی سەردەمای ئێمە خۆی لەنێو تیۆری راسیونالیستیی گەیشتن بە زمان لە لایەن **نوام چۆمسکی** دەردەخا کە کەوتۆتە بەر رەخنەی توندی **ئەزمون باوەڕەکان.**

***

ئەمێستا، هەنوکە، حازر (Gegenwart ,present)

ئەو کاتەی کە ئێمە هەر ئێستاکە ئەزموونی دەکەین.
هەنوکە واتە: زەمان سفرە و شوێن بێسنوور.

ئەمێستا، هەمیشە لە کاتێکی دیاریکراو و بەرتەسکدا ئەزموون و درك دەکرێ و ناوەندی خشتەی ئاراستەبوونی ئێمەیە لە رووی زەمانییەوە. لە ئێستادابوون تەکوزیی پێکهاتەی زەمانیی ئێمەیە کە کە دەکەوێتە نێوان رابوردوو (کە ئیتر بەسەر چووە) و داهاتوو (کە هێشتا نەهاتووە)دا. واتە لە نێوان دوو نەبووندا .

ریزی زەمانی (رابوردوو، ئێستا، داهاتوو) تایبەتمەندیی ئەقڵی مرۆڤییە. بە پێی فیزیکی مۆدیرن ئەم بەریز بوونە زەمانییە لە راستەقینەی فیزیکیدا نیە: هەموو شتێك بوونی هەیە و لە ئەنجامدا هەموویان دەتوانن هەنوکەکان و لە ئێستادابوونی جیاواز و جۆراوجۆریان هەبێ، بە چەشنێ کە ریزبوونی زەمانی و شوێنیی دیاردەکان ئەگەری ترانسفورماسیونی ئەوان ئاراستە دەکا.

- **ئەمێستا**، قۆناغی گوێزرانەوەیە لە نێوان دوو نەبووندا. لە هەنووکەدا هەموو شتێکی رابوردوو بە داهاتووەوە پەیوەند دەدرێ. هەنوکە ئەو ئاسۆیەیە کە لە راستەقینەدا (بۆ ئێمە) دەردەکەوێ و ئێمە سەیری خۆمان دەکەین، بڕیاری لە سەر دەدەین و دەینرخێنین و کردەوەکانی خۆمان دادەڕێژین (هایدگێر).

- **ئەمێستا**، هەمیشە و لە گشت کاتێکدابە واتای ئامادەبوونە لە بەرامبەر شتێك یان کەسێکدا (مارسێل).

- **ئەمێستا**، واتە ئەو تاهەتاییەی تێیدا گشت شتێ ئامادەیە (بوتیوس)

لەم پەیوەندییەدا چەمکی داهاتوو ناسی (فوتورولوژیfuturology) ئاراستە کراوە:

داهاتووناسی، ناوێکە بۆ لقێکی زانستی کە لە ژیانی بەکردەوەدا تەواوی رادە و رووداوە پێشبینی کراوەکان دەخاتە بەر لێکۆڵینەوە و هەوڵ دەدا بە شێوەی سیستماتیك لە داهاتوو بکۆڵێتەوە.

داهاتووناسی، بە پێچەوانەی زانستی ئامار و زانستی ئەگەرەکان، سەرنجی بەرەو لای ئەزمونە جیاوازەکانی زانا و بیرمەندان نیە و هاریکارییە بەرفرەکان لە تەواوی زانستە مرۆڤیەکاندا وەگەڕدەخا هەتا پەیوەندییان لە نێواندا ساز ببێ و داهاتوو وردتر بناسرێ. گریمانەمان ئەوەیە کە دەتوانین رەوتە سیاسی و کولتووری و کۆمەڵایەتی و زانستی و ئەوانیتر بە شێوەیەکی سیستماتیك بکەینە بابەتی لێکۆڵینەوە، هەتا بتوانین وێنەیەکی روونتر لە داهاتوو پێشکەش بکەین.

لە دنیای مۆدێرندا پێویست بوونی زانستێکی ئەوتۆ زۆر لەئارادایە، چونکە داهاتووی ئابووریی و سیاسەتە گشتگیرەکان دەبێ بە تەواوی بناسرێن. کۆمەڵگای مۆدیرن ئیتر ناتوانێ و نایهەوێ پشت بە ئەگەر و نەریتەکانی پێشوو لە داهاتوویەکی ناڕووندا ببەستێ. دەبێ لە دەلاقەی متمانەپێکراوی داهاتووەوە سەیری گرفتە ئەخلاقی و سیاسی و کورلتووری و ژینگە و کۆمەڵایەتییەکانی ئەمێستا بکرێ و بەو پێیە کردەوە نیشان بدرێ: مرۆڤ بۆ مسۆگەرکردنی بەختەوەریی و مانەوەی خۆی دەیهەوێ و دەبێ سنوورە زەمانییەکان ببەزێنێ و هەرچی زیاتر و باشتر و وردتر ئاگادار بێ و جووڵە بکات. ئەرکی داهاتووناسان یارمەتیدانە بە بەئاکام گەیشتنی ئەم نیاز و ئاواتە مرۆڤییە.

***

فەرهەنگی فەلسەفە، بەشی (35):

ئانالیز، لێکدانەوە (analysis ,Analyse)

ئانالیز یان لێکدانەوە بە واتای کردنەوە، شکاندن و دابەشکردنی شتێک (یان دیاردەیەک)ە بە پاژەکانی پێکهێنەری هەمان شت (چەمکی ئانالیز لە بەرامبەر سەنتێز، لێکدران و تێکهەڵکێشان دایە): دابەشکردنی یەک جۆر بە چەند جۆر (گشت بە پاژ).

لێکدانەوە یەکێکە لە کۆنترین شێوە زانستی و ئەزمونییەکان کە تا ئێستا بەکارهاتووە (لە بیرکاریی، پزیشکی و ژیانی رۆژانەدا).

لێکدانەوەی بنچینەیی (elementary): لێکدانەوە و دابەشکردنی دیاردەیەک بە پاژەکانی خۆی، بە بێ سەرنجدان بە پەیوەندییەک کە ئەو پاژانە لەگەڵ خۆیان یان لەگەڵ ئەو کۆیەدا هەیانە.

- لێکدانەوەیی (causal): بۆ دۆزینەوەی بنەڕەتیی هۆکارەکان.

- لێکدانەوەی لۆژیکی (logic): گەڕان بە دوای پەیوەندییە لۆژیکییەکانی نێوان پاژەکانی پێکهێنەری ئەو کۆ- یە.

- لێکدانەوەی دەرونزانانە (پێسیکۆلۆژیک): دابەشکردنی هەوێنی وشیاریی بە توخمە پێکهێنەرەکانی، ئەویش بە یاریدەی شێوازەکانی پەیوەندیدار.

- لێکدانەوەی دیاردەناسانە (phenomenological): بە پێداگری کردن لە سەر هەوێنی ئاگادار بوون لە پاژەکان.

لە لێکدانەوەکاندا دەبێ هەمیشە سەرنج بەوە بدرێ کە هەرکام لە بابەتەکان لە کاتی لێکدانەوەدا لە پێگە و ئاستی خۆی دەترازێ و بۆ ئاست و دەرەجەی جۆراوجۆر دەگۆڕێن. واتە لە رەوتی لێکدانەوەدا پاژێکی دیار پەیوەندیی پێکهاتەیی خۆی لەگەڵ کۆ- لەکیس دەدا و ئیتر هەمان شتەکەی پێشوو نییە.

***

فەرهەنگی فەلسەفە، بەشی (36):

ئایدیا (idea ,Idee)

وشەی یۆنانی بە واتای وێنە و یان ئەو فۆرمەی کە دەبیندرێ.

- بوونی میتافیزیکی هەموشتێک (ئەفلاتوون).
- هێزی فۆرمدان مادە (ئەرەستو).
- وێنەیەکی کە رۆح لە شتێکەوەی دروست دەکا (دیکارت).
- ئایدیا سەرچاوەی گشت وزەکانە، ئەو وزانەی سەرچاوەی بوون و ژیانن. ئایدیا پوختترین چەمکە، چەمکێ کە هێشتا ئەزموون نەکراوە و نەبۆتە راستەقینە، وەکو ئایدیای پوختترین حکومەت (فیتشە).
- هەرکاتێ ئایدیایەکی دروستمان هەبێ، هیچ هێزێک ناتوانێ پێش بە ئاکام گەیشتنی بگرێت (کانت).
- راستەقینە، ئایدیای کامڵبووە. ئایدیا، ئەو هزرە راستەقینەیە کە بە هۆی دیالیکتیکەوە دەپشکوێ (هێگل).

***

ئارمانج (ideal)

- نمونەی بەئاوات خواستراو
- مەیل بۆ کامڵبوون، بۆ پوختەبوون، نزیکبوونەوە لە ئایدیای پوخت.
مرۆڤەکان لە قۆناخی جیاوازو هەلومەرجی جۆراوجۆردا ئارمانجی تایبەت بە خۆیان هەیە.
ئارمانجەکان رۆڵی چارەنوسساز و هێزوەبەرنانیان هەیە. بۆ کانت و فیتشە هێنانەئارای چەمکی ئارمانج گرینگە، لەبەر ئەوەی دەتوانرێ بەم پێیە دنیای راستەقینە تاقیکردنەوەی ڕێژەیی لەسەر بکرێ. لە ڕێگەی سەڵتکردنەوەوە تایبەتمەندیگەلێکی دیار لە دیاردە جۆراوجۆرەکان کۆ دەکەینەوە و بۆ دیاردەیەکی زەینی و ئارمانجییان وەبەرچاو دەگرین، دواتر ئەم دیاردەیەی ئارمانجی دەکەینە تاقیکەری راستەقینە: بۆنمونە "**چاکە**" وەک ئارمانجێک خاوەنی تایبەتمەندیی گەلێکە کە دەتوانین چاکبوونی بڕیارەکان، کردەوەکان و یان هەر دیاردەیەکی پێ هەڵسەنگێنین.
بە پێی ڕاهێنانە دەرونزانییەکان، سەرقاڵبوون بە ئایدیا و پێکهێنانی ئایدیاکان لە سەردەمی منداڵییەوە دەستی پێکردووە و لەگەڵ ڕەوتی بەکۆمەڵایەتیی بوونی منداڵ گرێ دەدرێت: لە کاتی خۆگرتن و درککردنی هەستەکیی چەمکی "**من**" منداڵ هێزی دایک و باوکی خۆی بە باڵاتر دەزانێ و لە خەیاڵگەی خۆیدا گەورەتری دەکاتەوە. دواتر ئەم ئایدیا دروستکردنە لە فۆڕمی "**ویژدان**"دا ڕەنگ دەداتەوە. ویژدانێک کە وابکە و مەکە و حوکمەکانی دایک و باوکی وەخۆگرتووە و دەبێتە بەشێک لە کەسایەتیی.
ئارمانج نابێ لەگەڵ سەرمەشق و نمونە تێکەڵ بکرێت. نمونە و سەرمەشق کارکردی ئایدیۆلۆژیکی بە مەبەستی قەرەبووکردنەوەی کەموکوڕیی و یان شکستەکانە و نەبێ قەت ببێتە ئارمانج.

***

فەرهەنگی فەلسەفە، بەشی (38):

ئەندێشە، هزر (Gedanke)

بەشێکە لە رەوتی بیرکردنەوە یان تێفکرین و هەروەها دەرەنجام و بەرهەمی ئەو رەوتەیە.
هزر، هەوێن و توخمی نێو رەوتی بیرکردنەوەیە و لە هەمان کاتدا کە پەیوەندیی بە ئەزموون و یان ئۆبژە (بەرناس)یەکی دەستنیشانکراوە نییە، لە بناغەی پەیوەندیی سوژە (ناسکار) لەگەڵ ئۆبژە (یان ئەزموون)دا بەشداریی دەکا (بەپێی تیۆری کرامێر Cramer) لە بنچینەی تیۆری رۆح دا 1958).

***

فەرهەنگی فەلسەفە، بەشی (39):

ئەندێشەکردن، تێفکرین، بیرکردنەوە (thinking ,think ,denken)

لێکۆڵینەوە و دارشتنی پلانی دەروونیی تێگەیشتنەکان، چەمکەکان، هەستەکان و ئیرادە تاکییەکان هاورێ لەگەڵ وەبیریهێنانەوە و چاوەروانیکردن لێیان بەمەبەستی گەیشتن بە رێچارە و بوارێک کە بەپێی هەلومەرج کەڵکی لێوەربگیرێت. رەوتی بیرکردنەوە دەتوانێ هەستەکی یان مەعریفانە بێت.
لە کاتی بیرکردنەوەدا هەموو کۆدە دەروونی و دەرەکییەکان بەشێوەی هەستکردانە دەبنە بابەتی کارکردن و پەیوەندییگەلی نوێ لە نێوان کۆدەکان دا ساز دەبێ و یان پەیوەندییەکانی پێشوو هەڵدەوەشێنەوە.
دەستپێک و رەوت و دەرەنجامی تێفکرین تەنیا لە چوارچێوەی زمان دا هەن. ئەو جۆرەی مرۆڤێک بیر دەکاتەوە هەمان جۆرە کە ئەو لەزمان کەڵک وەردەگرێ.
بیرکردنەوە گوتاری دەروونیی تاکە لەگەڵ خۆی. بیری دیار کاتێکە کە ئۆبژە(بەرناس)ی تایبەتیی ببێتە بابەتی هزر. هەرکاتێ بابەتی بەر تێفکرین بابەتێکی چاک و نارِاستەقینە بێ و دەست پێی رانەگا و لە غیاب دابێ، پێی دەگوترێ هزری سەڵت یان ئابستراکتیڤ. هزری سەڵت و دەستنیشانکراو تێکهەڵکێشراون. لە فەلسەفە و زانستدا زۆربەی کاتەکان چەمک و پێناسیەی بابەتی تێفکرین بۆ بەڵگە بەدەستەوەدانە و لەم رووەوەیە کە پێگەی تێفکرین بە پێش دەرونانە دادەنرێ.
جۆری دیکەی بیرکردنەوەش هەن، وەکوو سەرەتایی، جادوویی، سیمبولیک...

***

فەرهەنگی فەلسەفە، بەشی (40):

ئانالیتیک، لێکدانەوەیی (analytic)

کانت ئەم پرسیارە دێنێتە ئاراوە کە ئایا پەیوەندیی نێوان زەین (سوبژە = ناسکار) و گوزارە (predicate) لە ناو سوبژە دایە یان لە دەرەوەیدا؟
بە بۆچونی کانت تەواوی ئەو حوکمانەی کە گوزارەکانی لە ناوەوەی سوبژەدا جێگیر بوون، ئانالیتیکن.
بۆ نمونە: هەمموو ماتریالێک برفەرەیە. لەم وتەیەدا ماتریال وەک سوبژەیەک چالاکە و بەرفرەهیش وەک گوزارە و ئەمە تایبەتمەندیی ناوەوەی هەمموو ماتریالێکە. واتە گوزارە پاژێکی لێک جیانەبووە لە نێو ناسکاردا.
حوکمەکانی سینتێتیک (synthetic) ئەو حوکمانەن کە تێیدا گوزارە شتێک بە ناسکار زێدە دەکا. واتە گوزارە لە دەرەوەی سوبژەدایە.
بۆ نمونە: هەموو ماتریالێک کێشی هەیە.
هەبوونی کێش تایبەتمەندیی ناوەوەی هەموو ماتریالێک (کە لەم وتەیەدا بە نێوی سوبژە کار دەکا)نیە، بەڵکو شتێک لە دەرەوە (نیروی جازبە) بە ماتریال زێدە دەکا و بە ئاراستەی گەشە پێدانی چەمکی ناسکار یان سوبژە چالاکە.

***

فەرهەنگی فەلسەفە، بەشی (41):

ئینتێلێکتوالیسم Intellectualisme

ڕێبازی ڕەسەنایەتی هۆش و بڕوا بەوە کە زانست زادەی ئەقڵە و ئەقڵیش سەرچاوەی زانین و دۆزینەوەی هەقیقەت، یان زانستی پراکتیک کراو تەنیا لە ڕێی هۆش و بڕوا و ئەقڵ بەدی دێت.

***

فەرهەنگی فەلسەفە، بەشی (42):

ئێگۆییسم Egoisme

بڕوا بەوە کە سروشتی مرۆڤ لە بنەڕەتدا لە هەموو شوێنێ و هەموو کاتێکدا خۆویست و خۆپەسندە، بەم پێیە دەسەڵاتدار دەبێ مەیلی ئێگۆییستیک واتە خۆ پەسندی و خۆپەرستی هەبێت.

***

فەرهەنگی فەلسەفە، بەشی (43):

ئاتێییزم

ئەلمانی: Atheismus؛
ئینگلیسی: atheism
لە زمانی یۆنانی دا átheos بەواتای "بی خودا" هاتووە.

زاراوەیەکە کە لە چاخی نوێدا (سەدەکانی 16 و 17 ی زاینی) هاتە ئاراوە و بۆ وەسفکردنی ئەو بۆچونانە لەکار کرا کە واز لە بانگەشەی هەبوونی خودا – خودای بەدەسەڵاتی رەها، چ خودا فەرمییە دەستنیشانکراوەکان بێت یان بەتایبەتی خودای مەسیحی – بهێنن و یان هەبوونی رەت دەکەنەوە.

لە یۆنان و رۆمی کەونارادا "بێبڕوایان بە خودا" یان "بێ خوداکان" ئەو کەسانە بوون کە رێزیان لە خودا فەرمییەکان نەدەگرت و لە بەجێهێنانی داب و نەریتی پەرستنی خودادا بەشداریان نەدەکرد. بەم جۆرە مسیحییەکانیش سەردەمایەک لە قەڕاڵی رۆمدا لە ریزی بێبڕواکان بە خودا دابوون. لە سەدەی ناڤینی مەسیحیدا بە گشتی بە هەموو ئەوانەی مەسیحی نەبوون دەگوترا "بێ خودا". لە چاخی نوێدا بێخودا بە کەسێک دەگوترێ کە ئامادە نیە زاتێکی باڵادەست واتە زاتێکی لەوپەڕی دنیای ئەزمونکراوی مرۆڤ (کە مەبەستەکەی زۆربەی کاتەکان خودای مەسیحییە) بە فەرمی بناسێت.

کەچی بێبڕوایی پراکتیکی بە خودا، "لێهاتوویی" خودا بۆ شیکردنەوەی راستەقینە ئامادەکان و جێگیرکردنی یاسا و رێسا و نۆرمەکان رەت دەکاتەوە، بە بێ ئەوەی هۆیەک بۆ نەبوونی ئاراستە بکا، بێبڕوایی تیۆریکیی بە خودا راشکاوانە هۆ و هۆکار بۆ رەتکردنەوەی بانگەشەی هەبوونی خودا بەدەستەوە دەدا.
لە مێژووی هزرینی رۆژئاوادا هێندێک لە نوسینەکانی پێش سوقراتییەکان نیشاندەری هەبوونی بێبڕوایی تیۆریکییە بە خودا. ئەگەرچی لە سەدەی ناڤینی مەسیحیدا نیشانەیەک لە بێبڕوایی تۆمارکراو بە خودا نەبوو، بەڵام لە سەدەی سێزدەهەم بەم لاوە و بەدوای بەرهەمەکانی فەیلسوفە موسوڵمانەکان (= عەرەب) گومانێک لە بەرامبەر کەنیسە و سروشدا سەری هەڵدا. لە چاخی نوێدا پێکهاتەی زانستە سروشتییەکان و بەتایبەتی فیزیک دەیخواست کە شێوازەکانی بیرکاری / ئەزمونی بە وردی وەبەر چاوبگیرێن. ئیتر خودا هیچ شوێنێکی لە سیستمی زانستیدا نەبوو: (بە گوتەی پییەر سیمون مارکی دو لاپلاس) خودا ئیتر تەنانەت نەدەگەیشتە ئاستی "گریمانەش".

لە رەوتی رۆشنگەریدا ئەمە بەتایبەتی لەگەڵ ئەو بێبڕوایی بە خودایەی کە بە هۆی زانستە سروشتییەکان و بە چەشنێکی مێتۆدۆلۆژێک بیری دەکردەوە لە سەرەتادا بووە هۆی سەرهەڵدانی تەڤگەرێکی رەخنەیی دژە ئینجیل و شوێنە ئایینیەکان و دواتر عادەتەکەی لە ئەندێشەی هەڵکردن و رەوابووندا دەرکەوت و لە ئینگلستانی ساڵەکانی کۆتایی سەدەی هەڤدەیەم و سەرەتاکانی سەدەی هەژدەیەم بە شێوەی دێیسم یان ↑ خوداناسیی عاقڵانە ناسرا. یەکەم ماتریالیستە فەرانسەییەکان (کەسانێکی وەک ژولین ئفری دلامیتری و پەول هێنری تیری د هولباخ) بۆ رزگارکردنی خەڵک لە

پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان و بەتایبەتی ئایین بە هەوڵی خۆیان و یارمەتی مەعریفەی ڕۆنەری زانست بە ناوبانگێکی ئاتێیستی گەیشتن.

پەیوەندی بێبڕوایی بە خودای سەردەمای نوێ لەگەڵ ڕەخنەی گشتیی ئایین لە فەلسەفەی ئالمانی بەتایبەتی لە لایەن لودڤیگ فۆوێرباخ شکڵی گرت کە بۆ ئەو، خودا تەنیا ↑ وێناکردنی ئاواتە بەئاکام نەگەیشتووەکانی مرۆڤە و بێبڕوایی بە خودا مەرجێکە بۆ ئەوەی کە مرۆڤ خۆی بەختەوەریی خۆی ساز بکا. کارڵ مارکس بە ئیلهام وەرگرتن لەو، خوازیاری ڕەخنە و گۆڕانی "دانوستانگەلێک" بوو کە هەبوونی ئایین لە حوکمی "ئەفیونی جەماوەر" بەپێویست دەکا.
لە ئیگزیستەنسیالیزمی بێبڕوابوونی ژان پەول سارتێر بە خودا، هەبوونی خودا "وەک ژێدەرێکی دەست پێڕانەگەیشتوو" ڕەت دەکرێتەوە هەتا مرۆڤ بتوانێ خۆی وەکو کەسێکی ئازاد ببینێت.

***

ئۆتۆریتە

ئەلمانی: Autorität؛
ئینگلیسی: authrity
بە لاتینی auctoritas

زاراوەیەکە بۆ پەیوەندیی کۆمەڵایەتی کە بەو پێیە کەسێک یان دامەزراوەیەک، روانگە و نۆرم و پەیرەو و بڕیارە پراکتییەکانی کەسێکی دیکە یان گروپێک دەستنیشان دەکا بە بێ ئەوەی پشت بە سەرچاوەی هێزەێک بێجگەلە کەرامەت و متمانەی خۆی کە ئەو تاک و گروپە ئەرێیان پێگوتووە، ببەستێ. گەرەنتی ئەم متمانە پێکردنە لە تایبەتمەندی گەلێکدا دەبیندرێ، وەکو تەمەن (هی بنەماڵە)، خوێندەواری (لە لای دەرچووانی زانینگە) پلە (لە پاشاکان) زانستی تێکنیکی (لە پسپۆڕان و کارناسان) و هێزی کارکردن (لە راهێنەران)دا.
دەبێ لە نێوان بەسەرچاوەبوونی فۆرمی و بەسەرچاوەبوونی پراکتیکیدا جیاوازی دابنرێت. یەکەمیان پشتئەستورە بە پلەو پایە، یاسایەکە راستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆ لە ئەنجامی پەسندکردنی فۆرمیی زۆرینە بۆ وێنە هەڵبژاردن بەدەست هاتبێت (دیموکراسی)، لە بەرامبەر چاودێریی کردن و هەڵسەنگاندندا بۆ نمونەی بانگەشەی (رەحمەتی خوداوەندیی)دا ناپارێزرێت و لە ئاکامدا رووەو ئاسایشی گشتییە. سەرچاوەی پراکتیکیی پزیشکێک دەرەنجامی رێگەپێدرانیکی دەستنیشانکراوە، ئەم چەشنە بەسەرچاوەیی بوونە دەبێ هەمیشە هۆی هەقیقەت بوونی خۆی نوێ بکاتەوە دەنا سەرچاوەیی بوونی خۆی لە کیس دەدات. زۆرجاران سەرچاوەیی بوونی فۆرمی و پراکتیکی لەگەڵ یەکتری دەگونجێن (وەکو مامۆستا).
هەرچی کۆمەڵگاکان بەرفرەتر و ئاڵۆزتر دەبن بە هەمان رادە سەرچاوە فۆرمییەکان دەتوانن بە ئاسانی خۆیان لە کۆت و بەندی پەسندکردنی فەرمی و هەڵسەنگاندن رزگار بکەن. هەرچی رەوتەکانی کار و ژیان پسپۆریتر بن تاک بە سەرچاوە پراکتیکییەکان (پسپۆڕان) مەلکەچتر دەبێت. لە ناو زانستەکاندا نابێ رێگە بە سەرچاوەیی بوون و پەیوەندییەکانی بدرێت، چونکە رەخنە و هەڵسەنگاندنی گریمانەکان توخمی پتەوی هەموو چەشنە زانستێکە. بە فەرمی ناسینی سەرچاوەکان بە پێچەوانەی ئەو درکردنەیە کە فەلسەفە خاوەنییەتی. ↑ رۆشنگەریی بە دروشمی "لە بەکارهێنانی ژیریی خۆت بوێربە" (کانت) هەمووان بە دژی بانگەشەی بێ مەرجی بەسەرچاوەیی بوون بانگهێشت دەکا.

***

ئەرەستۆ خوازیی

ئەلمانی: Aristotelismus؛
ئینگلیزی: aristotelism

ناوێکی گشتییە کە بە سوننەتە فەلسەفییەکانی لایەنگری↑ئەرەستۆ لە بازنەی ئەوروپی – مەسیحی و ئیسلامی – عەرەبیدا دەگوترێ. بە گشتی دەتوانین بڵێین کە باسی سەرەکیی فەلسەفە بۆ ئەم سوننەتە فەلسەفیانە هەر بەو جۆرەی کە جێی پەسندی ↑ئەفلاتوونخوازییە، بوونی تاهەتایی و نەگۆڕ و کامڵ واتە دنیای ↑ئایدیاکان نییە، بەڵکو سروشتی بەرئەزموون و کولتووری بەدیهاتووە کە لە تایبەتمەندییەکانی ئاماژە دەکرێ بە هەرمانی و ناکامڵی و بگۆڕی.
لە وڵاتانی لاتینی زماندا دەبینین کە هەر لە سەردەمای کەوناراوە تا سەدەکانی ناڤین، تەنیا لۆژیکی کە نەریت و رەوتێکی بەردەوام و بێپسانەوەی هەبوو لۆژیکی ئەرەستوویی بوو، بەڵام لە قۆستەنتەنیە و ناوچە عەرەبی – ئیسلامییەکاندا تەواوی تیۆرە ئەرەستۆییەکان هەر وەک خۆیان مابوونەوە و تەنانەت جێگیر ببوون. هەر لەوێوەبوو کە فەلسەفەی ئەرەستۆیی لە سەرەتاکانی سەدەی سێزدەی زاینییەوە هەر وەکو گشتێتییەک دیسانەوە چووە نێو مێژووی فەلسەفەی رۆژهەڵات. بەتایبەتی کەسانێکی وەکو **ئەلبێتوس مەگنوس** و **توماسی ئاکوینی** بە یارمەتی فەلسەفەی ناوبراو توانییان سیستمێک لە مانای فەلسەفیی دنیا دابڕێژن کە بۆ چەندین سەدە هەروا رۆژەڤی بەرباس بوو. زاڵبوونی فەلسەفەی جۆری ئەرەستوویی بە هاتنە ئارای زانستە سروشتییەکانی چاخی نوێ و شێوازناسییەکەی و لە ئاکامدا بە هۆی رەخنەی کانتەوە لەبەریەک هەڵوەشایەوە.

***

ئاگوستینوس

ئائورلیوس ئاگوستینوس Aurelius Augustinus خواناس و فەیلسوفی مەسیحی لە 13 نۆڤەمبری 354 زایینی لە **تاگاستێ** Tagaste - باکوری رۆژهەلاتی ئەلجەزایر چاوی بە ژین پشکوت و لە 28 ئوتی 430 لە **هیپۆ رێگیوس** Hippo Regius (عەنابەی ئێستا لە ئەلجەزایر) کۆچی دوایی کرد. **ئاگوستینوس** لە **کارتاژ** ئەدەبیاتی کلاسیک و بەیانی خوێند. بەرهەمەکانی **سیسرۆ** ئەوی بە رەو لای فەلسەفە کێشا بەڵام خۆی لە نێو مەسیحیەت دا نەدۆزییەوە. لە ساڵی 384 لە **میلان** خۆی بە بەیانەوە سەرقاڵ کرد. لە سەرەتادا بە هۆی کارتێکردنی بیروبۆچونەکانی **ئامبروسیوس** تێکەڵاوی نوێئەفلاتوونیەکان بوو پاشان بە هۆی کاریگەریی ئەزمونێکی ئایینیەوە لە ساڵی 356 بڕوای بە مەسیحیەت هێنا. ساڵی 387 وازی لە کاروباری دنیایی هێنا و لە گەڵ هاوبیرانی وەکو عارفێکی مەسیحی لە رۆم و تاگاستێ ژیانی بەسەر برد. ساڵی 391 لە ناوچەی هیپۆ ڤێگیوس بەپێچەوانەی مەیلی خۆی بوو بە قەشە و لە ساڵی 396 موە بوو بە ئۆسقۆفی ئەوێکانە. لەو ماوەیەدا گەلێ بەرهەمی سەبارەت بە خواناسی نوسی.

ئاگوستینوس لە نوسینێکیدا بە نێوی **(دانپێدانان 397/398)** سەرەڕای درکاندنی تاوان و هەڵەکانی خۆی، لە رێی ژیان و بیروبۆچونییەوە خۆی، وەک خوازیارێکی بێئۆقرەی بەدەستهێنانی هەقیقەت دەدوێ کە هەر لەوێوە لە خودناسییەوە بە خواناسی گەیشت. ئاگوستینوس پێش گۆڕینی ئایینەکەی، سەردەمایەک لایەنگری ئایینی مانەوی و دوانەی بنەما ناکۆکەکانی **چاکە** و **خراپە**ی ئەو ئایینە کرد. هەروەها پێی وابوو کە تەنیا لە بەهەشت مرۆڤ **ئیختیار** و **ئازادی**ی ئیرادەی هەیە. مرۆڤ پاش یەکەم تاوان تەنیا دەتوانێ بە هۆی لێبوردنی خواوە لە خراپە و ئەو تاوانەی بە میرات پێی گەیشتووە رزگاری بێت، ئەگەرچی کەوتنە بەر لێبوردنی خواش تەنیا بە ویست و رەحمی خوای بەدەسەڵاتی رەهایە.

ئاگوستینوس **فەلسەفەی مێژویی بەبرشتی خۆی** لە بەرهەمێکی بە نێوی „ De civitate Die (**شاری خوا** 413-426)دا شیکردۆتەوە. بە پێی ئەم کتێبە مێژووی دنیا دیمەنێکە لە ململانێی نێوان "**هاووڵاتیانی خودا**" کە هەڵبژێردراوانی خودان و "**هاوڵاتیانی سەر عەرد**" کە دیلی خۆپەرستین. ململانێی تەنیا لە دادگای خوای جیهان ململانێی ئەم دوو بەرەیە یەکلایی دەبێتەوە.

***

فەرهەنگی فەلسەفە بەشی (47):

تیۆدۆر ئادۆرنۆ Adorno, Theodor W

ئادۆرنۆ کە ناوە راستەقینەکەی تیۆدۆر ویزنگروند Theodor Wiesengrund ە، فەیلسوف، کۆمەڵناس، تیوریسیەن و ئاوازدانەری ئەڵمانییە و لە 1903/9/11 لە فرانکفۆرت لەدایک بوو و لە 1968/8/6 لە ویسپ Visp (لە کانتۆن والیس Wallis) کۆچی دوایی کرد. ئادۆرنۆ پاش ئەوەی خوێندنی فەلسەفە و دەرونزانی و کۆمەڵناسی و زانستی مۆسیقا لە فرانکفۆرتی بە نوسینی تێزی دکتۆرای فەلسەفە لە سالی 1924دا تەواو کرد، سەرەتا دەیویست ببیت بە پسپۆری مۆسیقا. لە ویەن ساڵی 1925/26 لە لای **ئالبان بێرگ** Alban Berg، کە یەکێک بوو لە لاینەگرانی تێکنیکی دوازە پەردەیی ئارنۆڵد **شونبێرگ** Arnold Schönberg ، وانەی ئاوزدانان و پیانۆ فێربوو. ساڵی 1931 بە نوسینی بەرهەمێک سەبارەت بە **سورێن کیەر کێگارد** Søren Kierkegaard بە پلەی مامۆستایی گەیشت. لەساڵی 1934ەوە پاش ئەوەی کە ناسیونال سوسیالیستەکان ئیزنی مامۆستایەتیان لێ ستەندەوە هەوڵی دا درێژە بە چالاکی زانینگەهی خۆی لە بریتانیا بدا.

ئادۆرنۆ ساڵی 1938 دا چوو بۆ ئەمریکا و لەوێ لە دامەزراوەی توێژینەوەی کۆمەڵایەتیدا کە لە فرانکفۆرتەوە بۆ نیۆیۆرک گوێزرابۆوە کاری کرد و لە لای **ماکس هورکهایمێر** Max Horkheimer بوو بە یەکێک لە سیماناسراوەکانی تیۆری رەخنەیی. ناوبراو لە توێژینەوەکانی پەیوەندیدار بە **دژە سامی** چالاکانە بەشداریی کرد و یەکێک لە نوسەرانی کتێبی **لێکۆڵینەوەی کۆمەڵناسانە** (The authoritaian Personality) (1950) بوو کە دەپەرژایە سەر پەیوەندیی نێوان بڕوا بە ئۆتۆریتە و لایەنگریی لە فاشیزم. ئادۆرنۆ ساڵی 1940 گەڕاوە بۆ فرانکفۆرت. لە زانینگە دەستی کرد بە گوتنەوەی وانەی فەلسەفی و کۆمەڵناسی و هاوڕێ لەگەڵ هورکهایمێر بوو بە بەڕێوەبەری دامەزراوەی توێژینەوەی کۆمەڵایەتی کە ساڵی 1950 دامەزرابۆوە.

دەتوانین ئەندێشەی بنچینەیی کە لە سەرانسەری بەرهەمەکانی ئادۆرنۆدا بەرچاو دەکەوێ، لە **دیالیکتیکی رۆشنگەری** Dialektik der Aufkärung (1947)دا بدۆزینەوە کە ئادۆرنۆ لەگەڵ هورکهایمێر لە تاراوگەدا نوسی و روانگەیەکە لە دەلاقەی رەخنەی ئایدیالۆژییەوە بۆ قەیرانی شارستانیەتی ئەوروپایی:

ئازادی لە سۆنگەیەکەوە بە شێوەی حاشاهەڵنەگر لەگەڵ رۆشنگەری و ئاوەزدا گرێدراوە و لە سۆنگەکەی ترەوە ئاوەزێکە کە تەنیا لە خزمەتی پاراستنی نەفسی ناسکار یان بکەری ناسێنەر لە رەوتی رۆشنگەریی پشتبەستوو بە ئەقلمەند بووندا مەبەستدار دەبێت (ئاوەز ئامرازی) و دەرەنجامەکەی حوکمڕانییە لە سەر ئەویتر، لە سەر بێگانە، لە سەر بابەت یان سروشت، و هەروەها سەرکوتکردنی ئەوان و لە ئەنجامدا لەو رێیەوە بە نەبوونی ئازادی یان تەنانەت خۆروخاندن دەگات.

ئادۆرنۆ لە شاکارە فەلسەفییەکەی خۆی بە نێوی **دیالیکتیکی نەرێنی** Negative Dialektik (1967)دا گۆڕانکاریی ئەقڵمەندبوون بە تۆتالیتە لە بواری فەلسەفەدا دەخاتە بەر رەخنە: ناوبراو مەیل بە سازکردنی سیستم و **ئەندێشەی یەکسان ساز** (das identifizierende Denken) کە بەتایبەتی لە ئایدیالیزم و تەنانەت لە پۆزیتیڤیسم دا ئاشکرا و زاڵەو ئەندێشەکردنێک کە بابەتی

نایەکسان و بابەتی تایبەت دەکاتە ملکەچی دەزگای واتاکانی خۆی و بابەتی گشتی و بەمجۆرە رەتی دەکاتەوە، دەخاتە بەر رەخنە. ئەندێشەی ئادۆرنۆ ئاواتی خەیاڵیی ئاشتیی نێوان بابەتی دژوازی وەک ئاشتی لە نێوان ئاوەز و سروشت، ناسکار و بەرناس ، تاک و کۆمەڵگایش دەکاتە پێش گریمانەی خۆی بەڵام راست هەر لێرەدا بە پێچەوانەی دیالیکتیکی ئایدیالیستی کە گومان لە سەر ئاشتیی ئەوان دروست دەکا، لە سەر ئاشتی نەخوازیی ئەوان پێداگریی دەکا، لەم رووەوە سەردێڕی دیالیکتیکی نەرێنی راست دەربڕی بنەمای کاری فەلسەفەی ئەوە.

دوایین بەرهەمی ناتەواوی ئادۆرنۆ بە نێوی **تیۆری جوانیناسانە** Ästhetische Theorie (1970) ش رێڕەوی هەر ئەم بنەمایەیە: راستە کە لە هونەردا دەتوانین بابەتی نایەکسان ئەزمون بکەین بەڵام بەم حاڵە هونەر دژایەتیەکانی کۆمەڵگا وەخۆ دەگرێ، لەم رووەوە بەرهەمی هونەری لە هەلومەرجی کۆمەڵگای پیشەکاریدا بە خەسڵەتی بەکالا بوون دەگا. ئادۆرنۆ بە لێکدانەوەی کۆمەڵایەتیی سەبارەت بە رەخنەی کولتور بەتایبەتی لە سەر تەڤگەڕی خوێندکاریی ساڵانی 1960 و سەرەتاکانی 1970 کاریگەریی دانا ئەگەرچی رەخنە لە کۆڵبوونی سیاسی – پراکتیکییەکەی گیرا.

***

ئالتوسێر، لویی Althusser, Luis

فەیلسوفی فەرانسەیی، لەدایکبووی: 1918/10/16 لە بیرمێندریس (نزیک ئەلجەزیرە) ، 1990/10/22 لە پاریس کۆچی دوایی کرد.
ئالتوسێر وەک مارکسیستێکی غەیرە ئۆرتۆدۆکسك لە ساڵانی کۆتایی دەیەی 1940 بەملاوە ئەندامی حیزبی کومونیستی فەرانسە بوو. هەڵبەت لە سەرەتاکانی ساڵی 1970 دا ئەم حیزبەی بە هۆی پێکهاتە ئیستالینیستی و نادیموکراتیک بوونەکەی دەخستە بە رەخنەوە. ئالتوسێر بەتایبەتی لە فەرانسە ، چ لەو کۆڕ و کۆبوونەوانەی لەکاتی تەڤگەڕی خوێندکاریی گرینگییان بە پەرەپێدانی رەخنەی ئابووری سیاسیی کارڵ مارکس دەدا و چ لە دەرەوەی ئەم کۆبوونەوانەدا یەکێک بوو لە ناسراوترین تیوریسیەنەکان.
ئالتوسێر بە جۆرێک سەرنج بە مارکس کە بە تەواوی جیاوازی لە نێوان "مارکسی گەنج" و "مارکسی کامل" دادەنا چونکە بە وتەی خۆی تەنیا بەرهەمەکانی دواتری مارکس بە تەواوی هەڵگری پێوەرە زانستیەکانن. بەم جۆرە ئەو کەوتە نێو سوننەتی پێکهاتەخوازی Sturukturalismus یەوە و پێیوابوو کە دەبێ فەلسەفە و فەلسەفەی زانست لە بەرهەمەکانی دواتری مارکس دا بدۆزرێتەوە یان بە واتایەکی دیکە ئەو دەیویست لە رێگەی پێکهاتەخوازییەوە ماتریالیزمی مێژوویی لە گەڵ گۆڕنکارییە نوێیەکانی زانست بگونجێنێ.
بۆ ئەو مەبەستە رەخنەی **ئابووریی سیاسیی مارکس**ی وا دارشتەوە کە پێویستیی بە تیۆرەکانی سەبارەت بە فەلسەفەی مێژوو نەبێت ("بۆ مارکس" و "دەبێ کاپیتالیسم بخوێنینەوە" هەرکیان لە ساڵی 1965) ئالتوسێر لە سەرەتاکانی ساڵانی 70ی سەدەی رابوردوو چاوی بە بەشێک لە دامەزراوە یان تێزەکانیدا خشاندەوە بەچەشنێ کە روانگەی پەیوەندیدار بە چینەکانی زەقتر کردەوە هەتا بەو پێیە هیومانیزم و مێژوو خوازیی رۆژئاوایی نەک وەک جیهانبینییەکی فەلسەفی و زانستیی هەڵوەشاوە، بخاتە بەر رەخنە بەڵکو ئەوانە وەک دەربڕینێکی فەلسەفیی خەباتی چینایەتی تایبەت بە بۆرژوازی، لە نێوان ماتریالیزم (پرۆلتەری) و زەینخوازی بناسێنێت. بەتایبەتی تێگەیشتنێکی کە ئەو لە چەمکی ئایدیالۆژی ئاراستی کرد کە واتاکانی گونجاندنی زەینی تاکە لەگەڵ دەزگا ئایدیالۆژییە دەوڵەتییەکان (و لەپێش هەموویانەوە لە راگەیەنە گشتی و زانکۆکاندا)، دەتوانین رەنگدانەوەکەی لە روتێکردنی زۆربەی روناکبیرانی فەرانسەیی ئەو سەردەمەدا بۆ پۆست پێکهاتە خوازیPoststrukturalismus دا ببینین کە تەنانەت دژ بە خوێندنەوەی ئالتوسێری مارکسیزمیش بوو.
دوو ساڵ پاش مردنی ئالتوسێر دو بیوگرافی ("داهاتوو پڕە لە دەرفەت" و "راستەقینەکان") سەبارەت بەو بڵاوبوونەوە کە لەواندا بە بێ شاردنەوەی هیچ شتێک، نە تەنیا ئەو بارودۆخە رۆحی و دەرونییە دەگێڕێتەوە کە ناچاری کرد لە ساڵی 1980دا ژنەکەی بەڵکو گۆڕانە هزرییەکانی لە فەلسەفەدا دەخاتە بەر شرۆڤە و لێکدانەوی رەخنەگرانە.

***

فەرهەنگی فەلسەفە، بەشی (49):

ئەتۆمیسم، بڕوا بە ئەتۆم

ئینگلیسی: Atomism
ئەڵمانی: Atomismus

لە فەلسەفەی سروشتیدا بە تیۆرێک دەگوترێ کە بانگەشەی ئەوە دەکا کە مادە لە ↑گردیلەگەلێکی دابەش نەبوو پێکهاتووە. تایبەتمەندییەکانی مادە بەتەواوی بە هۆی چۆنییەتیی ئەتۆمەکان و هەروەها جوڵە و کاریگەرییەکانیانی ئەوانە لە سەر یەکتری. لە مەعریفەناسیدا ئەتۆمیسمی لۆژیکی بە تیۆرێک دەگوترێ کە جیهان بە کۆیەک لە سەرلەبەری بابەتە مسۆگەرەکان دەزانێت. لە تیوریسیەنەکانی ئەم رێبازە دەتوانین ئاماژە بکەین بە **بێرتراند راسێل** و **لودڤیگ ڤیتگنشتاین**. لەم تیۆرەدا گردیلەکان ئیتر بە شێوەی سادەترین روبەروبونەوە سروشتییەکان کە جیاناکرێنەوە خۆ ئاراستە ناکەن، بەڵکو دەبێ ئەوان بە بارودۆخی ئەو شتانە بزانین کە شرۆڤە و لێکدانەوەیان لە سەر ناکرێ.
شایانی باسە کە **راسێل** و **ڤیتگنشتاین** نەیانتوانی نمونەی ئەرخەیان بەخش بۆ گردیلە لۆژیکیەکان ئاراستە بکەن.

فەرهەنگی فەلسەفە، بەشی (50):

ئانتاگونیسم، دژایەتی، نەیاریی

ئالمانی: Antagonismus؛
ئینگلیزی: antagonism

زیاتر لە هەمووان لە گشت تێکچنراوێکی فەلسەفەی کۆمەڵایەتی و لە پەیوەندی لەگەڵ دژایەتی و ناکۆکی و ئاشتنەبوونەوەدا بەکار دەهێندرێ. ئەم زاراوەیە یەکەم جار لە لایەن **کانت**ەوە بۆ ناونان لە "**تێکەڵاویی ناکۆمەڵایتیی مرۆڤەکان**" بەکار هات. بە پێی تیۆری **مارکسیستیی کۆمەڵگا**، هەموو کۆمەڵگایەکی دابەشکراو بە توێژەکان (↑ توێژ) بە ناچاری دەبنە واتە تایبەتمەندییەکەی دژایەتی بەرژەوەندییە ئاشتنەبووەکانە کە ئەم دژایەتییانە بەپێی رای مارکس تەنیا لە کۆمەڵگایەکی بێتوێژ (↑ کۆمۆنیزم) بەتەواوی لە ناو دەچن و دەسڕدرێنەوە.

***

ئلیناسیۆن

Alienation

ئلیناسیۆن یان **لەخۆنامۆبوون** بە فەلسەفەی **هێگل**ەوە دەستی پێکرد و **مارکس**یش گشتگیری کرد. هێگل ئەم زاراوەیەی سەبارەت بە رۆح و گیان بەکارهێنا، پاش ئەو مارکس بە هۆی کاریگەریی وەرگرتن لە **فویرباخ** لایەنی مادی پێبەخشی و مرۆڤی بەتایبەتی پرۆلتاریای لە کۆمەڵگای سەرمایەدارییدا بە (لەخۆنامۆبوو) ناساند. پاش ئەو مارکسیستەکان و تەنانەت نامارکسیستەکانیش ئەم چەمکەیان بە روانگەی جۆراوجۆرەوە بە کارهێناوە.

وێبر، زیمبل، لوکاچ، بلونێر و بریورمەن هەرکامیان بە روانگەیەکی جیاوازەوە لە ئلیناسیۆن دواون.

چەمکی ئلیناسیۆن (لەخۆنامۆبوون) یەکەم جار لە لایەن هێگل، فیلسوفی ناسراوی ئالمانییەوە هاتە ئاراوە. پاش ئەو زیاتر پەرە بەم باسە دراو لێکۆڵینەوەی زیاتری لە سەر کراوە. لە روانگەی هێگل دا مێژوو ئاراستەیەکی هەیە و ئەم ئاراستەیەش بەرەو ئامانج و مەبەستێک دەروا.
دوامزڵی مێژوو هەڵبەت ئەوکاتە روو دەدا کە زەین وەک دواراستەقینە و راستەقینەی سەرەکیی سەیری خۆی بکا و تێبگا کە هەرشتێکی لەگەڵ خۆی نەسازێ و نامۆ بێ لە راستیدا بەشێک بووە لە بوونی خۆی. هێگل بەم قۆناغە دەڵێ **مەعریفەی رەها**. ئەگەر زەین هەست بە ئازادی خۆی نەکا و نەیناسێت ئەم مەعریفە رەهایە بەدەست نایەت. بە واتایەکی دیکە ئەم فەیلسوفە پێیوایە ئازادی بێجگەلە ئاگاداربوون لە ئازادی هێچ شتێکی دیکە نیەو لە دواقۆناغی مێژوودا بەجێی ئەوەی هێزی دەرەکی زەین کۆنترۆڵ (ئایدیا) بکا زەین دەتوانێ بە هۆی ئەم ئاگاداربوون و ئازادییەوە (کە لە راستیدا یەک شتن) بە شێوەیەکی ئەقڵانی خۆی رێکبخاتەوە و بە خودی وشیاری بگات. بە بۆچونی هێگل **لەخۆنامۆبوون** بە واتای نەبوونی وشیارییە لە بەرامبەر راستەقینەی بنەڕەتیی واتە شتێکی بێجگەلە زەین بوونی نییە و هەر قۆناغێک لە مێژوو کە هەستی بە هەقیقەت نەکردبێ دەکەوێتە دۆخی **لەخۆنامۆبوون**ەوە. لەم رووەوە لە روانگەی هێگلدا باسی **ئلیناسیۆن** لەگەڵ باسی وشیاریی بە پەیوەندییەکی تۆکمە دەگا، ئەگەرچی مەبەست لە وشیاریی ئاگاداربوونە لە گشتێتی و رەهابوونی زەین و هەر روانگەیەکی کە شتێک لەوپەڕی ئەم زەینەوە درک بکات رووبەڕوی لەخۆنامۆبوون دەبێتەوە. چونکە شتێک نییە لەم زەین و رۆحە رەهایە بانتر بێت.
نمونەیەکی کە **هێگل** بو نواندنی ئەم **لەخۆنامۆبوونە** ئاماژەی پێدەکا دەگەڕێتەوە سەر پەرستنی **بوت** لە لایەن مرۆڤەوە. هێگل بە مرۆڤی **بوتپەرست** دەڵێ رۆحی ناشاد. مرۆڤێ کە وەک بوونەوەرێکی لاواز و نەفام و سوک و چروک سەیری خۆی دەکاو لە هەمانکاتدا بوونەوەرێکی دیکە بە هێزی رەها و زانای رەها دەزانێ و گشت سیفەتە باشەکان لە دەرەوەی خۆی دەبینێ و شتێکی تر بە رەها دەزانێ، کەچی گشت ئەو سیفەتانە هی خۆیەتی. لەم رووەوەیە کە لە حاڵەتی **لەخۆنامۆبوون**دا دەژی.
فەیلسوفێکی دیکەی ئایدیالیستی ئاڵمانی بە ناوی **فویرباخ**یش کەم تا زۆر رووبەڕوی پرسی **لەخۆنامۆبوون** ببۆوە، بەڵام ئەو زیاتر سەرنجی بە پەیوەندیی نێوان **ئلیناسیۆن** و **ئایین** دەدا. پاش ئەو باسی **لەخۆنامۆبوون** زۆر جیدی لە ئەندێشەکانی **کارل مارکس** دا دەرکەوت. مارکس پێیوایە

که مرۆڤەکان دەتوانن بە پێی سروشت شێوەی کردەوە و پەرچەکرداری خۆیان سروشت بگۆڕن. لە ئاستێکی سەرتر لە باقی زیندەوەران چالاک بن و بۆ بەدەستهێنانی ئەو شتەی کە لە ژیانیاندا پێویستییان پێیەتی فێری شێوەی گۆڕانکاریی کردن لە سروشتدا ببن.

مرۆڤ بە تێپەڕبوونی زەمان دەسەلاتی زیاتری بە سەر سروشتدا دەبێت و بە پێچەوانەی باقی زیندەوەرەکانی دیکە نابێتە دیلی نەگۆڕیی لەپەیوەندی لەگەڵ سروشتدا. بە بۆچونی **مارکس** مرۆڤ کە هێدی هێدی زیاتر بە سەر سروشتدا زاڵ دەبێ دەتوانێ ئازادیی خۆی زێدەتر بکا و هەرچی مرۆڤ لە روی درککردنی سروشت و تێکنۆلۆژییەوە گەشە دەکا بەسەر شێوازێکی کە لە دنیادا پێی دەژی و کەڵکی لێوەردەگرێ، زاڵتر دەبێ.

لەم رووەوە سەرلەبەری رەوتی مێژوو رەوتی رزگار بوونی مرۆڤە لە دیلیی سروشت. **مارکس** پێیوایە هێزی مرۆڤ بۆ کۆنترۆڵ کردنی سروشت دوو لایەنی هەیە. لە لایەکەوە زاڵبوون بە سەر سروشتدا دەگاتە ئەو ئاستەی کە مرۆڤ دەستی بە ئامراز و کەرەستەی بەرهەمهێنان رادەگا بەڵام لە ئاستێکی دیکەدا داگیرکردنی سروشت و کۆنترۆڵ کردنی دەبێتە ئامرازێک بۆ خۆدەرخستن. مرۆڤ بەم کارە هێزی خۆی دەردەخا و نیازە تاکییەکانی خۆی دابین دەکا و کۆنترۆڵ کردنی سروشت نەتەنیا هەبوونی ئامراز بۆ مرۆڤی بەدواوەیە بەڵکو بوارێکە بو خۆدەرخستن. بەڵام بە بۆچوونی **مارکس** لە کۆمەڵگای چینایەتیدا ئەم نیازە بنەڕەتییەی خۆدەرخستن وەبەرچاو ناگیرێت و بەم هۆیە مرۆڤ لەو کۆمەڵگایانەدا دەچێتە ژێر رکێفی **لەخۆنامۆبوونەوە** و تەنیا رێی سڕینەوەی ئەو دیاردەیەش لە روانگەی مارکسدا ئەوەیە کە گشت توانست و لێهاتوویەکانی مرۆڤ لە خزمەتی پێویستیی بەدۆزینەوە و داهێنان دابێت و ئەوەش بە جۆرێکە کە لە سیستمی سەرمایەداریدا ناکرێت و تەنیا بە گۆڕانکاریی بنەڕەتیی لە شێوازی بەرهەم هێنانی ئەو سیستمەدا دەتوانرێ **لەخۆنامۆبوون** و **ئلیناسیۆن** لە مرۆڤ دابماڵێت.

دەرونزان و دەرونشیکارێکی وەک **ئیریک فرۆم**یش ئاماژە بە ناوگەلێکی وەک پارێزراونەبوون، بێ ماڵی، دڵەراوکێ و دڵەخورپە وەک نیشانەکانی **ئلیناسیۆن** دەکا و پێیوایە کە ئەمانە بە هۆی هاتنەئارای تاکبوون لە دنیای نوێدا دروست بوون کە هەستی ئاسایش و خۆبەستنەوە بە شوێنێکی، لە مرڤ ستاندووە و لە ئەنجامدا دابڕان و نامۆیی نەتەنیا لە سروشت بەڵکو لە کۆمەڵگا و باقی هاوچەشنەکانی لێکەوتۆتەوە.

لە ئەندێشەکانی بەشێک لە فەیلسوفانی رێبازی **ئیگزیستەنسیالیزم**یشدا کەم تا زۆر دەتوانین رەنگدانەوەی چەمکی ئیلیناسیون بدۆزینەوە. فەیلسوفێک لەم گروپەی ئلیناسیۆن لە شوێنێکدا ئاوا ئاماژە بە لەخۆنامۆبوون دەکا کە ئێمە خۆمان لە خودی ناشەخسی و کۆمەڵایەتیمان ون بکەین، واتە لە پشتەوەی دەمامک و درەوەی کۆمەڵایەتیدا بنێژرێین و لە ئاستێکی دیکەدا پێی دەڵێ **نامۆبوون**.

کەسانێکی وەکو **نیسبێت nisbet** لەسەر ئەم رایەن کە واتای ئەمرۆژینی **ئلیناسیۆن** لە بەرهەم و نوسینەکانی **وێبر و دورکهایم و توکڤیل** و کەسانی لەمجۆرەوە وەرگیراوە. ئەگەرچی بانگەشەیەکی ئەوتۆ بە تەواوی قبوڵ ناکرێت بەڵام گومان لەوەدانییە کە **وێبر** یارمەتییەکی باشی بە تێگەیشتن لە **لەخۆنامۆبوون** لە کۆمەڵگای مۆدێرندا کردووە. **وێبر** وەکو **مارکس** هێزەکانی بەرهەمهێنەری **ئلیناسیۆن**ی لە کۆمەڵگای رۆژئاواییدا دۆزیوەتەوە، بەڵام بە پێچەوانەی **مارکس** پێداگرییەکەی لە سەر هیزە کۆمەڵایەتی و سیاسییەکانە نەک هەلومەرج و دۆخی ئابووریی کۆمەلگا. لە روانگەی **وێبر**دا کۆمەڵگای مۆدێرنی رۆژئاوایی بەرهەمی جووڵەی هاوکاتی هێزگەلێکی وەک سەرمایەداری و دیموکراسی و بوروکراسییە و گشتیان هێزی **بەئەقڵانی کردن** پێکدەهێنن و دەبنە پاشکۆی. ئەمانە هۆکارگەلێکی پەیوەندیدارن بەیەکەوە کە یارمەتیی بە گەشەی یەکتری دەدەن. **بوروکراسی** و **دیموکراسی** هەرچەند لە بەرامبەر یەکتریدا راوەستاون، بەڵام پەیوەندیی دیالیکتیکی نێوانیان دەبێتە هۆی ئاکام و پەرەسەندنی هەرکیان. **وێبر** پێداگریی لە سەر

ئەم رایە دەکا کە بوروکراسی شێوازێکی ئەقڵانی لە ژیان مسۆگەر دەکا و رەوتێکی ئەوتۆیە کە لە ئاکامدا گەلێ نیگەرانیی سەبارەت بە داهاتووی مرۆڤ و **لەخۆنامۆبوونی**ی بۆ بەدی دێنێت.

رای **مانهایم**یش سەبارەت بە **لەخۆنامۆبوون** لێکدراوێکە لە بۆچونەکانی **مارکس** و **وێبر**. ئەویش وەکو مارکس لە نوسینە بەراییەکانیدا باسی چەمکی **ئلیناسیۆن**ی کرد و دوایین نوسینەکانی وێبر و مارکس وەبیر دەهێننەوە. لێرەدایە کە بابەتی لە هزری ئەودا **ئلیناسیۆن** زۆر قووڵ دەبێتەوە بەڵام زۆر راشکاوانە نییە. **مانهایم** لە نوسینە بەراییەکانیدا لە **لەخۆنامۆبوون** ورد دەبێتەوە. مرۆڤ "**کار**" بەرهەم دەێنێت کە نیشانەیەکە لە سروشتی داهێنەری ئەو، بەڵام بە تێپەڕبوونی زەمان ئەم "**کار**"انە بە هۆی یاساکانی خۆیانەوە حکومەتیان بە سەردا دەکرێت. ئەوان دەبن بە ئۆبژەکانی کولتوور. لە ماوەی رەوتی مێژووییدا کاتێ ئەم "**کار**"انە لە فۆرمی ئایین، هونەر، زانست، دەوڵەت و شێوازی ژیانی کۆمەڵایەتییەوە بۆ مرۆڤەکانی دیکە دەگوازرێنەوە، دابڕان لە نێوان **داهێنەر** (بەرهەمهێنەر) و **ئۆبژەکان** (ماتریال) بەرینتر دەبێتەوە. دووپاتبوونەوەی ئەم رەوتە لە ئەنجامدا دەبێتە هۆی **نامۆبوونی کار لە داهێنەر**. کولتوور ئەوشتە رادەسپێرێ کە دەبێ تاک ئەنجامی بدات و مرۆڤ تەنیا دەبێتە ئەکتەرێک و هیچی دیکە. لە روانگەی **مانهایم**دا نامۆبوونی تاک لە بەرهەمەکانی خۆی و هەروەها نامۆبوونی لە خودی خۆی بە روونی مسۆگەر دەبێ و لەم رووەوە زۆر لە روانگەی **مارکس** دەچێ. بەڵام روانگەی بنچینەیی **مانهایم** ئەوەیە کە تاک و کولتوور بە شێوەی دوولایەنە پەیوەندییان بە یەکترەوە هەیە و بەیەکەوە پەیوەندییەکانیان پێک دەهێنن. کەڵکەڵەی سەرەکی **مانهایم** ئەو خەڵکەیە کە کولتوور ساز دەکەن، واتە **بیرمەندان** و **روناکبیران** و وادیارە **مانهایم** دەیەوێ ئلیناسیۆن بخاتە پاڵ ئەوانەوە.

***

فەرهەنگی فەلسەفە، بەشی (52):

ئانتینۆمی

ئالمانی: Antinomie؛
ئینگلیزی: antinomy
یونانی: لێکدراوێکە لە antí "دژ"، "پێچەوانە" و nómos "یاسا".

زاراوەیەکە کە بۆ یەکەمجار لە زانستی مافدا دەرکەوت و ئاماژەی بە دژوازبوونی دوو حوکمی یاسایی کرد کە هەرکیان بەبڕشتبوونێکی یەکسانیان هەبوو.
واتای ئانتینۆمی لە سەر دەستی **کانت** هاتە ئاراوە. کانت لە تیۆری ئانتینۆمییەکانی خۆیدا چەمکەکانی ئەزموونخوازیی و راسیونالیزیم (دوو رەوتی بەهێزی فەلسەفیی سەردەمای خۆی) لەگەڵ چوار پرسی تەوەریی Cosmologgy بەراورد دەکا.

1. ئایا دنیا لە رووی زەمان و شوێنەوە بە کۆتایی دەگا یان بێکۆتایە؟
2. ئایا ئەو دەکرێ گریمانەی ئەوە بکەین کە مادە لە تەڵەزمی بچوک و دابەشنەبوو پێکهاتووە؟
3. ئایا بنەڕەتی "عیلییەت" جیهانگیرە؟
4. ئایا هۆ (علت) یەکی سەرەتا بە نێوی خودا هەیە؟

کانت لە لێکۆڵینەوەکەی خۆی بەو دەرەنجامە دەگا کە ئەم دوو رەوتە سەبارەت بەو پرسانەی کە لە سەرەوە ئاماژەیان پێکرا گوزارەگەلی سەرلەبەر دژواز ئاراستە دەکەن. بۆ نمونە ئەگەر ئانتینۆمی چوارەم وەبەرچاو بگرین تێزی ئەزموونخوازیی دەکەوێتە بەرامبەرکێ لەگەڵ راسیونالیزم: **راسیونالیزم دەڵێ کە دنیا خاوەنی هۆی سەرەتا واتە زاتی تەواو پێویست بە نێوی خودایە و لەبەرامبەردا ئەزموونخوازیی بانگەشەی ئەوە دەکا کە هۆی سەرەتا هیچ بوونێکی نییە چونکە دەتوانین بۆ هەتاهەتایە درێژە بە زنجیرەی هۆیەکان بدەین.**
بنچینەی تیۆری کانت ئەمەیە کە هەرلایەنێک بۆ روانگەی خۆی دەتوانێ هۆکاری بەدوور لە گومان ئاراستە بکا، بە چەشنێ کە لە سەرهەڵدانی ناکۆکی نێوانیان ناکۆکی "**سروشتی و حاشاهەڵنەگری ئاوەزە لەگەڵ خود**" دێتە ئاراوە. واتە هەموو زاتێکی ژیر دەتوانێ ئەم یان ئەو ئاخێزگەدژە پەسند بکا. رێچارەی کانت ئەوەیە: **دژوازیگەلێکی ئەوتۆ کاتێ سەرهەڵدەدەن کە ئاوەز بگەڕێتەوە سەر ئەو بابەتانەی کە لەوبەری ئەزموونی هەستییەوەن و ئاوەز ناتوانێ باسێکیان لە سەر بکا.** بۆ نمونە هەمووی کەون یان کۆی هۆیەکان و هەروەها بابەتی بێمەرج کە هۆکاری شتێکی دیکە نییە بابەتگەلێکن کە بە هۆی هیچکام لێکۆڵینەوە ئەزمونییەکان درک یان فۆرمبەندی ناکرێن، چونکە ئەوان لە رووی هەستی و روانگەی ئەزمونییەوە قەت ناکەونە دەستی مرۆڤەوە. ئەم بابەتانە لە ریزی ئیدە رێکخراوەکانی ئاوەزدان. بە پێی تیۆری کانت نابێ لە رووی ساکارییەوە پێمان وابێ کە هیچ جیاوازییەک لە نێوان باڵادەستەکان یان بەرناس (ئۆبژە)ەکانی بیری نایاب و لە نێوان ئیدەکان و بەرامبەربونەکانی ئەزمونی هەستیدا نییە. راست هەر ئەم جیاکارییەیە کە ناوەندی سەرەکی فەلسەفەی کانتی پێکدەهێنێ. کانت جەختی لە سەر ئەوە کردەوە کە چوار حوکمی ئانتینۆمیکی ناوبراوی فەلسەفەی سونەتی ئەویان بۆ ئاراستەکردنی رێچارەکانی سەبارەت بە ناسینی وردبینانە کردووە. **لەم رووەوەیە کە زۆرینە دۆزینەوەکەی تیۆری ئانتینۆمییەکان بە ساتی لەدایکبوونی فەلسەفەی کانت دەزانن.**

***

ئەوستین (Austin)

(1911 -1960)

جان لنگشتاو ئەوستین لە لەنکستێری بریتانیادا لەدایک بوو. لە زانینگەی ئاکسفۆرددا خوێندی و بوو بە ئەندامی لێژنـەی زانستیی پـەیمانگاکانی ئـال سولْز (1935- 1933) و مەگدالین (1952 – 1935). ئەوستین لە ساڵی 1952 وە تا کۆتایی تەمەنی مامۆستای فەلسەفەی ئـەخلاق لـە زانینگـەی ئاکسفۆرد بوو. **ئەویستین** بەرهەمی نوسراوی زۆری نەبوو و لە ماوەی ژیانیدا تەنیا حەوت وتاری بڵاو کردەوە. ئەوستین شانازی بە مامۆستایەتیی لە زانینگە دەکرد و لە هەمانکاتیشدا پێی وابوو کە فەلسەفە دەبێ بەربڵاوتر و قوڵتر لـە وتـار و نوسینە ئاکادیمییە سونەتییەکان بێت. فەلسـەفە بـۆ ئـەو شتێک بوو کە دەبوو تێیدا دەستەویەخەبوون لە ئارادابێ. شتێکی کـە دەبـێ چالاکانـە بەشداریی تێدا بکرێت. فەلسـەفە هـەنگاوێکی تـاکی نـا، بـەڵکو دەبـێ هـەنگاوێکی گشـتی بێـت. کـاری فەلسـەفە لـە رێگەی گشتی و بـە شێوەی هەرەوەزانـە باشترین دەسکەوتی تێدا دەبێت. ئەوستین پێـی وابـوو کـە لێکۆڵینەوەی فەلسەفی دەبێ هەڵگری باسوخواسی وردی دیتران بـێ لـە سـەر بابـەتی پێناسـەکراو و مەبەسـتی دیـاریکراو. ئەگـەرچی ئـەو لـە سـەر خـەسـڵەتی هاوکـاریکردن و بەشـداریی فەلسـەفەدا پێداگریی دەکرد بەڵام، بۆخۆی وەک کەسێکی پردڵەراوکێ ناسراو لە ئاکسفۆرد دوژمنی زۆری بۆ ساز بوو. زۆرینەی بەرهەمەکانی ئەوستین بە بەرتەسک و نافەلسەفی لەقەڵەم دران. **برتراند راسێل** تێگەیشتنی ئەوی لە فەلسەفە بە سادە و کلێشەیی دادەنا و **ئەی. جی. ئێیر** بەساکار دەزانی و هەڵبەتە ئەمێستاش دەتوانین بۆچوونگەلێکی ئـەوتۆ لـە باسوخواسەکانی پەیوەندیدار بـە فەلسـەفەی ئەوسـتین بدۆزینەوە. فەلسەفەیەک کە زۆرجاران بە پێی ئەم بانگەسەیە کە تەنیا نوێنەری سەلیقە لەرادەبەدەر تایبەتییەکانی ئاکسفۆردییەکان و سەرنجی زێدەڕۆیانە بە زمان بوو، وەلادەنرێت.

لەهەمانکاتدا ناتوانین حاشا لە چەقبەستنی بەرهەمەکانی ئەوستین لە سەر پرسگەلێکی تایبەتدا بکەین، خوێندنەوەیەکی وردی وتار و وانەکانی ئەو بازنەی جەختکردنەوەی سەرنجڕاکێش دێنێتە ئـاراوە. لەوانـە و وتـارە بەراییـەکانی ئەوسـتیندا دەتـوانن هەڵـەبوونی رەخنـەکانی سـەبارەت بـە سـاکاربوون و بەرتەسـکی و کلێشـەیی بەرهەمـەکانی ئـەو بسـەلمێنن. ئەوسـتین لـە گەنجیـدا خوێندنەوەیەکی وردی لە سەر فەلسەفەی لایبنیتس هەبووە و بە وردی لـە سـەر فەلسـەفەی یۆنـانی بەتایبەتی بەرهەمە ئەخلاقییەکانی **ئەرەستو** و **کۆمار** – ی **ئەفلاتوون** لێکۆڵینەوەی کردووە. ناوبراو هاوتەریب لەگەڵ پێشکەوتنی هزریی خۆی، تەئویلێکی نوێی لە فەلسەفە بە سەرنجدان بە دڵەڕوکێ و مێتۆدگەلێک هەبوو کە وەبیرهێنەرەوەی مێتۆدی سوقرات بوون و هـەروەها سـەرنجی بـە زمـان نەدەکرا لە سەرنجی بە خەسلەتی دنیا و ئاکاری مرۆڤی جیا بکرێتەوە. سەرنجی ئەوستین بـە زمـان سـەرنجێک بـوو کـە بـە شێوەی وردبینانـە ، شێلگیرانە و بـە تاقەتـەوە بـە ئاراسـتەی بەدەستهێنانی گەشەکردن و پێشکەوتنی هزریی ئەنجام دەدرا.

تایبەتمەندییگەلێکی ئەوتۆ لە ناسراوترین وتاریدا (1946) لە ژێر سەردێڕی "**زەینەکانی تر**" بە باشی رەنگی داوەتەوە.

زۆرینەی کێشەکانی سەر رێی ئەوستین بە هۆی خۆبواردنی ئەوە لە مسۆگەر و دابینکردنی دەرەنجامگـەلێکی تـەواو، بـۆ بەرهەمـەکانی و ئەگـەرچی بـە ئاسـانی دەکـرێ هاوبەشـیگەلێک لـە بەرهەمەکانیدا بدۆزینەوە، بەڵام تێبینی و سەرنجەکانی ئەو هیچ پێگە و بنچینەیەکیان لە کۆی بنـەما سادە و رێکخەرەکانیدا نیـە. سـەرەڕای ئەمـە نـەبوونی گریمانەیـەکی ئـەوتۆ بەشـێکی گرینگـە لـە

شێوازی کاری ئەوستین. هەر لێکۆڵینەوەیەکی کە ئەو ئەنجامی داوە لە لێکۆڵینەوەکانی دیکەی جیاوازتر بووە. لە بەرهەمەکانیدا هیچ چەشنە لێکدانەوە و دەرەنجامێک نادۆزینەوە کە وەک بنەما یان چوارچێوەیەک بە کەڵکی باقی لێکۆڵینەوەکانی دیکەی بێت.

ئەوستین شێوازی خۆی کردە **لێکۆڵینەوەیی – ئەزموونی** کە پێویستی بە هەوڵ و تەقەلای زۆرە. باشترین گەلاڵە بۆ ئەم شێوازە بە کەڵکوەرگرتن لە گروپێکی دە ، دوازدە یان شتێکی لەم دەوروبەرە دەکرا کە دەبوو هاوکارییەکی تۆکمەیان لەگەڵ یەکتردا بووایە. ئەم شێوازی کارییە بە مەبەستی ئاراستەکردنی تیۆرێکی لێکدانەوەیی نا بەڵکوو شێوازێکی دۆزینەوەیی ناحەتمیی بوو.

بەرهەمەکانی ئەوستین دۆزەرەوەی شێوەگەلێکن کە لەو رێگەیەوە زمان و کردەوە تێکهەڵدەکێشرێن و بەشی هەرەزۆری ئاراستەکەی پشت ئەستوورە بە لێکۆڵینەوە کە لە وتە پراکتیکیەکانە بۆ نموونە بەڵێندان، وشیارکردنەوە، داوای لێبوردن.

ئەوستین هەروەکو ڤیتگنشتاین ئاراستەکەی بۆ زمانی ئاسایی بە مەبەستی پێداگری کردنە لە سەر ئەم خاڵە کە ئەوەی ئێمە دەیڵێین بە شێوەیەکی واتاهەڵگر، لە بوارێکی دیاریکراو، لە لایەن مرۆڤێکەوە بە مرۆڤێکی تر دەگوترێ. لەم رووەوە کەڵکەڵەی سەرەکی لێرەدا وشەکان یان رستەکان نییە بەڵکو بەکارهاتن و زیندوویی زمانە. ئاسایی بوونی دەربڕینێک لە بەراورد لەگەڵ ئەم راستەقینەیە واتە دەربڕینێک لە لایەن مرۆڤەکانەوە و لە چوارچێوەی زمانێکی هاوبەش دەکرێ یان دەنوسرێت، گرینگی کەمتری هەیە. بە بۆچوونی ئەوستین کەڵکوەرگرتن لە یەک زاراوەناسیی تێکنیکی یان تایبەتییش هیچ کێشەیەکی نییە و نابێ زمانی ئاسایی پیرۆز بکرێت. بەڵام دەبێ سەبارەت بە زمانێکی کە بەکاری دەهێنین و شێوەکانی بەکارهاتنی ئەم زمانە راشکاو بین.

***

ئۆریگنێس

(185 – 254 زایینی)

لە سەدەی سێهەمی زایینیدا ئەسکەندەرییە لە چالاکترین ناوەندەکانی هزری مەسیحی بووە. ئەگەرچی ئایینی کۆنی میسر هێشتا لەوێ شوێنەواری مابوو و ئایینی رۆمیی پێ زیاد ببوو. هەروەها تاقمێکی جوولەکەی لێبوو کە بە تەواویی فێری کولتوور و داب و نەریتی یۆنانی ببوون و بۆ ئەوەی بتوانن تەوارات بخوێننەوە لە عیبرییەوە وەریانگێڕابۆوە سەر زمانی یۆنانی. لەو ژینگەیەدا بوو کە گروپی ئەسکەندەرانی جولەکە بە نوێنەرایەتی **فیلۆنی** جولەکە سەری هەڵدا. لایەنگرانی عیساش هەر وەکو جولەکەکان رێزیان لە **کتیبی کۆن** دەگرت و بە کتێبی ئاسمانیی خۆیانیان دادەنا. لەبەر ئەمە راڤەیەکی کە فیلۆنی جوولەکە بە یارمەتی فەلسەفەی ئەفلاتوونی و ریواقی لەو کتێبە کردبووی کاریگەرییەکی گرینگی لە سەر هزری مەسیحییەکانی ئەسکەندەرییە دانابوو. بێجگەلە ئایینی میسری و رۆمی و موسایی، تاقمێک مەسیحی لە ئەسکەندەرییە دەژیان کە داب و نەریت و مەراسیمی ئایینی مەسیحییان بەجێدێنا. لە دەروبەری ساڵی 190 ی زایینی یەکێک لە فەیلسوفە ریواقیەکان بە ناوی **پانتانیوس** (Pnte'ne) پاش ئەوەی بڕوای بە ئایینی عیسایی هێنا قوتابخانەیەکی لە ئەسکەندەرییەدا دامەزراند ئۆریگنێس یەکێک بوو لە گرینگترین فەیلسوفەکانی. ناوبراو هەم بە پێی بەرهەم و هەم لە رووی هێزو سەربەخۆیی هزرییەوە لە چاو بیرمەندە مەسیحییەکانی بەر لە خۆیەوە سەرکەوتووتر بوو و هاوسەردەمەکانی رێزیان بۆ دادەنا و لایەنگری زۆری هەبوو. ئۆریگنێس لە ساڵی 250 زایینی دا هەروەکوو زۆر مەسیحی دیکە بە فەرمانی **دیسیوس** (Decius) ئیمپراتۆری رۆم توشی ئازار و ئەشکەنجە هات و وێدەچی لە ساڵی 540 ی زایینی پاش چێشتنی برک و ژان و ئازارێکی زۆر مرد. ئوریگنێس قوتابیی یەکێک لە فەیلسوفەکانی ئەوکات بە ناوی **ئامونیوس ساکاس** Ammonius saccas بوو.

رای ئۆریگنێس سەبارەت بە خواناسیی یۆنانی لەو وەڵامەدا دەدۆزرێتەوە کە بە نامیلکەی "**سیلسۆس**"ی داوەتەوە. سیلسوس ئەم نامیلکەیەی بۆ رەتکردنەوە و تاوانبارکردنی ئایینی عیسا نوسیبوو کە لە چەند پرسدا بە هزری یۆنانیی خۆی ئایینی مەسیحی خستبووە بەر رەخنە.

ئۆریگنێس چەند بەشێک لە ئایینی مەسیحی کە سێلسۆس رەخنەی لێگرتبوو لەگەڵ فەلسەفەی یۆنانی هەڵسەنگاند و بەراوردی کرد و هەر لەبەر ئەمەش زانیاری و مەیلی ئەو بۆ خواناسیی یۆنانی بەباشی دەردەکەوێ. بەڵام ئوریگنێس جاری واشە خواناسیی یۆنانی بەتایبەتی فەلسەفەی ئەفلاتوونی دەخاتە بەر رەخنە و رای یۆنانییەکان سەبارەت بە چییەتی دنیا و دەروون بە هەڵە دەزانێ و تیۆری یۆتۆپیای ئەفلاتوونی بە ناڕاست داناوە.
زۆربەی بەرهەمەکانی ئۆریگنێس لەناوچوون و لەو نەختە بەرهەمانەی ئەو کە لەبەر دەستدان تەنیا وەرگێڕانە لاتینییەکەی ماون و لەم رووەوە دەکرێ ئەو بە یەکێک لە بناغەدانەرانی خواناسیی مەسیحی بزانین.

***

ئەرەستۆ (Aristotle)

ئەرەستۆ لە ساڵی 384 ی بەرلە زایین لە شاری ستراگیرای مەکدونیە لە 300 کیلۆمیری باکوری **ئەسینا** لەدایک بوو. باوکی ئەو هاورێ و پزیشکی پاشای مەکدونیە پشتی ئەسکەندەری مەکدونی بوو. ئەرەستۆ لە گەنجیدا بۆ خوێندن لە ئاکادیمیی **ئەفلاتوون** چوو بۆ ئەسینا. لەوێ لە لایەن ئەفلاتوون بە **ئەقڵی وێناکراوی ئاکادیمییەکە** ناودێر کرا. پاش مردنی ئەفلاتوون ئاکادیمییەکەی بەجێهێشت و چوو بۆ ئاسیای بچوک. لەوێ لەگەڵ کچی بنەماڵەیەکی دەوڵەمەند و دەسترۆیشتوودا زەماوەندی کرد. پاش ماوەیەک **فلیپ**ی پاشای مەکدونیە، ئەرەستۆی بۆ پەروەردەکردنی کورەکەی واتە **ئەسکەندەر** بانگهێشتی دەربار کرد. کاتێ ئەرەستۆ دەستی کرد بە بارهێنانی ئەسکەندەر، ئەسکەندەر تەمەنی 13 ساڵ بوو و ماوەی 12 ساڵ سەرقاڵی ئەم کارە بوو.

دواتر چوو بۆ ئەسینا و قوتابخانەی خۆی بە ناوی **لوکیون** دامەزراند. بە پێچەوانەی ئاکادیمیی ئەفلاتوون کە لەوێدا زیاتر پێداگریی لە سەر بیرکاریی و سیاسەت و فەلسەفەی تیوریک دەکرا لە لوکیون زیاتر بیۆلۆژی، دەرونزانی و ئەخلاقی هونەر و شیعر دەکەوتنە بەرباس. دەگوترێ لەو سەردەمدا ناوبراو پشتگری گشت لایەنەی ئەسکەندەری لە پشت بوو بە چەشنێ کە بە هۆی یەرمەتییەکانی ئەسکەندەرەوە یەکەم باخچەی ئاژەڵانیش دادەمەزرێنێ.

پاش مردنی ئەسکەندەر لە ساڵی 323 بەرلە زایین، ئەسینایییەکان بە دژی دەسەڵاتی مەکدنی رادەپەڕن. ئەرەستۆش کەوتەبەر ئەو شەپۆلە. لەو سەردەمەدا یەکێک لە رۆحانییەکانی ئەسینا لە دژی ئەرەستۆ شکات دەکا بەو بیانوویەی ئەو کاریگەریی سەدەقە و قوربانیکردن رەت دەکاتەوە. بەم جۆرە ئەرەستۆ ناچار دەبێ لە ئەسینا رابکا و خۆی بشارێتەوە هەتا پێش بە کارەساتی دووەمی ئەسینایییەکان لە دژی فەلسەفە بگرێت. ساڵێک دوای ئەم رووداوە لە تەمەنی 63 ساڵیدا کۆچی دوایی کرد.

زۆربەی بەرهەمەکانی ئەرەستۆ کە لە پاش خۆیەوە بەجێماون هیچیان وەک کتێب نەنوسران، بەڵکو زیاتر نامیلکەی وانەیین کە خوێندکارەکانی گرد و کۆیان کردۆتەوە. شێوازی نوسینی ئەو بەپێچەوانەی ئەفلاتوون لە جوانکاریی نوسینی ئەدەبیی بەدوورە. بەرهەمەکانی ئەرەستۆ گەشت زانستەکانی یۆنان بێجگەلە بیرکاریی وەخۆدەگرێت. بەشێک لە لقەکانی زانست کە ئەرەستۆ پێیانەوە سەرقاڵ بوو لە مێژووی مرۆڤایەتیدا یەکەم کەرەت بوو کە کەسێک بە شێوەیەکی جیدی و سیستماتیک لێکۆڵینەوەی لەسەر کردبێتن.

بە وردبوونەوە لە سەرلەبەری چالاکییەکانی ئەرەستۆدا دەبینین کە مەیلی سەیروسەمەرەی ئەرەستۆ بۆ وردبوونەوە لە دنیا و راڤەکردنی ئەو روانینە دەردەکەوێ. ئەرەستۆ بە پێچەوانەی مامۆستاکەی هەوڵنادا پشت بە زەین ببەستێ و دەیەوێ بە جۆرێک **ریالیزمی چاک** بڕوانێت و دواتر روانینەکانی بە داهێنانی یاساگەلێکی ورد بخاتە بەر لێکۆڵینەوە. ئەو بە بوێرییەوە تەواوی ئەم چەشنە روانین و راڤەی روانینەکانی بەپێی یاسا دیاریکراوەکانییەوە بەسەر گشت لقە زانستییەکاندا گشتگیر دەکا. لەم رووەوەیە کە **لە کاتی خوێندنەوەی ئەرەستۆدا لەگەڵ ئەستیرەناسیی ئەرەستۆ و بیۆلۆژیی ئەرەستۆ و دەرونزانی**

ئەرەستۆ و سیاسەتی ئەرستۆ رووبەڕوو دەبینەوە. ئەو هاوڕێ لەگەڵ لێکۆڵینەوە لەم زانستانە، زانستەکان پۆلین دەکا.

ئەگەرچی تا بە ئەمڕۆکە زۆربەی تیۆرەکانی ئەرەستۆ لە زانستە سروشتییەکاندا، وەکو ناوەندێتی گۆی زەوی، جیاوازیی فیزیۆلۆژیکی ژن و پیاو یان رەتکردنەوەی تیۆری ناوەکیی دێموکریتوس و بەربوونەوەی خێرای شتەکان بەرەو زەوی و بەپێی کێش و زۆر شتی دیکە رەت کراوەنەتەوە، بەڵام دابەشکردنی زانستەکانی ئەرەستۆ و تەنانەت بەشێک لە نوسینەکانی ئەو لە بواری زانستە سروشتییەکاندا هەتا هەزاران ساڵ لەسەر مێژووی مرۆڤی کاریگەریی داناوە کە هەر ئەم بابەتە بۆتەهۆی ئەوەی ئەم بانگەشەیە بێتە ئاراوە کە **تیۆرەکانی ئەرەستۆ گەشەی زانستی بۆ هەزار ساڵیک وەپاش داوە.**

بەڵام رەنگە گرینگترین باسێکی کە لە کاتی خوێندنەوەی ئەم بلیمەتە مەزنە لەگەڵی رووبەڕوو دەبینەوە **شێوەی راقە و دەرەنجام وەرگرتنێکە کە ئەو بۆ ئەم روانینانە و بەگشتی بۆ بیرکردنەوە ئاراستەی کردوون.** لە راستیدا بابەتێکی کە لە نێو ئەو بابەتانەی ئەرەستۆ ئاراستەی کردوون و کەمتر لە سەردەمە جۆراوجۆرەکاندا دەستکاری کراوە **لۆژیکی ئەرەستۆیە** کە هەر ئەمە بۆتە هۆی ئەوەی کە ئەرەستۆ وەک داڕێژەری لۆژیک لەسەر زمانان بێت. گرینگترین بەرهەمی ئەو لە لۆژیکدا **ئەرغنون** (organon)ە بریتییە لە پێنج بەشی (Categoriws) و (On Interpretation) و (Analytics).

ئەرەستۆ پێیوایە کە تەواوی زانستەکان لە جەغزی فەلسەفەدا جێگیرن. ئەو زانستی مرۆڤی بە سێ بەشی سەرەکیی دابەش دەکا:

فەلسەفەی تیۆری، فەلسەفەی پراکتیکی و فەلسەفەی ئەدەبی.

فەلسەفەی ئەدەبی: بۆنمونە وەکو شیعر و ئەدەبیات و شتی لەم بابەتە.

فەلسەفەی پراکتیکی: بۆ نمونە وەکو ئەخلاق ، سیاسەت و ئابووری.

فەلسەفەی تیۆریش بە سێ بەشی سەرەکی دابەش دەکا:

1. زانستە روشتییەکان وەکو فیزیک و زیست شناسی
2. بیرکاری.
3. فەلسەفەی میتافیزیک و خواناسیی.

هەر بەو جۆرەی پێشتر گوتمان لە زانستە سروشتییەکاندا ناسراوترین کارەکانی ئەرەستۆ **هەڵە زانستییەکانی ئەون.** بەشی دووەمی فەلسەفەی تیۆری ئەو بیرکارییە کە بە هۆی ئەوەی هیچ هۆگرییەکی بۆ بیرکاریی نییە زۆر خۆی لە قەرە نادات. بەشی سێیەمی فەلسەفەی تیۆری ئەرەستۆ فەلسەفەی میتافیزیکیی ئەوە.

***

ئەفلاتوون (Plato)

ئەفلاتوون ساڵی 427ی بەر لە زایین لە بنەماڵەیەکی دەستڕۆیشتوودا لەدایک بوو. لە تەمەنی 18 ساڵیدا لەگەڵ سوکرات ئاشنا بوو و ماوەی 10 ساڵ وەک قوتابی لە ژێر دەستی دا کاری کرد. پاش ئیعدامکرانی سوکرات بارگەوبنەی تێکنا چوو بۆ سەفەر کە لە ماوەی ئەو سەفەرانەدا سەردانی چەند شوێنێکی جیهانی وەک میسر و سیسیل و فەلەستین کرد و لەگەڵ زۆر هزری جۆراوجۆردا ئاشنا بوو کە کاریگەرییەکانی لە بیروبۆچونەکانی ئەفلاتووندا روون و ئاشکران. کاتێ ئەفلاتوون گەڕایەوە بۆ ئەسینا تەمەنی 40 ساڵ بوو. لەم سەردەمەدا بوو کە قوتابخانە ناودارەکەی بە ناوی ئاکادیمی دامەزراند. ئەم قوتابخانەیە بە یەکەم قوتابخانە دادەنرێت کە تێیدا وانەگەلێکی وەک فەلسەفە و بیرکاریی و ئەستێرەناسیی دەگوتراوە.

باشترین سەرچاوە بۆ لێکۆڵینەوە و وردبوونەوە لە ئەفلاتوون بە دڵنیاییەوە بەرهەمەکانی خۆیەتی کە بە فۆڕمێکی ئەدەبی نوسراون. بە خوێندنەوەی ئەم بەرهەمانە بە ئاسانی دەتوانرێ زەوقی ئەدەبیی ئەفلاتوون هەست پێبکەین. گرینگترین و لە هەمانکات دا پوختەترین و کامڵترین بەرهەمی ئەفلاتوون کتێبی "کۆمار"ە کە ئەو لەم کتێبەدا سەبارەت بە پرسە فەلسەفییە جۆراوجۆرەکان دواوە و لە ئەخلاقەوە بگرە تا دەگاتە سیاسەت و هونەر و ئەدەبیات و میتافیزیک رۆژەڤی باسەکانی بوون.

بە خوێندنەوەی نوسینەکانی ئەفلاتوون دەتوانین بە ئاستی فکریی ئەو شارەزا بین. دەتوانین کتێبەکانی بە پێی قۆناغێک لە ژیانی کە دەستی کردووە بە نوسینیان بە سێ لق دابەش بکەین:

1. لقی یەکەم ئەو کتێب و نامیلکانەن کە لە سەردەمی گەنجی دا نوسیونین. نوسینەکانی ئەم قۆناغەی ژیانی زۆربەیان دیالۆگی بێدەرەنجامن. ئاراستەی نوسینەکانی ئەم سەردەمە پەیوەندیی هەیە بە چالاکییە پەرەوەردەییەکانییەوە.

2. بەرهەمەکانی سەردەمی کامڵبوونی بە پێچەوانەی سەردەمی گەنجی، ئەو دیالۆگانە وەخۆ دەگرن کە دەرەنجامیان بۆ دەستنیشان کراوە. لە بەرهەمەکانی ئەم قۆناغەدایە کە پرسە سەرەکییەکانی فەلسەفەی ئەفلاتوون ئاراستە دەکرێن. بەرهەمی دیاری ئەم قۆناغەی ئەفلاتوون "کۆمار"ە.
3. بەرهەمی سەردەمی پیریی ئەفلاتوون کە دەتوانین بە بەرهەمی سەردەمی کامڵبوون و پێداچوونەوە بە بەرهەمەکانی پێشووی دابنێین.
ئەفلاتوون لە فەلسەفەدا رێی مامۆستاکەی واتە سوکراتی گرت. بەم جۆرە کە کەڵکەکەڵەی سەرەکییەکەی مرۆڤ بوو و لە فەلسەفەی سروشتیی دوورکەوتەوە. بەشێکی زۆری هەوڵەکەی رووەو چارەسەرکردنی پرسگەلێکی وەکو ئەخلاقی ماف و عەدالەت کرد. ئەو لە کۆماردا مشتومڕی سوکرات و کەسایەتییەکی جەدەلی وێنا دەکا کە سوکرات و ئەو کەسە سەبارەت بە واتا و چەمکی عەدالەت گفتوگۆ دەکەن. سوکرات ئەو کەسە ناچار دەکا چەمکی عەدالەت پێناسە بکا. کە لە ئاکامدا ئەو کەسە ناچار دەبێ بڵێ: ماف لە هێزدایە و عەدالەت لە بەرژەوەندیی بەهێزتردا (وەکو بەشێک لە بۆچوونەکانی نیچە). دواتر ئەوکەسە داوا لە سوکرات دەکا کە ئەویش پێناسەکەی ئاراستە بکا و سوکرات بە جۆرێک لە پێشکەشکردنی پێناسەکەی لادەدا و ئاوا وەڵام دەداتەوە کە عەدالەت چەشنێکە لە پەیوەندیی تەندروست لە نێوان تاکەکانی نێو کۆمەڵگادا. بەم پێیە خوێندنەوەی وەک بەشێک لە کۆمەڵگا و کۆمەڵ ئاسانتر دەبێ. هەر بەو چەشنەی کە بە وەسفکردنی کۆمەڵگایەکی تەندروست تاکێکی تەندروست ئاسانتر وەسف دەکرێ.
ئەفلاتوون بەم جۆرە چارەسەری پرسی ئەخلاق و عەدالەت بە کۆمەڵ و هەروەها پرسە سیاسییەکان ئەو کۆمەڵەوە گرێ دەدات. لێرەدایە کە لە کاتی خوێندنەوەی ئەفلاتوون وردە وردە لەگەڵ فەلسەفەی سیاسی ئەفلاتوون کە لە خاڵە بەهێزەکانە رووبەڕوو دەبینەوە. ئەو پاش هێنانە گۆڕێی پرس گەلێکی وەکو پیشخواردنەوە و ئێرەیی پێبردن و خۆداسەپاندن کە دەبنە هۆی ئەوەی تاکەکان و کۆمەلگای مرۆڤی دایم ململانێیان لەگەڵ یەکتری هەبێ. بەم دەرەنجامە دەگا کە لەپێشدا دەبێ لە روانگەی دەروونناسییەوە مرۆڤ لێکبداتەوە هەتا بە هۆیەوە کۆمەڵگایەکی بێوێنە دابڕێژێ.
لە دەرونزانیی ئەفلاتووندا هەڵسوکەوتەکانی مرۆڤ لە سێ سەرچاوەی مەیل و ورە و ئەقڵەوە رێچکە دەبەستێ. مەیلی مرۆڤ بابەتگەلێکی وەکو خۆ بەخاوەن کردن و شاوەت و غەریزە وەخۆ دەگرێ. ناوەندی مەیلەکان لە جەستەدا زگە.

وروژانــیش بابــەت گــەلێکی وەکــو بــوێری و دەســەڵات خــوازی و .. وەخــۆدەگرێ. ئــاوەزیش بەرپرســی بابــەت گــەلێکی وەکــو هــزر و زانســت و ژیرییــە. ســەرچاوە ناوبراوەکان لـە تاکە جۆراوجۆرەکاندا ئاستی جیاوازیان هەیە. بۆ نمونـە لـە نێو خەڵکانی ناو بازاڕ و کاسبکاراندا مەیلە کە، دەوری سەرەکی لە ژیانـدا دەگێڕێ و لـــە شـــەڕڤان و ســـەربازەکاندا وروژان دەوری ســـەرەکیی لەئەســـتۆ دایـــە و ئاوەزیش کۆڵەکەی هەڵسوکەتی حەکیمەکانە.

پــاش ئــەو بەرکولآنــە ئــەفلاتوون دەســت دەکــا بــە کێشــانەوەی کۆمــەڵگا ئاڕمانجییەکەی و بۆ دامەزراندنیشی چەند رێوشوێنێ ئاراستە دەکا. یۆتۆپیای ئەو کۆمەلگایە کە تێیدا هەر کەسێک بە سەرنجدان بە زاتی خۆی واتـە هـەمان سەرچاوەی هەڵسوکەوتەکان کە لە سەرەوە ئامازەیان پێکرا لە شوێنی خۆیانـدا جێگیر دەبن بۆ نمونە کەسێک کە تێیدا مەیل لە ئاستێکی بەرز دابێ و تەنیا بە کاروباری خۆیەوە سەرقاڵ بێ و دەست لـە کاروبـاری سیاسـەتەوە وەر نـەدا یـان کەسێکی کە لەودا بوێری و وروژان لە پلەیەکی بـەرز دابـێ و ئیشـەکەی لـە نێو کۆمــەڵگادا ســەربازی بێــت. لــە یۆتۆپیــای ئەفلاتوونــدا شــایانترین گــروپ بــۆ دەسەڵاتدارێتی فەیلسوفەکانن کە لەواندا توخمی ئـاوەز لـە ئاستێکی بەرزدایـە (چەشنێک لە نوخبەخوازیی). لێرەدایە کە ئەفلاتوونیش وەکو سوکرات مەیلی بۆ ئەریستوکراتی نیشان داوە و نەیاری دیموکراسییە. هەڵبەت دەبێ سـەرنج بـەوە بدرێت کە ئەریستوکرات یان شەریفترینی خەڵک بۆ دەسەڵاتدارێتی راست هـەر ئەو کەسانە نین کە هێز و سەروەتیان هەیە. بەڵکو دەبێ ئەو کەسانە خـاوەنی وشیاریی بن هەتا شایانبوونی پێویستیان بۆ حوکمەت کردن هەبێ.

بە بۆچونی ئەفلاتوون لە سیستمێکی ئـەوتۆ دایـە کـە مـاف و عـەداڵـەت مسۆگەر دەبێ، چونکە هەر کەسێک بە پێی توانایی و وشیارییە کە لـە ئاسـتی گونجـاوی خۆیـدا جێگیـر بـووە و دەرفەتـە ژینگەییـەکان بـۆ تـاکی چینـە جۆراوجۆرەکـان یەکسـانە، کــەچی لــە بــاقی ئەندێشــەکانی دیکــەدا تەنانــەت لــە ئەندێشــە پێشکەوتووەکانی هەنوکەدا وەکو لیبراڵ دیموکراسیش شتێکی وا بەدیناکرێت.

لــەم رووەوە ئــەفلاتوون لەگــەڵ ســەرلەبەری دیموکراســیی یۆنانــدا نــەیارە. ئـەفلاتوون وەک پەیکـەرێکی مرۆڤـی سـەیری کۆمـەڵگا دەکـا کـە تێیـدا حاکمـە فەیلسوفەکان سەرەکانین و سەربازان سینگەکەی پێکدێنن. خـەڵکی ئاساییش وەکو بازرگان و جوتیاران زگەکەی ئەو پەیکەرەیەن.

ئــەفلاتوون هــەوڵی نــەدا کــە تیــۆری خــۆی بســەلمێنێ و لــە ئاسـتی گریمانــەدا هێشتییەوە. بە جۆرێک کە ئەو تـەنانـەت پێیوانییە کە دەتوانێ بوونی خوداکەی

بسەلمێنێ و پێیوایە کە تەنیا بە بینی شوێنەوارەکانییەتی کە هەست بە بوونی دەکەین و لەم بوارەدا بە پێی تیۆری یۆتۆپیاکەی هەر بەم بابەتە رازی دەبێت کە ئەگەر مەیل بۆ چاکە و یان جوانی هەیە بەم جۆرە دەبێ چاکەی رەها و جوانییەکی رەهاش هەبێت.

***

فەرهەنگی فەلسەفە، بەشی (57):

فەرهەنگی فەلسەفە، بەشی (57):

ئاریستیپوس

(BC 356-435 Aristippus)

یەکێکە لە قوتابیانی سوکرات کە لە کاتی خوێندنەوەی فەلسەفەی یۆنانی کەونارادا کەمتر چاومان بە ناوی دەکەوێت و تەنانەت لە سەرچاوە ئینگلیزییەکانیشدا کەمتر ئاماژە بە ناوی کراوە. لە کتێبەکانی مێژووی فەلسەفەدا زۆرجاران وەک بەراییەکی کورت بۆ چوونە نێو فەلسەفەی ئیپیکۆری باس دەکرێ. ڕەنگبێ هۆی ئەمەش هەست بە سوکی و چروکی کردنی قوتابیانی دیکەی سوکرات و فەیلسوفانی بەرەکانی دواتری فەلسەفەی یۆنانی کەونارا بێت کە وەک قوتابی سوکرات دەیناسن.
ئاریستیپوس لە سیرین، کۆلۆنی یۆنان لە باکووری ئەفریقا (لیبی) لەدایک بوو. لە تەمەنی لاویدا چوو بۆ ئەسینا و لەوێ چووە ناو کۆڕی لاوانی لایەنگری سوکرات کە خەریکی ئاشکراکردن و لەقاودانی نەفامی و نەزانیی خەڵکی ئەسینا بوون. بەڵام بە ئاشکرابوونی فەلسەفەکەی، بوو بە پەڵەیەکی ڕەش بە نێوچاوانی سوکراتەوە (هەڵبەت لەروانگەی باقی قوتابیاندا). لەبەر ئەوەی ئەو لە خۆشگوزەرانی و رابواردن بەرگری دەکرد و پێیوابوو کە مەبەستی تەواوی کردەوەکانی ئێمە چێژە، جا بۆیە بۆ بە دەستهێنانی چێژ هیچ پێویست ناکا نەریتەکانی کۆمەڵ وەبەرچاو بگیرێن. سەرەڕای ئەمە ئەو وەکو سوفیستەکان دڵی بە وەرگرتنی پارە لەبەرمبەر فێرکارییەکانی دەکراوە.

چەند قوتابییەکیشی کۆکردبۆوە و فێری فەلسەفەی دەکردن. ئەو لەگەڵ ئەم قوتابیانە کە کچەکەشی بە ناوی ئیریک لەگەڵیان بوو، بناغەی قوتابخانەی سیرناییکی دانا. قوتابخانەی سیرناییک کاریگەرییەکی زۆری لەسەر ئیپیکۆر دانا. ئەوە تەواو روون نییە کە ئاریستیپوس تا چەندە توانیویەتی پەرە بەم قوتابخانەیە بدات، لەبەر ئەوەی سەرچاوەی زۆر کەم سەبارەت بەو بەدەستەوەن و هەروەها نەوەکەشی کە بەنێوی ئەوەوە کرابوو هێندێک کاری بۆ قوتابخانەکە ئەنجام داوە.

گرینگترین سەرچاوەی لێکۆڵینەوە لە سەر ئاریستیپوس نوسینەکانی دیوجنس لیریتیوسە سەبارەت بەو کە 500 ساڵ پاش مردنی نوسراوە و لەوێشدا لە بەر ئەوەی فەلسەفەی ئاریستیپوس لەبەرچاوی سوک و چروک بووە، سەرنجێکی ئەوتۆی پێنەداوە. هێدۆنیسم (فەلسەفەی چێژ و رابواردن)ی ئەو بۆتە هۆی ئەوەی کە چەندین

بەسەرهات سەبارەت بە رابواردنی ئەو بگێردرێتەوە کە بێگومان زۆربەی ئەو بەسەرهاتانە ناڕاستن.

ئاریستیپوسیش هەر وەکو بیرمەندانی دیکەی ئەخلاقی یۆنانی، فەلسەفەکەی بەدەوری ئەم پرسیارەوە دەخولاوە کە ئاکام و مەبەست چییە؟ و دەرەنجام دەبێتە چی و ئەوەی کە چ شتێک هۆ و مەبەست بۆ ئەنجامی کارەکانی ئێمە دەنرخێنێ؟ ئاریستیپوس بەم هۆ و مەبەستە دەڵێ بەدەستهێنانی چێژ. بەم جۆرە ئەم پێناسەیە ئەو دەکات بە هێدونیستێک. زۆربەی ئەو چێژانەی کە ئاریستیپوس دەیانناسێنێ چێژە جەستەییەکانن کە بۆ نمونە دەتوانین ئاماژە بکەین بە دەستتێکەڵاوکردن لەگەڵ سۆزانیی رێکپۆش یان چێژ وەرگرتن لە خواردنی میوەی خۆش و شەڕابی کۆنە.

ئاریستیپوس پێی باش نییە کە چیژوەرگرتن وەدوا بکەوێ و لە چێژوەرگرتنی لەوەی کە حازرە لە بەرامبەر ئەو زەحمەت و ماندووبوونەی کە لە داهاتوودا بڕیارە رووبدات بەرگریی دەکا، رەنگە هۆیەکەی ئەوە بێت کە چاوی بە خەڵکانێک کەوتووە کە بیر لە داهاتووی خۆیان ناکەنەوە و بەم جۆرە بۆ دواڕۆژیان بەداخ نین. یان ئەوەی کە کەسانێکی ناسیوە دڵەراوکێیان بۆ داهاتوو نییە و بەم جۆرە بیر لە داهاتوو ناکەنەوە و لە کاتی کێشە و گرفتیشدا کەمتر توشی زەحمەت و ئازار دێن و تەنانەت رەنگە لەم کاتەدا دیسان بە چێژ بگەن بەڵام ئەوەی نیگەرانی داهاتووە، چێژی هەنووکە بە نیگەرانییەوە لە پێناو سبەینێدا و چێژی سبەیێنێش بە نیگەرانییەوە لە پێناو سەبینێکانی تردا لەکیس دەدات. هەمیشەش ئەو ئەگەرە لەئارادایە کە چێژی ئەمڕۆکە ببێتە رەنج و ئازارێک بۆ سبەینێی ئەوێ رۆژێ، کەچی شتێکی کە لە ئاکامدا بایەخی دەبێت رەنجی کەمتر و چێژی زیاترە.

ئاریستیپوس رێزێکی کەمی لە دابونەریتی باوی یۆنانی ئەو سەردەم گرت. بۆ نمونە کاتێ بۆ دەستەملانبوون لەگەڵ سۆزانیەک کەوتە بەر تانە و رەخنەوە، لە وەڵامدا پرسی: ئایا جیاوازییەک هەیە لە نێوان ئەو خانووەی کەپێشتر کەڵکی لێوەرگیراوە لەگەڵ ئەو خانووەی کە تا ئێستا کەس بەکاری نەهێناوە؟ یان ئەوەی کە ئایا لە نێوان ئەو پاپۆڕەی کە لە دەریادا کەلکی لێوەرگیراوە لەگەڵ ئەو پاپۆڕەی کە بەکار نەهاتووە جیاوازییەک هەیە؟ بەمجۆرە لە نێوان ئەم پرسیارانەدا هیچ جیاوازییەک بەدی ناکرێت. دەست تێکەڵاوکردن لەگەل سۆزانی لەگەڵ دەستەملان بوون لەگەڵ ژنێکی کە پێشتر لەباوەشی کەسدا نەبووە هیچ جیاوازییەکی وا نییە. هەروەها سەبارەت بە خۆبچوککردنەوەی لە بەرامبەر دەسەڵاتدارانی ئەو کاتدا بەخراپە باسی هاتووە.

ئەم مەیلە بۆ چێژی حازر و فەلسەفە کە هەر ئێستا لەبەر دەستە بۆ چێژ وەرگرتن و هەروەها سەرنجنەدان بە ئەخلاقی باو و نەریتەکانی کۆمەڵگا هیزێکی وای وەبەرنابوو کە لەهەمووهەلومەرجێکدا تاڕادەیەکی زۆر هەست بە بەرژەوەندیی بکات. ئاریستیپوس تەنیا بەربەستێکی بۆ چێژوەرگرتن بە پێویست دەزانی و ئەویش ئەوەیە کە ئێمە خاوەن و کۆنترۆڵکاری چێژ بین نەک چێژ کۆنترۆڵمان بکات و ببێتە گەورەمان. چونکە ئەگەر وابێت چێژ دەبێتە کارێک کە لەرووی بێمەیلییەوە ئەنجام دەرێ و تەنانەت رەنگە ببێتە هۆی ئەوە کە کەس نەتوانێ خۆی کۆنترۆڵ بکات.

***

هانا ئارێنت

هانا ئارێنت لە 14ی ئۆکتۆبری ساڵی 1906 لە **لیندن** Linden لە نزیک **هانوفێر** و لە بنەماڵەیەکی دەستڕۆیشتووی جولەکەدا لەدایک بوو. بنەماڵەکەی ئەگەرچی لیبراڵ و نائاییینی بوون، بەڵام **هانا ئارێنت**یان وا پەروەردە کرد کە لە بەرامبەر تواندنەوەی جولەکەدا بێدەنگ نەبێت. هانا ئارێنت پاش تەواوکردنی قۆناغی دواناوەندی لە تەمەنی 18 ساڵیدا چوو بۆ زانینگەی ماربورگ و لەوێدا فەلسەفە و خواناسی و زمانی یۆنانیی خوێند.

هانس یوناس فەیلسوفی ئەڵمانی لە نوسینەوەی بیرەوەرییەکانی لەگەڵ **ئارێنت**دا باسی خوێندکارێکی گەنجی بلیمەت و بێوێنەی کردبوو کە لە زانینگەی **ماربورگ**دا **بە هۆی هەڵوێستی رەخنەیی لە بەرامبەر مارکسیزم و مەیلی بۆ دەوڵەت شارەکانی یۆنانی وەک پاوانخوازیک نێوی کەوتە سەر زاری خوێندکارە چەپەکان و لەنێو کۆڕی پاوانخوازانیشدا بە هۆی مەیلی بۆ ئەنجومەنەکانی پاش شۆڕش، وەک چەپ ناودێر کرا.**

لەو سەروبەندە دابوو کە هانا ئارێنت دڵی بە **مارتین هایدگێر** مامۆستای فەلسەفەی خۆی دۆڕاند. بەڵام بە هۆی ئەوەی هایدگێر ژنی هەبوو نەیتوانی بە مامۆستاکەی بگات. هەر ئەوە لە ماربورگی تاراند و لە سالی 1926 بۆ ئامادەکردنی تێزی دوکتۆراکەی چوو بۆ لای فەیلسوفێکی ناسراوی دیکەی ئەڵمانی بەناوی **کارڵ یاسپێرس** لە هایدڵبێرگ. ئارێنت دواتر لە وەسفی یاسپێرسدا بەردەوام لەسەر ئەوە پێداگریی دەکرد کە مامۆستاکەی ئەوی لە راکردن لە مرۆڤ و دنیا رزگار کرد. ئەوی لەگەڵ بیرۆکەی ئازادیی مرۆڤ ئاشنا کرد و پێویستی پێکەوە ژیانی لە نێوان مرۆڤەکانی پێناساند.

ئارێنت دواتر تێزی مامۆستاییەکەی تەرخان کرد بۆ بابەتی **"چەمکی ئەڤین لە لای ئاگوستین"**. بەڵام کارکردن لە شوێنی ئاکادیمی نەیتوانی ئەرخەیانی بکا. لەبەر ئەوە وازی لە مامۆستایەتی لە زانینگە هێنا و ژیانی نوسینی هەڵبژارد.

ساڵی 1929 لەگەڵ هاوژینەکەی خۆی **"گۆنتێر شتراون"** چوو بۆ بێرلین و لەوێ دەستی کرد بە نوسینی یەکەم کتێبەکەی کە ژیاننامەی **"راحێل فارێن هاگن"**ە. هانا ئارێنت هەموو ئەو ئەزموونە تاڵانەی کە لەو ساڵانە لەگەڵ حکومەتی نازیی ئەڵماندا بوویەتی لەو کتێبەدا رەنگی داوەتەوە دەتوانین لە توێی رستەکانیدا بە بڕوای پۆڵایینی ئەو بە شوناسی خود و مافی بیرجیاوازیی بزانین.

هانا ئارێنت کە لە ژێر ئاڵوگۆڕە سامناکەکانی ئەڵمانی نازی خەریک بوو خۆی دەگرت لە مانگی ئوتی 1933دا وڵاتی بەجێهێشت و چوو بۆ پاریس. ئەو دڕندەیی دێوەزمەی فاشیزمی بەتایبەتی لە کەمکاریی روناکبیرانی ئەڵماندا دەدیت و ئەوانی لەم پرسەدا بە بە تاوانبار دەزانی. ئارێنت بە کەوتنە ژێر کاریگەریی رووداوە سیاسییەکان ئەو سەردەمی و هەروەها هاوژینی دووەمی بە ناوی **"هاینریش بلوشێر"** کە سوسیالیستێکی بە بیرو باوەڕ بوو، وردە وردە بوو بە بیرمەند و نوسەرێکی وشیاری سیاسی. ساڵی 1941 لەگەڵ هاوژینە دووەمەکەی لە پاریسەوە چوو بۆ ئەمریکا. لە ئەمریکا لەپێشدا بۆ بەشەکانی بەڕیوەبەرایەتی رێکخراوەکانی کۆچبەری جولەکە چالاکی دەکرد و لە نوسەرانی رۆژنامەی **"ئاوەدانکردنەوە"** گرینگترین ئۆرگانی جولەکە کۆچبەرەکان بوو. بەڵام بە گەشەی مەیلی سەهیونیستی لەم رێکخراوانەدا ئارێنت کە هەمیشە لە نەتەوەخوازیی دەمارگرژ بێزار بوو، لە ساڵی 1944دا وازی لەو رۆژنامەیەش هێنا.

ساڵی 1951 یەکێک لە گرینگترین بەرهەمەکانی ئەو لەژێر سەردێڕی **" ژێدەرەکانی دەسەڵاتی تۆتالیتێر The Origins Of Totalitariabnism"** بە زمانی ئینگلیزی بڵاو بۆوە. هەر ئەم بەرهەمە لە ساڵی 1955دا بە زمانی ئەڵمانی چاپ کرا. ئارێنت لەم بەرهەمەدا لە رووی سیاسییەوە تۆڵەی لە حکومەتە تۆتالیتێر ناسیونال سوسیالیستی و ئیستالینیستییەکان

کردەوە. شایانی باسە کە راپۆرتی زۆر تایبەت لەژێر سەردێڕی **"سوکی و چروکی یاخی"** لە پەیوەندی لەگەڵ دادگایی **ئادۆڵف ئایشمەن** یەکێک لە ڕێکخەرانی سەرەکی **هۆلۆکۆست** لە هانا ئارێنت بەجێماوە. ئایشمەن لەساڵی 1960 لە ئورشەلیم دادگایی کراو لە سێدارە درا.

ناسراوترین بەرهەمی فەلسەفی – سیاسی هانا ئارێنت نێوی"هێز و دڕدۆنگی"یە کە لەوێدا بە وردبیینییەکی تایبەتەوە لێکۆڵینەوەی لە سەر رۆڵی هیز و دڕدۆنگی لە ژیانی کۆمەڵایەتیدا کردووە و دەریخستووە کە ئەوانە چەمکگەلێکی تەواو جیاواز و تەنانەت دژبەرن. لە بەرهەمەکانی دیکەی هانا ئارێنت دەتوانین ئاماژە بکەین بە **"راستی و درۆ لە سیاسەتدا"** و هەروەها **"سەبارەت بە شۆڕش"**.

"ژیانی بەکردەوە" Vita Aktiva (1960)، بەرهەمێکی گرینگی دیکەی ئارێنتە و تایبەت بە فەلسەفە و دەپەرژێتە سەر تیۆریی کردەوە و بە روانگەیەکی مێژوویەییەوە نوسراوە.

هانا ئارێنت لە 4 دیسامبری 1975لە **نیویۆرک** بۆ دواجار چاوی لەسەر یەک دانا.

***

فەرهەنگی فەلسەفە، بەشی (59):

ئیمپدوکلێس 430 – 492 پێش زایین

ئیمپدوکلێس خەڵکی **ئێکراگاس** لە سیسیل بوو کە بە وردی ماوەی ژیانی دەست نیشان ناکرێ. لەوە دەچێ کە سیاسەتی سەردەمی خۆی پێخۆش بووبێ و رێبەری حیزبی دیموکراتی شارەکەی خۆی بووە، هەروەها چەند چیرۆکێک سەبارەت بە چالاکییەکانی ئەو وەک جادوگەر دەگێڕنەوە و بە پێی چەند چیرۆکێک ناوبراو لەبەر دزینی وتە و پیڤارییەکان **لە نێو کۆڕی فیساغورسییەکاندا دەرکرا**. لە هەمان کاتیشدا دەگوترێ کە لە پزیشکیش دا بۆتە هۆی گەشەکردنی. ئیمپدوکلێس خۆی بە شایانی پەرستران زانیوە بەچەشنێ کە بەشێک لە قوتابییەکانی بە ناوی خودا بانگیان کردووە.

سەبارەت بە مردنیشی چەند چیرۆکێک دەگێڕنەوە کە بە ناوبانگترینی ئەم چیرۆکانە ئەوەیە کە ئەو خۆی گەیاندۆتە نێو زاری بورکانی **ئیتنا** هەتا خەڵک پێیان وابێ چووە بۆ ئاسمان و یەکێک بووە لە خوداکان، بەڵام داخی گرانی پێڵاوە برنجییە بەناوبانگەکانی خۆی لە پەنای زارکی بورکانەکە لە بیر دەچێ. **ئیمپدوکلێس** فکرە فەلسەفییەکانی خۆی وەکو باقی فەیلسوفە یۆنانییەکان بە رێکوپێکی دەربڕیوە و تارادەیەکیش هەوڵی داوە هەتا بیروبۆچوون و رایەکانی پێش خۆی رێک بخات. لە فەلسەفەی ئیمپدوکلێسدا شتی گرینگ گۆڕان و ئاڵوگۆڕ و پەیوەندیی بوونەوەرانە نەک لەدایکبوون و مردنیان. ئەو پێیوایە **بوون** هەیە و ماتریالیشە (وەکو پارمنیدس) و هەروەها پێی وابوو **بوون** ناتوانێ بەدیبێت یان لەناو بچێت چونکە **نە دەتوانێ لە نەبوونەوە بەدی بێت و نە دەتوانێ بفەوتێ** هەر بۆیە ماتریال نە سەرەتای هەیە و نە کۆتا. **ئیمپدوکلێس** لە هەمان کات گۆڕانی وەک هەقیقەتێک رەت نەدەکردەوە و بەم جۆرەی پاساوی بۆ دەهێناوە: ماتریالەکان ئەو گشتییانەن کە بەدی دێن و کاتیان بەسەر دەچێ، بەڵام لە هەمانکاتدا ئەم گشتییانە لە پاژی نەفەوتاو پێکهاتوون و تەنیا ئەو شتانە هەن کە لێکدراو و گۆڕینەوەی ئەم پاژانەن و جەوهەر (سروشت) تەنیا نێوێکە کە مرۆڤەکان لەسەر شتەکانیان داناوە. **پۆلینکردنی ناسراوی چوار توخمی داهێنانی ئیمدوکلێس بوو.** بەم شێوەیە کە ماتریال بە هۆی تێکەڵاوی چوار توخمەکە **(ئاو ، ئاور، خاک، هەوا)**

وەدی دێن. **ئەڤین** هۆکاری راکێشانی ئەم چوار پاژەیە و نەفرەت یان دژبەریی پاژەکان دادەبڕێنێ.

بە پێی بۆچوونی ئیمپدوکلێس گەڕی جیهان بازنەییە، بەم واتایە کە لە سەرەتای قۆناغێکدا گشت توخمەکانی دنیای بوون بۆ پێکهاتنی ماتریالە لێکدراوەکان تێکەڵاوی یەکتری بوون. هەر بەو جۆرەی کە ئێمە دەیانناسین تێکەڵاوێکی گشتیی لە خاک و هەوا و ئاور و ئاو پێویستە. لەم قۆناغە سەرەتاییەی گەڕی جیهاندا **ئەڤین** بنەمای زاڵە و گشت کۆیەکە ناوی خودایەکی پاکی لەسەر دانراوە. بەڵام نەفرەت چواردەوری دنیای داگرتووە و کە خۆی خزاندە نێو جیهانەوە جیاوازی و دابڕان لەو گەڕیانەدا روو دەدا.

ئیمپیدوکلێس لە **کتێبی پاڵاوتنەکاندا** باسی تیۆری هەڵوەشاندنەوەی رۆحەکانی کردووە. بەڵام ناتوانین تیۆری هەڵوەشاندنەوەی ئەو لەگەڵ سیستمە جیهانناسییەکەی بسازێنین، چونکە ئەگەر گشت شتەکان لە پاژی ماتریالی پێکهاتبن کە لە کاتی مردن دا لەیەکتر جیا دەبنەوە، شوێنێک بۆ هەرمانی نامێنێتەوە.

لە کۆتاییدا دەبێ بگوترێ هەرچەندە **ئێمپیدوکلێس رەوتی جیهان و گەڕی بازنەیی سروشتی دەربڕی، بەڵام نەیتوانی روونی بکاتەوە و بە ناچاری دەستەوداوێنی هێزە ئوستوورەییەکانی ئەڤین و نەفرەت بوو** و ئەمە **ئاناکساگوراس** بوو کە بە یارمەتی چەمکی ئاوەز ئەم روونکردنەوەیەی وەئەستۆ گرت.

****

فەرهەنگی فەلسەفە، بەشی (60):

ئاناکساگوراس

428- 500 پێش زایین

ئاناکساگوراس ی بە رەچەڵەک یۆنانی لە دەروبەری ساڵی 500 ی پێش زایین لە **کلازمنا** لە ئاسیای بچوک لەدایک بوو. ناوبراو لە تەمەنی 40 ساڵیدا چوو بۆ **ئەسینا** و بۆ ماوەیەک لەوێ گیرساوە. چەندین ساڵ دواتر تاوانی **خوانەناس**ییان خستە پاڵ، بۆیە ناچار بوو ئەسینا بەجێ بێڵێ. ئەو بەوە تاوانبار بوو کە دەیگوت **خودا هەتاو نییە بەڵکو گۆیەکی ئاگرین و مەزنترە لە تەواوی نیوە دورگەی پلوپونز.** ئەو بە گشتی هۆگری ئەستێرە ناسی بوو. کاتی خۆی لێکۆڵینەوەیەکی لە سەر نێزەکییەک کردو بەو دەرەنجامە گەیشت کە گۆ ئاسمانییەکانیش هەر لە جەوهەری زەوییەوە پێک هاتوون. هەر ئەوە بووە هۆی ئەوەی کە ئەو پێی وابێ رەنگە ژیان لە ئەستێرەکانی دیکەشدا هەبێت.

ئاناکساگوراس هەر وەکو **ئیمپدوکلس** و زۆربەی یۆنانییەکان ئەم ئەسڵەی قبووڵ کرد کە **بوون نە بەدی دێت و نە لەناو دەچێت.** بەڵام لەم بابەتەدا کە دوایەکەکان لە چوار توخمی خاک، هەوا، ئاور و ئاو دەچن نەبووە هاوڕای **ئیمپدوکلس** و بڕوای وایە هەموو شتێک پاژی هەیە و پاژەکان لە رووی چۆنییەتیەوە هەر وەکو گشتێتییەکەیەتی و دابەش ناکرێت.

ئاناکساگوراس پێیوایە لە سەرەتادا پاژەکانی هەموو جۆرەکان لەگەڵ یەکتری تێکەڵاو بوون و گشت شتەکان بەیەکەوە بوون و دەستوپەیوەندەکانی ئەزموونی ئێمە کاتێ سەر هەڵدەدەن کە پاژەکانی چەشنێکی دیاریکراو لەم گشتییەدا بە شێوەیەکی تایبەت کۆ دەبنەوە. بۆ نموونە پاژەکانی زێڕ لە سەرەتادا تێکەڵاوی پاژی دیکە بووە، بەڵام ئەم پاژانەی زێڕ کاتێ بەیەکەوە کۆ دەبنەوە کە بەشی دەرکەوتەی زێڕ پێک دەهێنن، کەچی لە زێڕیشدا پاژی چەشنی دیکە هەن و ئێمە بەو هۆیەوە بە شتێک دەڵێین زێڕ چونکە پاژەکانی پەیوەندیدار بە زێڕ لە پاژەکانی دیکە زیاترن و لەم رووەوە **ئاناکساگوڕاس** بۆ گۆڕان ئاوا دەڵێ کە بۆ نموونە هۆی ئەوەی کە گۆشت لە شتێکی جیا لە گۆشت پێک دێت ئەوەیە کە لە هەموو شتێکدا پاژی شتەکانی دیکە حازرن، بەم پێیە لە گژ و گیاشدا پاژی گۆشت هەن، بەم هۆیە گۆشت لە گژ و گیا پێک دێت. تا بەئێرە **ئاناکساگوڕاس** باسێکی نوێی ئاراستە نەکردووە.

بەڵام کاتێ بە پرسی هێز یان هێزێکی دەگەین کە شتەکان لە گشتی سەرەتا دا دروست دەکا، بە رۆڵی گرینگی ئاناکساگوراس دەزانین. **ئیمپێدوکلس** جووڵەکانی لە نێو جیهان دا گەڕاندەوە بۆ هێزی **ئەڤین و بێزاری** بەڵام **ئاناکساگوراس** بەپێی ئەوە ئەسڵی (Nous) یان ئاوەز و زەینی سروشتی پێناسە کرد. دەڵێ: **Nous دەسەڵاتی بە سەر گشت**

زیندەوەرانی چ بچوک بن چ گەورەدا هەیە و بێکۆتا و سەربەخۆ و نیانترین و بێخەوشترینی شتەکانە.

ئەرەستۆ سەبارەت بە گرینگیی ئاناکساگوراس دەڵێ: ئەو وەکو پیاوێکی ژیر لە نێو نابەجێ بێژانی بەر لە خۆیدا دیارە، "ئەگەرچی حاشا لە گرینگی و کاریگەریی ئاناکساگوراس لە میشکی فەیلسوفانی پاش خۆیدا ناکرێ، بەڵام راستییەکەی ئەوەیە کە ئەو لە سەرەتادا بنچینەیەکی رۆحی و ئەقڵی ناساند و نەیتوانی بەتەواوی پاساوی جیاوازیی بنەڕەتی نێوان ئەم ئەسڵ و ماتریالێکی کە ئەم ئەسڵە پێکی دەهێنێ یان وەجووڵەی دەخا، بداتەوە. ئەو هەرکاتێ ناتوانێ ئەوە شی بکاتەوە کە بۆچی هەر شتێک بە ناچاریی هەیە، ئەقڵ دێنێتە گۆڕێ، بەڵام لە پرسەکانی دیکەدا هەموو شتێک وەک هۆکار دەخاتە سەروو ئەقڵەوە. بەڵام دیسان نابێ حاشا لەوە بکەین کە **ئاناکساگوراس** بە هێنانە گۆڕێی ئەسڵێکی زۆر گرینگ لە فەلسەفەی یۆنانیدا پاش خۆی رەوتێکی باشی وەجووڵە خست.

***

ئاناکسیماندەر
Anaximander

ئاناکسیماندەر (610-546 پێش زایین) فەیلسوفی سروشتی و قوتابیی **تالیس** یش بووە. کتێبی **"سەبارەت بە سروشت"** کە بە یەکەم دەقی فەلسەفیی لەقەڵەم دەدرێ لە نوسینی ئەوە.
ئاناکسیماندەر یەکەم کەسێکە کە هۆی پێکهاتنی دنیای بە جێی ئوستوورە و ئایین و خودا خستۆتە ئەستۆی زانستە ئەزموونییەکان. ئەو دەیگوت کە فەلسەفە دەبێ ببێتە ئاوەزخواز و بە دژی ئایین و خورافە و ئەفسانە خەبات بکات. ناوبراو لە یەکێک لە شارە کۆلۆنیاکانی یۆنان لە رۆژئاوای ئاسیای بچوک بە نێوی **مێلتا** لەدایک بووە. ئەم شارە چەندین سەدە ببووە پردی نێوان رۆژهەڵات و رۆژئاوا. کۆتایی قۆناغی **"ئارشایی"** چاخی تاریکی بە قۆناغی شەشەمی بەر لە زایین دەزانن کە هاورێ بووە لەگەڵ دەستپێکی شارنشینی. دەستپێکی فەلسەفەی یۆنان دەبێ بە دەستپێکی پشکوتنی زانستە سروشتی و ئەزموونییەکان بزانرێت کە تێیدا کولتووری ئوستورەیی پێشوو جێیەکەی دا بە **ئاوەز و لۆژیک**. مرۆڤ دەبوو ئیتر بۆ رووداوە سروشتییەکانی وەک مانگگیران و رۆژگیران و سێڵاو و بوومەلەرزە و بورکان و هەورەتریشقە بەدوای هۆکاری ئاسمانی و ئایینی نەدەگەرا، بەڵکو وەڵامەکانی لە زانستە سروشتییەکاندا دەدۆزییەوە. فەیلسوفە سروشتییەکانی پێش **سوکرات** هەوڵیاندا هەتا دنیا بە یارمەتیی زانست وبەبێ ئوستوورە شی بکەنەوە. فەلسەفەی سروشتیی یۆنان بە **تالێس و ئاناکسیماندەر** دەستی پێکرد. **ئاناکسیماندەر یەکێک لە بناغەدانەرانی ئەستێرەناسیی یۆنانیش بوو.** گەرچی مرۆڤناسیی ئانکسیماندەر هێشتا لە پاشماوەکانی فەلسەفەی **ئارکائیک** دانەماڵدرابوو بەڵام ئەو مرۆڤی بە بوونەوەرێک دەزانی کە بە هۆی گەشکردنی زیندەوەرە دەریاییەکانەوە بەدیهاتووە. ئەو زیاتر لە 2500 ساڵ پێشتر، بە تیۆرێکی مۆدێرن هەوڵیدا هەتا چەشنێک بونەوەری دەریایی وەکو قرش و ماسی بە هۆکاری دەستپێکی ژیانی مرۆڤ بناسێنێ.
لەو رووەوە ئەناکسیماندەر گرینگە کە لە سەدەی رابوردوودا **هایدگێر** و **گادامێر** هەوڵیاندا هەتا زیاتر بیناسێنن. ئەو یەکێک لەو سێ فەیلسوفە ناودارە ماتریالیستی ملتاییەی پێش سوکرات. ئەو بێجگەلە فەلسەفە وەکو تالێس داهێنەر و روناکبیرێکی زانستخواز بوو و دەستی کردبوو بە رەخنەگرتن لە جیهانناسی و ئەستێرەناسیی خەڵکانی پێش خۆی و پرسیاری کرد کە بۆچی مادەیەکی دیکە بێجگەلە ئاو ناتوانێ ببێتە هۆکاری دروست بوونی دنیا. وەک دەڵێن ناوبراو یەکەم نەخشەی جوگرافیایی دنیای کێشاوە کە سێ کیشوەری ئاسیا و ئەوروپا و ئەفریقای وەخۆگرتبوو. هەروەها سەعاتێک کە بە وزەی خۆر کاری دەکرد و ا خشتەیەکیش سەبارەت بە ئەستێرە ئاسمانییەکان لە کارە گرینگەکانی ئەون. ئەو لە ژێر کاریگەریی **کولتووری بابیلی** بە وشیاریی تایبەت گەیشت و گەلێ زانیاریی سەبارەت بە

کەشتیوانی و سەفەری دەریایی بەدەست هێنا. یەکەم نوسراوەی فەلسەفەی رۆژئاوا لە ژێر سەردێڕی **"سەبارەت بە سروشت"** هی ئەناکسیماندەرە. ئەگەر **تالێس** ئاوی بە هۆکاری دروست بوونی دنیا دادەنا، ئاناکسیماندەر گردیلەیەکی بە نێوی **"ئاپیرۆن"** بە هۆکاری بوونی جیهان دەزانی. ئەو لە نێوان سالآنی 610-546 پێش زاییندا ژیا.

ئاپیرۆن کە بە بۆچوونی ئەو مادەی سەرەتایی پێکهێنەری دنیایە گردیلەئاسا، نارونو بێسنوورە کە بە یارمەتیی هێزە هەستییەکانیش دەرک ناکرێت. بۆ یەکەمجار دنیای بوون بە شتێکی دەستنەکەوتوو و ناروون ئاراستە کرا هەتا حالەتی درکردن و هەستی راستەقینەیەک شی بکاتەوە، واتە لە رووی تیۆرییەوە بۆ لێدوان لەمادەیەکی هەستپێکراو کەڵک لە گریلەیەکی درک نەبوو وەرگیرا.

لە سەردەمی ئەودا فەلسەفە دەورێکی رۆشنگەرانەی هەبوو یان بە گوتەی نیچە ئەو کاکەشانە چەندایەتییەک بوو لە سیستیمی هەتاو ئاسای کولتووری سەردەمی خۆی.

لایەنگرانی باسوخواسە زانستی و فەلسەفییەکانی ئەو سەردەم سەرقاڵ بوون بە تیۆریەکانیان بە باڵاترین هەستی بەختەوەریی مرۆڤی روناکبیر دەزانی و دەیانپرسی کە **ئایا فەلسەفە زانستێکە لە سەروو یان خوار زانستی فیزیک**. ئاناکسیماندەر لەو یەکەم ئەو روناکبیرانەیە کە لە دنیادا **بەربەرەکانیی هەمیشەیی دژەکان**ی هێنا ئاراوە. ئەو یەکێکە لە فەیلسوفانی پێش سوکرات کە پرسیاری پێگەی مرۆڤی لە دنیادا ئاراستە کرد. ئەو بەشێکی مەزنی **مێژووی هێلێن**ی بە ئەفسانە و ئوستوورە و ناراستەقینە لەقەڵەم دا. ئاناکسیماندەر لەو سەرەوە گرینگە کە لەو سەردەمەدا باسی دژایەتی لەنێو فەلسەفەی هێنا ئاراوە. یەکێک لە باوەڕ و زانستە یۆنانییەکانی ئەو کات ئەوە بوو کە لەگەڵ هەر لەدایکبوون و زێدەبوونێک لە سروشتدا مردنیش هاوتەریب لەگەڵیدا گەشە دەکا و هەموو شت و مادە و بونەوەرێک لە پێناو بوونی خۆی لە جیهاندا خەرجێک دەکا و رەوتی گۆڕان و گەشەکردنی لە ئاکامدا بە مەرگ دەگا و دژایەتییەکان دەبنە هۆی ناعەداڵەتی و غیابی هاوسەنگی. فەلسەفەی رۆژئاوا بە پێچەوانەی فەلسەفەی رۆژهەڵات کە خوازیاری هاوسەنگیی و ئاشتی و ئۆقرەگرتن و هاوئاهەنگی و بێدەنگی بووە، بەدوای بەربەرەکانی و نائارامی و گۆڕان دا چوو. ئەو سەردەم زۆربەی بابەتە ئوستوورەییەکان بە پێی ریز و کوچکەی دەسەڵات هاتنە ئاراوە بەڵام فەلسەفەی نوێی ئەو کات بوو بە خوازیاری ئازادی و دیالۆگ و یەکسانی.

***

فەرهەنگی فەلسەفە، بەشی (62):

ئێلیتیزم (elitism) و میراتگرانی ماکیاڤیلی

ئێلیتیزم یان نوخبەخوازیی لادانێکە لە **مارکسیزم – لینینیزم** وەکو شێوازێکی زانستیی ئازادیی کرێکاران. ئێلیتیزم پشت ئەستوورە بە بەرگریی ئاشکرا یان ناڕاستەوخۆ لەوە کە کۆمەڵگا یان گروپە کۆمەڵایەتییەکان بە شێوەیەکی حاشاهەڵنەگر بە دوو گروپی **نوخبەی دەسەڵاتدار و جەماوەری ژێرفەرمان** دابەش دەکرێ. تیوریسیەنەکانی ئەم ڕێبازە پێیان وایە کە نوخبەکان بە گشتی، بە پێی ڕەگەز و نژاد و نەتەوە و ئایین و سەرمایە و پلەی پەروەردە و ئەزموون و جۆری ئیش یان توانستەکانی نێو ژیان لە باقی ئەندامانی کۆمەڵگا جیا دەکرێنەوە و دەبنە بان دەستی دیتران. **مارکسیزم – لێنینیزم** یان هەر چەشنە ئێلیتیزمی بێگانە ڕاست لە بەرامبەر سازان و یەکسانی و عەدالەتی کۆمەڵایەتیدا ڕادەوەستێ و چینی دەستڕۆیشتوو و دەسەڵاتدار وەک بیانوویەک بۆ چەوساندنەوەی چینەکان و جەماوەری ستەملێکراو بەکاریان دەهێنێت.

ئەگەرچی **مارکسیزم – لینینیزم** لە سەر ئەم ڕاستەقینەیە پێداگری دەکا کە کۆمەڵگای چینایەتی بنچینە و زەمینەی نایەکسانیی کۆمەڵایەتیی و گەشەسەندنی ئێلیتیزمە، بەم حاڵە هەر بۆ ئەوە نەهاتووە ئەم ڕاستەقینە عەینییە قبووڵ بکا، بەپێچەوانەوە هەمیشە بە ئاراستەی خەباتی بێبەزییانە لەگەڵ لایەنگرییە ئێلیتیستی و نوخبەخوازنەکانە. مارکسیستەکان پێیان وایە کە بە سەرهەڵدانی شۆڕشی کۆمەڵایەتی و سڕینەوەی نایەکسانیی کۆمەڵگای چینایەتی، دەبێ کۆمەڵگایەک ساز بکرێت کە تێیدا گشت جەماوەر بە بێ وەبەرچاوگرتنی ڕەگەز و نژاد و ئایین و نەتەوە بە یەکسانی دەستیان بە سەروەت و دەرفەت و بوارەکانی پەروەردە و کۆمەڵایەتیی ڕابگات. کۆمەڵگایەکی کە تێیدا پێگەیشتنی ئازادانەی هەموو تاکێک مەرجی گەشەی ئازادانەی هەمووانە (مانیفێستی حیزبی کومونیست). **مارکس** بنەمای فەلسەفیی ئێلیتیزمی لە تێزەکانی سەبارەت بە **فوێرباخ** دا بەم جۆرە دەربڕی:

> **ئەم ڕاهێنانە ماتریالیستییە واتە مرۆڤەکان بەرهەمی هەلومەرج و بارهاتنن و بەم پێیە کەسانێکی کە گۆڕاون بەرهەمی هەلومەرجەکانی دیکە و بارهاتنی جیاوازن، ئاگای لەم خاڵە نییە کە ئەمە مرۆڤەکانن کە هەلومەرج دەگۆڕن و بەم پێیە دەبێ خودی ڕاهێنەر پەروەردە بکرێت. ئەم بارهێنانە بە ناچاری بەم جێیە دەگا کە کۆمەڵگا دەکاتە دوو**

بەش، کە بەشێکیان دەکەوێتە بان کۆمەڵگاوە (بۆ نموونە بە پێی گوتەی رابێرت ئۆڤێن).

تەنیا وەکو پراکتیکی شۆڕش دەتوانین لە بەراوردکردنی هەلومەرجە بگۆڕەکان لەگەڵ چالاکیی مرۆڤی تێی بگەین و درکی بکەین.
(تێزی سێهەم).

هەروەها وشەی ئێلیتیزم یان نوخبەخوازیی لە زانستنامەی فەلسەفیدا بەم جۆرە پێناسە کراوە:

> **"بڕوا بەوەی کە لە هەر کۆمەڵگا یان گروپی کۆمەڵایەتی، ئابووری، سیاسی و کولتوری و هتددا کەس یان کەسانێک بە هۆی توانستی تایبەت بە خۆیانەوە لە ئەوانیتر سەرترن و مافی ئەوانە کە بە سەرکردەیی و ڕێبەرایەتیی بگەن".**

ئەگەرچی وشەی "ئێلیت" هەمیشە لەگەڵ ناوی تیوریسیەنگەلێکی وەکوو **"ویلفرێدو پارێ تو"** و **"گائێتانو موسکا"** و **"روبێرتۆ میخێلز"**دا دێت، بەڵام پێشینەی واتای ئێلیت دەگەڕێتەوە بۆ ئەندێشەکانی **"نیکولو ماکیاڤیلی"**. ماکیاڤیلی بە واتایەکی گشتی هەموو ڕەوتە کۆمەڵایەتییەکان بە راستەقینەی بنەڕەتی جیاوازی نێوان نوخبەکان و نانوخبەکانەوە گرێ دەدا و لەم رووەوە گشت تیوریسیەنە سەرەکییەکانی ئێلیتیزم وەکو **پارێ تو**، **موسکا**، **میخلێز** و **سورێل** کەوتبوونە ژێر کاریگەریی ئەندێشەکانیەوە.

تیوریسیەنەکانی **نوێماکیاڤیلی** و لایەنگرانی تیوری نوخبەکان نەیاری دیموکراسی بوون و بە سیستمێکی ناکارامە و لاوازیان بۆ حکومەتکردن زانیوە کە بەکردەوە دەرفەتی لەو کەسانە ستاندووە کە توانایی و توانستی ئەم کارەیان هەیە.

ماکیاڤیلی بە هۆی بەپەرۆشبوونی بۆ هەلومەرجی ناوخۆی ئیتالیا و ئەو لاوازی و شێواوییەی کە وڵاتەکەی تەنیبۆوە، بە رەشبینییەوە بیری لە حکومەتی گشتی و دامەزراوە پارلەمانی و دیموکراسیەکان دەکردەوە و پێیوابوو کە تەنیا ڕێی رزگاربوونی ئیتالیا لەم بەڕەڵاییە هاتنە ئارای هێزێکی سەرکەوتوو و بەهێزە و لەم رووەوە بوو کە لە کتێبی **"میر"**ی خۆیدا کە لە میرەکانی ناوخۆی ئیتالیا بوو نوسیبووی کە خوازیارە ئەو دەسەڵات بەدەستەوە بگرێت هەتا ئیتالیا لە بشێوی و لاوازیی ناوخۆ رزگار بکات. **"تاکە درووشمی سیاسیی ئەو ئەمە بوو کە پاشا لە سەروو هەموو پرەنسیپ و یاسا و رێساکانی خەڵکی ئاساییە".**

لەم نوسینەدا پۆلینبەندیی کۆمەڵگا بە دوو بەشی فەرماندەر و فەرمانبەر بە تەواوی دیارە. **پارێ تو** – کۆمەڵناسی ئیتالی و لە بناغەدانەرانی ڕێبازی نوێماکیاڤیلی، چەندین ساڵ دواتر ئەم پۆلینبەندییەی بەکار هێناوە و دوو توێژی **"ئاسایی و نوخبە"**ی لە کۆمەڵگا جیا کردەوە.

ماکیاڤیلی لە کتێبی **"گوتەکان"** کە تێیدا لە ڕووداوەکانی کۆماری ڕۆم دەرس وەرگیراوە و بەشێوەی ئامۆژگاری و پەند ئاراستە کراون، دەنوسێ:

> **"... خەڵک زۆرجاران فریوی چاکەیەکی وەهمی دەخۆن و بهرێی زیانی خۆیاندا دەچن... ئەوان کە لە دانیشتنە ڕاوێژکارییەکاندا ئامادە بوون، دیتوویانە کە تا چ ڕادەیەک بیری مرۆڤەکان توشی هەڵە دەبێ و ئەگەر ئەو بیرکردنەوانە بە هۆی خەڵکانی باڵادەستەوە سەرکردایەتی نەکرێت توانستی ئەوەی هەیە کە ببێتە جەمسەری دژ بە ئاوەز و لۆژیک.**

بەو جۆرەی کە پێشتر گوترا یەکێک لە گرینگترین هزرڤانانی ڕێبازی نوێماکیاڤیلی **ویلفێر دوپارێ تو**یە کە تیۆری **"نوخبەکان"** بە گشتی بە نێوی ئەوەوە دەناسرێتەوە.

پارێ تو، نوخبەکان بە شایانترین و باشترین تاکەکان لە گشت لق و بوارەکان دەزانێ کە مرۆڤ چالاکییان تێدا دەکا. یەکێک لە تیۆرە گرینگەکانی ناوبراو تیۆری **"هاتن و چونی نوخبەکان"**ە کە لەوێدا لە سەر هۆکاری شۆڕش و گوڕانکارییەکان لە مێژوودا دەکۆڵێتەوە. لە بەرچاوترین هۆکارێکی کە ناوبراو بۆ سەرهەڵدانی خەباتی سیاسی و گۆڕانکاریی بنەڕەتیی لە کۆمەڵگاکاندا ئاماژەی پێدەکا، نارەزایی گروپێکە لە نوخبەکان کە لە هەمانکاتێ توانست و توانایی سەریان هەیە، نەیانتوانیوە دەسەڵات بەدەستەوە بگرن. هەموو گۆڕان و شۆڕشێک دەبێتە هۆی بەربەرەکانی و خەبات لە نێوان ئەم نوخبانە و نوخبە کۆنەکان کە دەسەڵاتیان بە دەستەوەیە و لەم بەربەرەکانییەدا خەڵک تەنیا وەک هێزگەلێکی ون ئەرکیان لە سەر شانە هەتا بۆ گەیشتنی"دەسەڵات بە نوخبەکان" هەموو هێزی خۆیان بەکار بهێنن. **پارێ تو** ڕای وایە ئەم **"هاتن و چون"** و سوڕی نوخبەکان هەروا درێژەی هەیە و نوخبەکان تا گەیشتن بە دەسەڵات قەت واز لە ململانێ ناهێنن.

چەمکی **"نوخبە دەسەڵاتدارەکان"** ئەگەرچی لە تیۆرەکانی **پارێ تو** و **موسکا** و **میخلێز**دا وەک ناودارترین بیرمەندانی ئەم ڕێبازە هاوبەشە، بەڵام هەر کامیان بە ئاراستەیەکی دیکەوە سەیری ئەم وشەیە دەکەن. **موسکا** و **میخلێز** بە ئاراستەیەکی ڕێکخراوەییەوە لەم وشەیە دەکۆڵنەوە. **موسکا** ڕێکخراوبوون بە هۆکارێکی گرینگ بۆ زاڵبوون و سەرتربوونی گروپێک بە سەر گروپێکی دیکەدا دەزانێ. ناوبراو پێی وایە کە کەمینەیەکی ڕێکخراو دەتوانێ بە سەر زۆرینەیەکی ناڕێکخراودا زاڵ بێت و دەڵێ کە ئەگەر جەماوەر و گروپە نانوخبەکان لە نوخبەی دەسەڵاتدار دڕدۆنگ بن دیسان ئەم کەمینە ڕێکخراوە لە ناخی جەماوەر و نانوخبەکاندایە کە دەتوانێ لەم خەباتەدا لە جەماوەرە نارازییەکانی دیکە وەپێش بکەوێت و نوخبەکانی دەسەڵاتدار شکست بدا و دەسەڵات بەدەستەوە بگرێ.

میخلێز لە چوارچێوەی ئاراستەی ڕێکخراوەییدا جەخت دەکاتە سەر **"حیزبە سیاسییەکان"**.

ئەم حیزبانە یەکێتییە کرێکاریەکان و حیزبی سوسیالیستیی وەخۆ دەگرن کە لە سەردەمی **موسکا**دا پێکنەهاتبوون. **میخێلز** لە سەر ئەم بڕوایەیە کە بە پێی **"یاسای پۆڵایینی**

ئێلگاریشی"، پاڵپشت و بەرفرە کردنەوەی سەرەکیترین فۆرمی ڕێکخراوە کە بە بۆچوونی ئەو "**حیزبە سیاسییەکان**"ە، دەتوانێ بە چەشنێ **ئێلگاریشی** (دەسەڵاتی کەمینەی نوخبە) بگات. **میخلێز** حیزبەکان بە ئامرازێک بۆ گەیشتن و پاراستنی دەسەڵات دەزانێ.

ئاراستەی دیکە، ئاراستەی دەرونزانانەی **پارێ تو**یە کە گروپی نوخبە بە گروپێکی خاوەن توانست و غەریزە و توانا تاکییە تایبەتەکان دەزانێ کە ئەوان لە کەسانی دیکە جیا دەکاتەوە. **پارێ تو** بە کەڵک وەرگرتن لە تیۆری **ماکیاڤیلی** ئەم غەریزانە و حاڵەتە زەینییەکانی مرۆڤ دەکاتە دوو بەشەوە کە بەشێک بە پێی بیرکردنەوە و خەیاڵ و فێڵ و تەڵەکەیە و ئەو ئەم گروپە بە "**ڕێوی**" دەشوبهێنێ و بەشەکەی دیکە بە پێی سەرکەوتن و دەسەڵات و هێز دێتە ئاراوە کە ئەم گروپەش بە "**شێر**" دەردەبڕێ.

ماکیاڤیلیش خوازیاری بەدەستهێنانی ئەم دوو ئاواڵناوە بوو بۆ **میر** و حاکمی جێی پەسندی خۆی، بەڵام **پارێ تو** لە هەمان کاتدا لەسەر ئەوە پێداگری دەکا کە بوونی ئەم دوو ئاواڵناوە لەگەڵ یەکتری بۆ گروپی نوخبەی دەسەڵاتدار، بەکردەوە مەحاڵە یان بە دەگمەن روو دەدات و هەمیشە ئەو نوخبانەی کە خاوەنی یەکێک لەم تایبەتمەندییانەن، شوێنی نوخبەکانی دیکە کە خاوەنی تایبەتمەندیی دیکەن دەگرنەوە و لەم رووەوە "**تیۆری هاتن و چونی نوخبەکان**"ی خۆی دەهێنێتە ئاراوە.

ئەندێشەی **ئێلیتیزم** و تیوریسیەنەکانی ئەم ئەندێشەیە لە ئامادەکردنی کۆمەڵگای ئەو کات بۆ پەسندکردنی **فاشیزم** دەورێکی گرینگیان دەگێڕا. ئەگەرچی بە هاتنە سەرکاری **فاشیزم** و بەرتەسککردنەوەی ئازادییەکان لە لایەن ئەم حکومەتەوە هەر ئەم تیوریسیەنانە (**موسکا** و **پارێ تو**) بە هۆی بڕوایان بە ئازادیخوازیی، دژایەتییان لەگەڵ ڕژێمی **موسیلێنی** کرد.

***

فەرهەنگی فەلسەفە، بەشی (63):

ئێگزیستەنسیالیزم

ئێگزیستەنس (Existence) بە واتای **بوون** ە. یەکەم جار سورێن **کیێەرکێ گارد،** فەیلسوفی دانمارکی ئەم وشەیەی بە واتای بوونی راستەقینەی مرۆڤ بەکار هێنا. بوونی مرۆڤ وەک بوونەوەرێکی هەستکرد، واتە بوونەوەرێک کە بەشێوەی روون و راستەوخۆ لە خۆی ئاگادارە. رێبازی **ئێگزیستەنسیالیزم** یان رێبازی **رەسەنایەتیی بوون** کە یەکێکە لە رێبازە فەلسەفییەکان، مرۆڤێکی ئەوتۆ بە دەستپێکی فەلسەفە دەزانێ.

هاتنە ئارای ئەم رێبازە بەم جۆرەیە کە بەڕای فەیلسوفانی ئێگزیستەنس بوونی هەموو شتێک سەرتر و بانترە لە چییەتی ئەو شتە. هەموومان لە راستیدا بە هە**بوون** ی شتەکانەوە سەرقاڵین و ئەگەر بە وردی بڕوانین خۆمان نوقمی بوونی دنیا و بوونەوەرەکانی نێو ئەو دنیایەدا دەبینین. بەم پێیە **رەسەنایەتی** لەگەڵ **بوون** دێت. (ئێگزیستەنسیالیزم واتە رێبازی رەسەنایەتی بوون).

ئەم فەلسەفەیە لە سەر دەستی **سورێن کیێەر کێ گارد** لە سەدەی نۆزدەیەمدا هاتە ئاراوە. ئەو نەیاری بەشێک لە سوونەتە فەلسەفییەکان بوو کە لە سەردەمەکەیدا باو بوون، چونکە پێی وابوو کە ئەم فەلسەفانە چ راست بن یان درۆ پەیوەندییەکیان لەگەڵ ئەو پرسانەدا نییە کە مرۆڤ بەکردەوە لە ژیاندا رووبەڕوویان دەبێتەوە.

بەجێی ئەوە پرسە راستەقینە فەلسەفییەکان بریتین لە:

مەبەستی سەرەکی ژیانی مرۆڤ چییە؟
بوونی مرۆڤ بە چ واتایەکە؟ ئامانج و
مەبەستی رووداوە مرۆڤییەکان، مرۆڤێکی کە
دڵتەنگ و بێناوەرۆک و بێواتایە، چییە؟

بەڵام ئەقڵ ئەم پرسیارەی بر بێناوەرۆک دەزانێ، چونکە ئەقڵ ناتوانێ واتاکەی بدۆزێتەوە. **کیێەرکێ گارد** بەو دەرەنجامە گەیشت: پرسیار سەبارەت بە چییەتی مرۆڤایەتی، ژیان و جیهان، لەو پرسیارانەن کە هەمووان تێوەی گلاون، بەڵام ئەقڵ و فەلسەفەی سوونەتی ناتوانێ هیچ وەڵامێکیان پێ بداتەوە.

بەم پێیە مرۆڤ ناتوانێ لە رێگەی ئەقڵەوە بە ناسینێکی ئەرخەیان بەخش بگات. ئەزموونی هەستی و زانیاریی مێژووی ئێمە هەمیشە لە حاڵی گۆڕان دایە. مرۆڤبوون واتە ژیان لە نێو گێرەو کێشەیەکی ئاوێتەی ترس و دڵەڕاوکێ. بەگشتی بەشێک لە بوونی مرۆڤ **حەیوانی** و بەشێکی دیکەی ئەقڵانییە و ئەم دژوازییە چارە نەبووە.

بەم جۆرە بەم دەرەنجامە دەگەین کە ئەقڵ ناتوانێ ببێتە رێنوێنمان، بەڵکو تەنیا رێی رزگاریی مرۆڤ لە نەفامی ئەوەیە کە ئەو بارودۆخ و حاڵەتە ماتەمینییە بناسێت کە تووشی هاتووە و بە هۆی ئەقڵ و لۆژیک نا، بەڵکو بە هۆی تیشکی بڕواوە لەم دۆخە نەفامییە داببڕێ.

ئیگزیستەنسیالیزمی **کییەرکێ گارد** ئیگزیستەنسیالیزمی ئایینی بوو، واتە ڕێی رزگاریی مرۆڤی لە بڕوا بە خودادا دەبینێ، بەڵام زۆربەی فەیلسوفانی ئەم رێبازە کە لە پاش ئەوەوە هاتن و لە سەدەی بیستەمدا ژیان، ئاییندار نەبوون.

لە بەرهەمەکانی ئەواندا **پرسیاری سەرەکیی فەلسەفەی ئیگزیستەنس ئەوەیە** کە مرۆڤ لەم دنیای پووچ و بێناوەرۆکەدا چۆن دەبێ بژیت. ئەوان تەنانەت فەلسەفەی سوونەتی و تەنانەت فەلسەفەی لێکدانەوەییان بە بێناوەرۆک دەزانی، چونکە پێیان وابوو کە ئەم فەلسەفانە ناپەرژێنە سەر پرسە راستەقینەکانی مرۆڤ:

> **ئەوان لە سەر ئەم باوەڕە بوون کە مرۆڤ لە ژیاندا رووبەڕووی دنیایەکی شی نەبۆوەیە.**
> **دنیای دەوروبەری ئێمە سرووشتی مرۆڤی و سرووشتی بوون بە چەشنێکە کە قەیرانی دەروونی و دڵەڕاوکێ هەڵدەخرێنێ.**

هەر کام لەفەیلسووفانی ئیگزیستەنس بۆ شیکردنەوەی ئەم پرسانە و نەرسڤیان رێگەیەکیان گرتە بەر، بۆ نموونە:

فریدریش نیچە فەیلسووفی ئەڵمانی پێیوابوو کە رێچارە وەلانانی ئەقڵانییەت و گومانکردنە لە هەموو شتێکی گومانهەڵگر، تەنانەت گومانکردن لە بنەماکانی ئەخلاق و بایەخەکان. بەم جۆرە ئیتر نە بڕوا و دڵنیابوونێک دەمێنێتەوە و نە ئەخلاق و بایەخێک. ئەم چەشنە بیرکردنەوانە لە سەدەی بیستەمدا گەیشتە قۆناغەکانی نیهیلیزم.

فەلسەفەی **ئیگزیستەنس** لە ژیانی هزری و ئەقڵی هاوچەرخدا کاریگەریی زۆری داناوە. لێکترازان و داڕمانی ئەورووپا پاش شەڕی جیهانی ئەم بڕوایەی لە هەمووان‌دا هێنا ئاراوە کە هزر و بایەخە باوەکان بە بێناوەرۆک بزانن و بەم دەرەنجامە بگەن کە لە دنیایەکدا کە تێیدا دەژین ئەقڵ و لۆژیک نەتەنیا زاڵ نییە بەڵکو بێکەڵکیشە.

فەلسەفەی ئیگزیستەنس یان فەلسەفەی رەسەنایەتیی **بوون** فەلسەفەیەکی قووڵە و لووتکەی لە بەرهەمی مەزنی فەیلسووفی ئاڵمانی، **مارتین هایدگێر**دا بە نێوی **بوون - زەمان** بدۆزینەوە.

ئیگزیستەنسیالیزمی هایدگێر

لە هەندێک جاردا لە ئەنجامی کۆی هەلومەرجی کۆمەڵایەتی یان مێژوویی تایبەت، فەلسەفەیەکی جیدی بە هێندێک رەنگەوە لە رووناکبیریدا باو دەبێ. شتێکی ئەوتۆ لە نێوان دوو شەڕی جیهانیدا و لە ئەنجامی شۆڕشی رووسیە سەبارەت بە مارکسیزم روویدا و لەبارەی فەلسەفەی رەسەنایەتیی بوون (یان ئیگزیستەنسیالیزم) دەبێ بگووترێ کە پاش شەڕی دووەمی جیهانی، تەشەنەکردنی ئیگزیستەنسیالیزم لە ئەوروپا (بێجگەلە بریتانیا) بە گشتی کردەوەیەک بوو لە بەرامبەر ئەزموونی داگیرکاریی نازییەکاندا. کاتێ دەڵێین فەلسەفەیەک دەبێتە باو واتە هەموو بەشەکانی کۆمەڵگا دەتەنێتەوە. بۆ نموونە لە پاریسی کاتی شەڕدا هەمیشە لە هەموو لایەکەوە نەتەنیا لە نێو هونەر و رۆژنامەوانە جیدییەکان، بەڵکوو تەنانەت لە نێو رۆژنامەوانیی بازاڕی و تەنانەت لە بەرنامەی کات رابواردن لە کابارا و

یانەکانی شەوانەدا، باس باسی **ئیگزیستەنسیالیزم** بوو. ناسراوترین نێوێکی کە ئەو سەردەم بەم رووداوە روناکبیری و کۆمەڵایەتییەوە گرێ درابوو و ئێستاش ئەم پەیوەندییەی راگرتووە، **ژان پەول سارتر** بوو. بەلاّم لە راستیدا ئیگزیستانسیالیزمی سەدەی بیستەم لە ئەڵمانەوە دەستی پێکرد نەک لە فەڕانسە و دەستپێکەکەشی پاش شەڕی یەکەمی جیهانی بوو نەک شەڕی دووەمی جیهانی. لە رووی فکریشەوە **گرینگترین سیمای ئەم تەڤگەڕە هایدگێر بوو نەک سارتر.** لەنێو لێکۆڵەرەوە جیدییەکانی ئیگزیستەنسیالیزمدا تاڕادەیەکی زۆر هاودەنگییەک هەیە کە هایدگێر نەتەنیا بەر لە سارترە بەڵکو ئەو بیرمەندێکی قووڵتر و داهێنەرتر بوو.

ئیگزیستەنسیالیزمی فەڕانسەیی

تەڤگەڕی بەرگریی نەیتوانی سەر لە بەری ئەوروپا بگرێتەوە، بەلاّم ئەم شۆڕشە لە فەڕانسەدا سەریهەڵدا. شۆڕشی راستەقینەی روناکبیران لە نێوان شەڕەکانی ئەوروپادا روویدا . وێدەچێ لەو دۆخەدا خەڵکی فەڕانسە فەیلسوفەکانیان لە سیاستەوانان پێ گرینگتر بووە. ئەمە لەبەرامبەر ناکارامەبوونی حیزبی چەپ و نەزۆک بوونی نوخبەی شۆڕشگێڕی کۆندا سەریهەڵدا. ئەم تەڤگەڕە نوێیە واتە ئیگزیستەنسیالیزم لە لایەن دوو کەسایەتیی سەرەکی **ژان پەول سارتر** و **ئەلبێر کامۆ**وە بەرگری لێدەکرا. بەلاّم زاراوەی ئیگزیستەنسیالیزم چەند جۆر خراپ تێگەیشتنی بەدواوە بوو کە **کامۆ** والێکرد راشکاوانە رایگەیەنێ کە **بۆچی ئەو ئیگزیستەنسیالیست نییە.** ئەم زاراوەیە لە فەلسەفەی نوێی ئەلمانەوە وەرگیراوە کە پاش شەڕی یەکەمی جیهانی دەستبەجێ هاتە ئاراوە و زیاتر لە دەیەیەک کاریگەریی توندی لە سەر ئەندێشەی فەرانسەیی دانا.

ئیگزیستەنسە فەرانسەییەکان ئەگەرچی لە نێوان خۆیاندا ناکۆکن بەلاّم لە دوو بەرەی سەرەکی شۆڕشدا هاوڕان:

یەکەم حاشاکردنی بێ ئەملاوئەولا لەو شتەی پێی دەڵێن l esprit de serieux.

دووەم بەتووڕەیی قبووڵنەکردنی جیهان بەو جۆرەی کە هەیە واتە وەک دۆخی سرووشتیی مرۆڤ.

رەنگە بتوانین رۆحی جیدی l esprit de serieux لەگەڵ رێزداریی بە یەکسان دابنێین و بەپێی فەلسەفەی نوێ تاوانی سەرەکی و سەرەتا هەر ئەمەیە. مرۆڤی جیدیی مرۆڤێکە کە خۆی بە بەڕێوەبەری کارەکانی دەزانێ ئەندامی سوپای شانازی و ئەندامێکی کۆلێژ، بەلاّم باوک و مێردیان خاوەنی هەر ئەرکێکی نیوە سرووشتیی کۆمەلاّیەتیی دیکەیە. چونکە ئەو بە ئەنجامدانی ئەم کارە بەیەکزانینی خۆی لەگەڵ ئەرکی حوکومدان کە کۆمەڵگا پێی بەخشیوە قبووڵ دەکا. **رۆحی جیدی** هەمان رەتکردنەوەی ئازادییە چونکە مرۆڤ بەرەو سەرکەوتن و قبووڵکردنی گۆڕانێکی لارووێر رادەکێشێ کە هەموو مرۆڤێک لە کاتی گونجان لەنێو کۆمەڵگاددا دەبێ بەسەری بێت.

لەو سەرەوە کە هەموو کەس ئاگای لە دەروونی خۆی هەیە کە، دەزانێ لەگەڵ ئەرکەکەی ناگونجێ، **"رۆحی جیدی"** ی نیشاندەری بڕوای خراپ بە واتای بەڕواڵەت خۆنیشاندانە.

لە رۆمانی **هێڵنج** ی **سارتر**دا بۆ یەکەم جار باسی ئەم بابەتەی رۆحی جیدی دەکرێ. لە وەسفکردنێکی سەرنجڕاکێش لە ژوورێکی لە دموچاوی هاوڵاتییە رێزدارەکانی شار دەچێ، ئەم بابەتە دەبێتە بابەتی سەرەکی رۆمانی **بێگانە**ی کامۆ. پاڵەوانی کتێبی **بێگانە** مرۆڤێکی مامناوەندە کە تەنیا خۆی لەو بەرەوجیدی بوونەی کۆمەڵگا دەبوێرێ و قبووڵی ناکا کە بەپێی ئەرکە دیاریکراوەکاندا بژیت.

شانۆیی سەرکەوتووی **سارتر** لەم گروپەدا جێگیر دەبێ. ئەم شانۆییە لە دۆزەخەوە دەست پێدەکا و بە شێوەیەکی شایان بە شێوازی قەرالّی دووهەمی فەرانسە ئاوەدان کراوە. سێ کەس لەم ژوورەدا کۆبوونەتەوە و بە هەوڵێک کە بۆ بەرواڵەت خۆنیشاندان دەیکەن ئەشکەنجەیەکی شەیتانی وەرێ دەخەن. لەو سەرەوە کە ژیانی ئەوان بە کۆتایی گەیشتووە ئەم بەرواڵەت خۆنیشاندانەش کاریگەریی نابێت و ئێمە دەبینین ئەگەر خەڵک خۆیان لەو قەڵغانی ئەرکانە دابماڵن کە لە کۆمەڵگایان وەرگرتووە، لەپشتەوەی دەرگا داخراوەکاندا دەمێننەوە.

هەردوو شانۆیی سارتر و رۆمانی کامۆ ئەگەر خۆشویستنی راستەقینەی نێوان مرۆڤەکان رەت دەکەنەوە دەبنە پەیوەندییەکی راستەوخۆ و داماڵدراو لە بەرواڵەت خۆنیشاندان. ئەشق لە فەلسەفەی سارتردا خواستی خۆشویستنە. لە روانگەی کامۆدا ئەشق تارادەیەک هەوڵێکە ناشیرین و هیوابڕوانە بۆ لێکترازانی گۆشەگیریی تاک. خۆبەرواڵەت نیشاندان و مەیل بۆ جیدیبوون کاریگەریی زۆری لە **بوون**ی ئەو شتەدا دەبێ کە بەراستی مرۆڤ بوونی هەیە. **دووەم،** توخمی هاوبەشی ئیگزیستەنسیالیزمی فەرانسەیی پێداگریی کردنە لە سەر لێکهەڵوەشاوەیی بنەڕەتی مرۆڤ لە جیهاندا کە باسی **ئوستوورەی سیزیف**ە. ئەمە لێدوانێکە سەبارەت بە بە دۆڕاندنی واتا لە کامۆ و رۆمانی **هێڵنج**دا.

بەبۆچوونی کامۆ مرۆڤ لە زاتی خۆیدا بێگانەیە، واتە بوونی مرۆڤەکان بەیەکەوە بۆتە هۆی ئەوەی بارودۆخی مرۆڤ لە واتا بەتاڵ بێتەوە. ئەو تێگەیشتنەی کە سارتر سەبارەت بە دۆڕاندنی واتا یان بێناوەرۆکی هەیەتی ئەوەیە کە هەرچی هەیە هیچ هۆکارێک نییە بۆ بوون و گشت شتێ زیادین. لێرەدا سارتر و کامۆ لەیەک جیا دەبنەوە. دۆڕاندنی واتا یان بێناوەرۆک بوون و رەتکردنەوەی رۆحی جیدی بۆ هەرکامێکیان دەسپێکی جووڵەیە و هیچی تر. وێدەچێ کامۆ بەرەو لای دۆڕاندنی واتا چووبێ و سارتریش کار دەکا بۆ **فەلسەفەی ئەرینیی نوێ و یان هیومانیزمی نوێ....**

***

ئـەنتیستێنس

Antisthenes

ئەنتیستێنس Antisthenes دامەزرێنەری فەلسەفەی **سەگی**ی، سالْی 444 پێش زایین لە **ئەسینا** لەدایک بوو. دایکی خەڵکی تراکیا و باوکی ئەسینایی بوو. لە سەردەمی لاوی و پاش سەرکەوتنی لە ئەزموونی سەربازیدا، لە ژێر چاودێریی **گورگیاس**ی سوفیست پەروەردە کرا. پاش ماوەیەک فێرکارییەکانی گورگیاسی بە بێ ئەنجام زانی بۆیە سەرنجی بەرەو **سوقرات** راکێشرا و بەتایبەتی سادەیی و قەناعەتی ئەوی بەدڵ بوو.

وای بۆ دەچن کە لە بنەماڵەیەکی مام ناوەند بووە و دواتر کەوتۆتە ژێر باری هەژارییەوە. هێزێکی وێناکردنی زۆر بەهێز و داهێنەری هەبووە و لە کاتی قسەکردن دا بە توانایەکی تایبەتییەوە سەرجی گشتی بۆ لای خۆی راکێشاوە.

لە کۆڕەکانی سوقراتدا بە سەروسەکتێکی شێواو و جلی شڕەوە ئامادە دەبوو. **ئەنتیستێنس** قوتابخانەکەی پاش مردنی سوقرات و لە سالْی 399ی بەر لە زایین دامەزراند. ئەو شوێنەی کە ئەو بۆ قوتابخانەی دەستنیشان کردبوو لە نزیک یاریگایەک بوو بە نێوی **سیناسارگێس** بە واتای **سەگی سپی**. یەکێک لەو هۆیانەی کە بە فەلسەفەی ئەو دەگوترێ فەلسەفەی سەگی هەر ئەمەیە. زۆربەی ئەو کەسانەی کە دەچوون بۆ ئەو قوتابخانەیە خەڵکی هەژار و دەستکورت بوون.

ئەنتیستێنس بالاپۆش و قاپووتێکی زبری لەبەر دەکردو هەمیشە جانتایەکی بۆ هەڵگرتنی کەلوپەلەکانی پێ بوو. ئەم جۆرە جل لەبەرکردنەی وردە وردە بوو بە جلی فەرمی سەگییەکان.

ئەنتیستێنسیش وەکو سوقرات پێیوابوو کە مەزنی بۆ گەیشتن بە بەختەوەری پێویست و تەواوە. بە بڕوای ئەو ئەم مەزنییەش لقێکە لە زانست کە بە هۆی راهاتنەوە بە دەست نایەت. ئەو بە سەرنجدان بە بیروباوەڕی ئایینی خۆیەوە مەزنی بە دوورەپەرێزی لە مەیلە شەیتانییەکانی (چێژ، رابواردن و هەوەس)دادەنا. ئەنتیستێنس بە پێی ئەم روانگە ئایینییە، جیهانی لە ژێر کۆنترۆڵی وشیاریی خودایی دەزانی. ئەنتیستێنس لە هەمانکاتی کە قوتابی سوقرات بوو، خاوەنی سەربەخۆیی بیر و بۆچوون و تەنانەت شێوازیش بوو. ئەو شتەی کە سوقرات دەستی پێکردبوو ئەو بە لوتکەی گەیاند یان ئەندێشەی سوقراتی بە ئەوپەڕی پێداویستییە لۆژیکییەکان گەیاندووە. ئەنتیستێنس بۆ

سوقرات زیاتر لە قوتابییەک بووە. ئەو تەنزی سوقراتی کرد بە ژان و پێکەنینی تاڵ. بە واتایەکی دیکە لایەنی نیگاتیڤی ژیانی سوقراتی گۆڕی بە مەبەستێکی پۆزەتیڤ و هەروەها سەرنجنەدانی سوقرات بە سەروەت و ماڵ و سامان کە بۆ گەیشتن بە مەزنی بوو وەک ئەوپەڕی چاکە ئاراستە کردووە. دەوڵەت و یاسا و سوننەتی شەرمەزار دەکرد و ئایینی سوننەتی قبووڵ نەبوو. دەیگوت وەک دەڵێن خوداکان زۆرن بەڵام تەنیا یەک خودا هەیە و پەرستگە و نوێژ و دۆعا و قوربانییەکان شەرمەزارن.

ئەنتیستێنس دەیگووت کە نابێ حکومەت و خاوەنداریێتی و زەماوەند و ئایینێکی جێگیر هەبن. دژی کۆیلەیی بوو. بانگەوازی ئەنتیستێنس گەڕانەوە بوو بۆ سروشت و پێی وابوو کە مرۆڤی ژیر پێویستی بە خانوو، نیشتمان و شار یان یاسا نییە چونکە مەزنایەتی ئەو یاساکەیەتی. گشت دامەزراوەکان دەستکردن و بایەخی ئەوەیان نییە کە فەیلسوف پێیانەوە سەرقاڵ بێت.

ئەو لە سیستمی ژیانی چاخی خۆی ناڕازییە. لە گەندەڵی و بەرەڵایی کۆمەڵگا ماندوو بووە و چارەسەرەکەی لە سادەبوون و بێ نیازی و گەڕانەوە بۆ سروشتدا دەزانێ. ئەنتیستێنس لە **ئەفلاتوون** بە تەمەنتر بوو و سەبارەت بە تیوری یوتوپیا بە تەواوی لەگەل **ئەفلاتوون** ناکۆک بوو. ئەو پێی وابوو کە هیچ شتێک پێناسە ناکرێ بۆیە تەنیا دەتوانین بڵێین کە مرۆڤ مرۆڤە و پێناسە کردن جگە لە چەنەدرێژیی هێچ شتێکی دیکە نییە و تەنیا دەتوانین شتێک لە گەڵ شتێکی دیکە بەراورد بکەین، بەڵام ناتوانین پێناسەی بکەین، ناشتوانین واتایەکی دیاریکراوی بۆ دەستنیشان بکەین..

لە راستیدا تیۆری ئەنتیتێنس پشت لە هەموو چەشنە زانستێک دەکا. **ئەرەستو** دەنووسێ:

> **رای ئەنتیستێنس گەمژانەیە کە پێی وایە هیچ شتێک پێناسە ناکرێ و دژواز گوتن بوونی نییە و هیچ چەشنە هەڵەیەک مەحاڵە روو بدا.**

فەلسەفەی ئەخلاقی ئەنتیستێنس راست وەک فەلسەفەی ئەخلاقی سوقراتە، واتە مەزنی بۆ فێرکردن دەبێ و پێیوایە کە بۆ بەختەوەریی مرۆڤ بەسە، بەڵام جیاوازیشی لەگەڵ سوقراتدا هەیە. جیاوازییەکەیان لەوەدایە کە ئەنتیستێنس بێنیازی تاکی بە سەرتر لە هەموو شتێک دادەنێ.

***

ئـایـین
Ritual

گشت کۆمەڵگا مرۆڤییەکان ئایین گەلێک رەچاو دەکەن کە دەتوانین بە زنجیرەی ئاکار و کرداری ناسراوی سیمبولیکی و نەریتی دابنێین کە مرۆڤەکان بە ئەنجامدانیان هەوڵ دەدەن لە وزە متافیزیکیەکان کەڵک وەربگرن. سەرکردایەتی و رێبەرییکردنی ئاینییەکان رەنگە لە لایەن کەسانی تایبەتەوە (بۆ نمونە قەشە، غەیبگۆ، جادوگەر) و یان خەڵکانی ئاساییەوە بێت. رەنگە ئایینەکان بە ئاشکرا یان نهێنییەوە بەرێوە بچن. ئەم ئایینانە رەنگە بۆ راگرتنی دۆخی حازر یان بۆ وەرێخستنی گۆڕان و ئاڵوگۆڕ بن. ئایینەکان رەنگە لە هەوڵی ئەوەدا بن سوود لە خوداکان، باب و باپیران، هێزەکانی بەدەر لە مرۆڤ، یان باقی ژێدەرەکانی هێزی میتافیزیکی وەربگرن. ئایینەکان بە شێوە، بۆنە، مەبەست یان بەشداری بوونەکان، لە کرداری تایبەت پێکهاتوون کە بە پێی یاسا و رێساگەلێکی ناسراو لە چوارچێوەی کۆمەڵێک پرەنسیپی ناسراو، ئەنجام دەدرێن. هەر بەو جۆرەی کە **ئیمیل دورکهایم** نیشانی داوە لە پێش نیازە بنەرەتییەکانی ئایین، سنوردانانی کولتووری لە نێوان دوو هەرێم، هەرێمی **"دنیایی"** و هەرێمی **"ئاسمانی"**دا هەیە. ئایینێک لە سەرەتادا دەبێتە رێنیشاندەری دوروبەر، شتەکان، ئاکارەکان و بەشداربووان بەرەو مەیدانی پیرۆز (ئاسمانی). ئاکارەکان لە هەرێمێکی پیرۆز دا جێگیر دەبن و لەئاکامدا ئایین بۆ جارێکی دیکە دۆخی ئاسایی مسۆگەر دەکا. رێگەگەلێکی دیکە بۆ چوونە ناو مەیدانی پیرۆز هەن – بۆنموونە جۆرێکی تایبەت جل لەبەرکردن یان هەنگاونان بۆ شوێنێکی پیرۆز – بەڵام بەرێوەبردنی ئایینێک ئەگەری زۆرە باوترینی ئەم رێگایانە بەکار بێنێ. هەڵبەت ئایین زا تاڕادەیەکی یەکجار زۆر پشتی بە ئایین دەبەستێ. بەڵام خۆی لەبەر خواناسی، چالاکی بەرێوەبردن، گروپە کۆمەڵایەتی و مەودای کاریگەرییەکانی، زۆر بەرفرەترە لە ئایینێک. ئایینەکان لە دەرەوەی سنووری ئایینزای پەسندکراوی کۆمەڵگایەکیش دا چالاکن. سەرەڕای ئەوە جادوو ئەگەر تەنیا پرۆسەیەک بێت بۆ بەدەستهێنانی دەسەڵاتی میتافیزیکی، بە بێ هەنگاونانی دەستوپەیوەندییەکانی بۆ مەیدانێکی پیرۆز، ناتوانێ بە لایەنی ئایینی بگات. هەڵسوکەوتی ئایینی چەندین سەدە سەرنجی توندی زۆریەک لە لقە لێکۆڵینەوەییەکانی بۆ لای خۆی راکێشاوە. لە سەدەی نۆزدەدا بە بەرفرەبوونەوەی لێکۆڵینەوە ئەتنی خوازەکان سەبارەت بە کۆمەڵگای نەناسراوە، ژانرێک لەم لێکۆڵینەوە تایبەتانە بەدیهات کە هەروا رووەو گەشەکردنە. بەگشتی رای بنچینەیی ئەم ژانرە ئەوەیە کە ماناکانی ئاراستەکراو لە ئایین و بواری کولتووریی بەرفرەترن لەوەی کە ئایین تێیدا بەرێوە دەچێ و هەر بۆیە سیستمێکی هاوئاهەنگ پێک دێنن. بە ئاوەژووبوونەوەی سیمبولە باوەکان لە

ئایینەکاندا کاری کردنەوەی کۆدەکانی واتا سیمبولییەکان دژوار دەبێ: لە ئایین چاکە دەبێتە خراپە، رەش دەبێتە سپی. بەڵام بەراوردکردنی ئایینەکان لە نێو کولتووره جۆراوجۆرەکاندا زۆرجاران دەتوانێ رۆشنگەر بێت.

لە پێوەره سەرەتاییەکان بۆ لێکۆڵینەوە ئایینییەکان لێکدانەوەی ویلیام **رابێرتسۆن سمیت (1889)**ە لە سەر خواردنی توتم ئاسا کە بەو پێیە ئەندامانی خێڵ حەیوانێک دەخۆن کە خواردنی لە باقی دۆخەکانی دیکەدا بە تابوو دادەنرێت. لێکۆڵینەوەی **سمیت** وەکو لێکدانەوەکانی دواتری ئەو رووەو دۆزینەوەی هۆکاری جایزبوونی تابوو، واتا سیمبوولیەکانی کرداره پێکهێنەرەکان، پێکهاتەی بەشداربووان و بەڕێوەبەرانی مەراسیم، یەک لەدوای یەک بوونی کاروبارەکان و پەیوەندییەکانی نێوان توخمی ئایینی و کۆمەڵگا لە مەیدانی دنیایی دابوو.

دورکهایم لێکۆڵینەوەکانی سیستمی پەرەپێدا، خۆی بە لێکۆڵینەوە لە سەر کارکرده ئایینییەکان بۆ رێکخستنی تاکەکان بەرەو کۆیەک، و لێکۆڵینەوە لە وشیاریی گشتی کە کۆمەڵگای لێ پێکهاتووە، تەرخان کرد. بەشێکی دیکە لە لێکۆڵەرانیش لەم بوارەدا پشتیان بە بەرهەمەکانی **دورکهایم (1915)** بەستووە. بەتایبەتی ئای. ئار. رادکلیف – براون کە ئەویش هاوشێوەبوونی نێوان مەراسیمی ئایینی و پێکهاتەی رستە زارەکییەکانی نیشان داوە و هەرکیانی بەهەڵگری واتا و پەیام زانیوە. سەدەی بیستەم شاهیدی گەشەی لێکۆڵینەوەکانە لە بواری مەراسیمی ئایینی، سیمبولیزم و نمایش لە بواری لێکۆڵینەوەی جۆراوجۆر لەوانە دەتوانین ئاماژە بکەین بە دەرونزانی **(زیگمۆند فرۆید** و **کارل گوستاڤ یونگ)**، ئەوپەڕ زمانی **(کلۆد لوی- ستروس 1962)** و نمایشی **(ڤکتۆر تێرنێر 1982)** بووە.

***

ئارەخلائوس

ئارەخلائوس مەزنترین خوێندکاری **ئاناکساگوراس** و ناسراوترین نوێنەری رێبازی فەلسەفیی ئەو بووە. لە سەرچاوە و بیروڕای فەیلسوفانی یۆنانیدا زۆر کەم ئاماژە بە ژیانی کراوە. دەگوترێ ناوبراو لە ئەسینادا لەدایک بووە. ئارەخلائوس مامۆستای **سوکرات** فەیلسوفی یۆنانی بوو و دەگوترێ سوکرات لە تەمەنی لاوێتیدا هاوڕێ لەگەڵ ئارەخلائوس چووە بۆ شاری **ساموس**. ئەو یەکەم کەسێک بوو کە **فەلسەفەی سرووشتی**ی لە **ئیونیا**وە هێنایە شاری ئەسینا و ناوی سرووشتی لەسەردانا. **هەوەها سوکراتیش زانستی ئەخلاقی هێنا بۆ ئەسینا** و ئارەخلائوس یش وادیارە دەستی کردووە بە لێکۆڵینەوە و داڕشتنی تیۆریی لە بواری ئەخلاقدا.

لە چەند راپۆرتدا ئاماژە کراوە بە تیۆرە فەلسەفییەکانی ئارەخلائوس، لە نێویاندا گرینگترین و تەواوترین راپۆرت **تەفسیری کتێبی فیزیای ئەرەستووە** لە **سیمپلیکیوس** و ئەویتریان هی **هیپولیتوس** ە. لە راپۆرتی یەکەمدا دەگوترێ کە ئارەخلائوس لە شاری ئەسینا خوێندکاری **ئاناکساگوراس**ە و دەڵێن هاوڕێی سوکرات بووە و هەوڵ دەدا شتی داهێنراوی خۆی بێنێتە نێو جیهانناسی و بابەتەکانی دیکەوە. ناوبراو بڕوای بە ئاوێتەبوونێکی مادی هەبوو و دەیگوت هەر لە سەرەتاوە چەشنێك ئاوێتەبوون لە ئاوەزدا جێی خۆش کردووە. ناوەندی جووڵە، جیابوونەوەی گەرم و سارد لە یەکتری بوو، کە لەم دوانە یەکەمیان جووڵەی هەیەوە و ئەویتریان متە و کاتێ ئاو شل دەبێتەوە بەرەو ناوەند دەکەوێتە گەڕیان و دواتر دەسووتێت و هەوا و خاک بەدی دێن.

ئارەخلائوس لەسەر ئەو باوەڕە بوو کە ئاسمانەکان چەماوەن و لەئەنجامدا هەتاو رووناکیی بەخشیوە بە زەوی و هەوای روون کردووە و زەوییشی ویشک. بە گوتەی ئەو هەتاو بۆ هەمووی خەڵک لە ئانوساتێکدا هەڵنایە و ئاوا نابێت، دەنا ئەگەر زەوی تەخت ببوایە دەبوو لە یەک کاتدا هەتاو هەڵاتبوایە و ئاوا بوایە. بەم پێیە ئەوەی کە ئەم راپۆرتانە دەریدەخەن ئەوەیە کە فەلسەفەی ئارەخلائوس هەوڵێکە بۆ ئاوێتەکردنی بنچینەی بڕواکانی ئاناکساگوراسی لەگەڵ تیۆرەکانی سرووشتییەکان. لەم نێوەدا دەکرێ ئاماژە بە چەند خاڵ بکەین، ناوبراو بەپێچەوانەی مامۆستاکەی کە پێیوابوو تەنیا جووڵێنەری سیستمی بوون **ئاوەزە** و هەموو دەستوپەیوەندییەکانی دیکەی رەت دەکردەوە، لە سەر ئەم رایەیە کە ئاوەز لە نێو گشت زیندەوەراندا یەکسانە.

لە روانگەی ئارەخلائوسدا ئاوەز پێکهێنەری سیستمی جیهانی نییە، بەڵکو گەرما و سەرما رۆڵێکی ئەوتۆیان لەئەستۆ دایە. لە جیهاننناسیی ئارەخلائوسدا دەکرێ سەرنج بە چەند خاڵێک بدرێ:

گەرما و سەرما لە سەرەتادا لە یەکتری جیا دەبنەوە. گەرما لە گەڕدایە، کەچی سەرما متە، واتە ناجوڵێت. بە بۆچوونی ناوبراو ئەم دوانە (سەرما و گەرما) سیستمی جیهانیی

پێکدێنن. سەبارەت بە بەدیهاتنی زیندەوەرانیش ئارەخلائوس پەرە دەدا بە ناوەندی تیۆری **ئاناکسیماندروس** کە بە پێی ئەو تیۆرە یەکەم زیندەوەرەکان لە خاکی شێدارەوە بەدیهاتن و ئەو کاتە بەدیهاتن کە زەوی لە ناوەوەیدا وردە وردە بەرەو گەرمی هەڵگەڕا یان بە واتای ئەمڕۆژین دەوروبەر بۆ پەروەردەبوونی ئۆرگانیزمی زیندوو گونجاو بوو.
بە بۆچوونی ئارەخلائوس هەرکام لە زیندەوەران بۆ نموونە **مرۆڤ** ئاوەز بەکار دەهێنن، دیارە کە بەشێکیان خیراتر و بەشێکی دیکەیان خاوتر ئەم کارە دەکەن. ئارەخلائوس سەبارەت بە ژیانی کۆمەڵایەتیشدا ڕای خۆی دەربڕیوە، ئەو گوتبووی کە سروشت هۆکاری عەداڵەت و ستەم نییە، بەڵکوو دەرەنجامی ڕێککەوتنە.

***

ئیمانوێل کانت

ئیمانوێل کانت ساڵی 1724 لە کونیگسبێرگی ئاڵمان لەدایک بوو. **یوهانس گیورگ**ی باوکی ئاییینزای **پیتیست**ی هەبوو و هەر بۆیە کوڕەکەی نارد بۆ قوتابخانەی تایبەتیی پیتیستەکان. کونیگسبێرگ لەو سەردەمدا دووەم شاری گەورەی پروس و چالاکترین شاری ئابووریی ئەڵمان بوو، بەڵام بنەماڵەی کانت دەستکورت بوون و ئەویش پێویستی بە پشتگیری و یارمەتیی ئابووریی **فرانتز ئاڵبێرت شوتز** قەشەی بنەماڵەیی و بەڕێوەبەری قووتابخانەکە بوو. ڕەنگبێ پەروەردەکردنی پرۆتستانی بووە هۆی ئەوەی کە کانت قەت گلەیی و گازندەی لە باری نالەباری ئابووریی خۆی نەبێت، ئەو دەیگووت **"چارەنووسی من ئەویندار بوونە بە میتافیزیک"** و لەبەر ئەوە لە کاتی هەڵبژاردنی کۆلێژەکەیدا بۆ خوێندن، واتە خواناسی و ماف و پزیشکی و فەلسەفەدا فەلسەفەی هەڵبژارد و لەوێ بە هۆی مامۆستاکەی واتە **مارتین کۆنوتستن** (1714-51)ەوە لەگەڵ بنەماکانی بیرکاریی فەلسەفەی سروشتیی **ئایزاک نیوتۆن** ئاشنا بوو. ئەو لەم زانینگەیەدا فەلسەفە و بیرکاری و خواناسی و فیزیکی خوێند و لە ساڵی 1755 دا دوکتۆرای وەرگرت و بەڵام لە زانینگەدا پۆستی فەرمیان بۆ وانە گووتنەوە پێ نەدا و بۆ دابینکردنی بژیو بوو بە مامۆستای تایبەتی و بەشێوەی سەعات کار وانەی دەگووتەوە.

یەکەم بەرهەمەکانی کانت (1764-1770) سەبارەت بە بابەتەکانی فەلسەفەی سروشتی بوون. لەم نێوەدا دەتوانین ئاماژە بکەین بە **تێڕامانێک لە تیۆرەکانی هێزەکانی گیان** (1747)، **مێژووی سروشتی گشتیی و تیۆری ئاسمانەکان** (1755) و **نامیلکەی بەرایی سەبارەت بە فۆرم و دنیای هەستپێکراو و ئەقڵمەند** (1770). کانت لەم دوایین نامیلکەیەیدا میتافیزیکی بە زانستی بەرتەسکییەکانی ئەقڵی مرۆڤی ناودێر کرد و پێی وابوو کە شوێن و کات لە مەرجەکانی ئەزموونن، هەر لەم نامیلکەیەدا بوو کە لێکدانەوەیەکی گرینگی سەبارەت بە پەیوەندیی نێوان داڕشتنی بابەت و بارگاوی بوونی گوزارەکان ئاراستە کرد. بە بڵاوکردنەوەی ئەم نامیلکەیە قۆناغی یەکەمی هزریی کانت بە نێوی **(پێش رەخنەیی)** تەواو دەبێ. بۆ کانتیش هەر وەکو زۆربەی فەیلسوفە گەورە ڕۆژئاواییەکانی دیکە دەتوانین دوو قۆناغی هزری وێنا بکەین، بەم جیاوازییە کە **ناوبانگی کانت تەنیا دەگەڕێتەوە سەر قۆناغی دووەمی هزریی ئەو.** بەچەشنێ کە ئەگەر ئەم فەیلسوفە هەر وەکوو **دیکارت** یان **ڤیتگنشتاین** لە دەیەی پێنجەمی ژیانیدا دەمرد نەدەناسرا و گرینگتر لەوەش مرۆڤ یەکێک لە گەورەترین دەستکەوتەکانی هزریی خۆی لەکیس دەدا. **کانت** لە ساڵی 1770 ەوە بۆ ماوەی دەیەیەک بێدەنگ بوو و کەوتە بیرکردنەوە. هۆکاری ئەم بێدەنگ بوونە وەخەبەرهاتنی بوو لە خەوی هەمیشەیی ئەویش بە هۆی خوێندنەوەی کتێبی **"لێکۆڵینەوە لە سروشتی مرۆڤ"** بەرهەمی **دەیڤید هیوم** (1711-1762) بوو. **کانت** زانستی سەردەمی خۆی بە باشی دەناسی و نەیدەتوانی ئەوە قبووڵ بکا کە بنەمای فیزیکی نیوتۆن لە سەر گومانە. بەم هۆیە دەتوانین کانت بە فەیلسوفێکی زانستیی بەڵێندەر بزانین کە بەدوای هەلومەرجەکانی راستبوونی

یاسا زانستییەکاندا دەگەڕێ. لەم رووەوە لە 3ی ئۆکتۆبری 1979 نامەیەکی بۆ **ج.ە. فتراک** بڵاوکەرەوەی کتێبەکەی نووسی کە: **نابێ هیچ کام لە بەرهەمەکانی پێش ساڵی 1770 لە کۆی بەرهەمەکانمدا بڵاو بکرێنەوە**". ساڵی 1781 بۆ **کانت ناسان ئەو** گرینگییەی هەیە کە ساڵی 1789 بۆ مێژوونوسان بەرچاوە. ئەگەر لە ساڵی 1789 شۆڕشی فەڕانسە روویدا لە ساڵی 1781 دا کتێبی **"رەخنە لە ئاوەزی سەڵت"** بڵاو بۆوە. ئەم کتێبە لە سەرەتادا سەرنجێکی کەمی بۆ راکێشرا و سەختبوونەکەی بووە هۆی ئەوەی کە نووسەر جارێکی دیکە پێیدا بچێتەوە. بەڵام هەنووکە ئەم کتێبە بێگومان یەکێکە لە دە کتێبە مەزنەکانی مێژووی فەلسەفە و هزری مرۆڤی.

"هەڵسەنگاندنی **ئەقڵی نایاب**، بنەمای فەلسەفەی کانت و لوتکەی هەوڵی هزریی مۆدێرنیتە وەک داڕشتنی بکەری ناسێنەر، لە ناوەندی بوون دابوو. لە مێژووی فەلسەفەدا شۆڕشی یەکەم بە **رێنێ دیکارت (1594-1650)** و **"بیردەکەمەوە، بەمجۆرە هەم"**ی ئەو دەستی پێکرد. دیکارت بە ئاوەژووکردنەوەی بیچمی فەیلسوفە کۆنەکان هات **"من"**ی هاویشتە ناوندی فەلسەفە و هەوڵیدا بەشێوەیەکی هەندەسی دەرەنجام لە باقی بەشەکانی **بوون** وەربگرێ.

هەر لەوکاتەوە **دووجۆری** دەستی پێکرد. دووجۆری لە نێوان سوژە و بابەتی ئۆبژە، لە نێوان جەستە و دەروون و لە نێوان لایەنگرانی ئەقڵ و هەستدا.

لە حاڵێکدا تاقمێک لە لایەنگرانی دیکارت وەکو **مالبرانش، پاسکال، سپینۆزا** و **لایبنیتز** لە سەر توانستی ئاوەزی مرۆڤ بۆ بەدەستهێنانی هەقیقەتە یەقینییەکان پێداگرییان دەکرد تاقمێکی دیکە و لە لایەکی دیکەوە **(نەریتی ئینگلیزیی هزر)** وەکو **هۆبز، لاک، بارکلی** و **هیوم**، جەختیان دەکردە سەر هێزی هەست و گرینگیی ئەزموون بۆ پەروەردەکردنی مرۆڤ.

ئەڵمانی دەیەی هەژدە لە زۆر سۆنگەوە بە هۆی ئەندێشەکانی کانتەوە هاتە دی و کانت دەخەنە نێو رێبازی **"هیومانیزمی کلاسیک"** و ئەم قۆناغە بە شکۆدارترین قۆناغی مێژووی کولتووری ئەڵمان لەقەڵەم دەدەن، ئەو سەردەمەی کە کەسانێکی مەزنی وەکو **لێسینگ** و **گوتە** و **هێردێر** و شیلێر و **بێتهۆڤێن** و **کانت**ی وەخۆگرت.

کانت بیرمەندێکی کامڵە و سیستمە فەلسەفییەکەشی هەموو لایەنەکانی ئەندێشەی وەخۆدەگرت. کتێبەکانی **"بنەما سەرەکییەکانی فەلسەفەی ئەخلاق"** 1788 و **"رەخنە لە ئەقڵی پراکتیکی"** نیشاندەری هەوڵی مەزنی فەیلسوفێک بوو بۆ بنیاتنانی ئەخلاقی فەلسەفی و مرۆڤ داڕێژەر.

هاینریش هاینێ (1798-1856) پێی وابوو کە: **"کانت رەخنەی لە سەر هێزی پراکتیکی نووسی هەتا لۆمپ - ی خزمەتکاری شادمان بکا"**. کانت لە ئەخلاقدا بە توندی لە ژێر کاریگەریی **ژان ژاک رۆسۆ** فەیلسوفی فەرانسەیی و تیۆری **"ئیرادەی گشتی"** ئەو دایەناوبراو وەها هۆگری رۆسۆیە کە سەرەڕای ئەوەی وێنەی رۆسۆی لە ماڵەکەیدا هەڵواسوە، لە

پەڕاوێزی نامیلکەی **"هەست بە بابەتی جوان و بابەتی مەزن" 1764** دا نووسی: **"رۆسۆ منی خستەسەر رێ".**

سێهەمین بەشی گرینگی فەلسەفەی کانت **جوانیناسی**یە. ئەگەرچی **ئەلێکساندر گولیب بومگارتۆن** بە دامەزرێنەری جوانیناسیی نوێ دەزانن، بەڵام لەراستیدا یەکەم کەسێکی کە لەم لقە مەعریفەییە نوێیەدا درەوشاوە **کانت** بوو. ناوبراو لە سێیەمین کتێبی گرینگی خۆیدا بە نێوای **"رەخنە لە هیزی حوکم"** 1790دا بابەتی جوان و بابەتی مەزن لێکدەداتەوە.

سەردەمی کانت سەردەمی دەسەڵاتی بۆرژوازی و شۆڕشی فەڕانسەیە. کانت کە بە خاوەن بەرنامەیەکی ورد لە ژیانی رۆژانەیدا ناسراوە، تەنیا جارێک و ئەویش لە کاتی راگەیاندنی سەرکەوتنی شۆڕشی فەڕانسەدا بەرنامەی رۆژانەی تێکدا. رەنگە کانت لایەنگری شۆڕش نەبێت بەڵام **بێگومان فەیلسووفی ئازادییە.** ئەو ئازادی بە مەرجی هەموو چەشنە کردەوەیەکی ئەخلاقی دەزانێ و لە نامیلکەی ناسراویدا بە نێوی **"رۆشنگەریی چییە؟"**دا ئازادی بە دەربازبوونی مرۆڤ دەزانێ لە کرچوکاڵیی خواستراوی خۆی. کانت لە دەیەی کۆتایی ژیانیدا نامیلکەگەلێکی جۆراوجۆری سەبارەت بە سیاسەت و ئەخلاق بڵاو کردەوە و لە سەر هێندێکیان سەرکۆنەش کرا.

کانت لە 12 فێڤرییەی ساڵی 1804 ی زایینی کۆچی دوایی کرد و لە کەنیسەی کونیگسبێرگ نێژرا و لە سەر قسنەبەردی گۆڕەکەی نوسرا: **"دوو شت هەمیشە بۆتە هۆی سەرسووڕمانم، یەکیان یاسای ئەخلاقیی کە لە ناخمدایە و ئەویتر ئاسمانێکی پڕ ئەستێرەیە لە بان سەرم".**

سەبارەت بە کانتی فەیلسووف، **ژان فرانسوا لیوتار (1925-1998)** فەیلسووفی فەرانسەیی و **نووسەری مانیفێستی پۆست مۆدێرنیزم** (دۆخی پۆست مۆدێرن) لە شوێنێکدا نووسیوییەتی: **"نێوی کانت لە یەک کاتدا دەستپێک و کۆتایی مۆدێرنیتەیە و لەو سەرەشەوە کە کۆتایی مۆدێرنیتەیە دەستپێکیشە بۆ پۆست مۆدێرنیتە". مارتین هایدگێر**یش گوتوویەتی: **" نسێی کانت بە سەر سەری هەموومانەوەیە".**

***

فەرهەنگی فەلسەفە، بەشی (68):

بڕیار و بڕیاردان
decision ,Entscheidung

ئیـــرادەی ئـــازادی کەسـێک بـۆ هـــەڵبژاردن و دەستنیشـــانکردن و ئەگەری کردن یان نەکردنی کارێک یان شتێک.

راستەقینە مێژووییـەکان بـە پێـی یـان دوابـەدوای بڕیاردانـە تـاکی یان گشتییە مرۆڤییەکاندا دێنە ئاراوە.

مـرۆڤ بـەهۆی ئـەو هێـزە بڕیاردانـەی کـە هەیـەتی، بـە بـەرپرسـی ئاکـاری خـۆی دەناسـرێت. هەڵبـەت ئـەم بەرپرسـیارێتییە نـاتوانێ بێسـنوور و رەهـا بێـت، چونکـە زەمینـە و بـواری کـردە مرۆڤییـەکان تاڕادەیـەکی زۆر پێشـەکی مسـۆگەر کـراون (مـرۆڤ بـە تـەنیایی خوڵقێنـەری تـەواوی گشت شتێک و هەموو هەلومەرجەکان نییە).

رەوتی بڕیاردان بە دوو قۆناغدا تێپەڕ دەبێ:

یەکەم، قۆناغی رووتێکردن لە کێشە و وەرگرتن و هەستپێکردنی.

دووەم، قۆناغی چارەسەرکردنی گرفتەکە.

توخمـە پێکهێنـەرەکانی ئـەم دوو قۆنـاغـە بـریتین لـە: بیرکردنـەوە سـەبارەت بـە مەبەسـت و ئاڕمـانج، وشـیاریی و ناسـینی ئازادانـەی مەبەست وەک مەبەستی خودی تاک، گەڵاڵـەکردن و پلان بۆ گەیشتن بە مەبەست.

***

بارهێنان، فێرکردن و پەروەردە
Erziehung ,education

بەرنامە، گەڵاڵە، کردار و هەلسوکەوتی دایک و باوک، مامۆستا و ئەوانەی کە سەرپەرشتی منداڵان و مێرمنداڵان دەکەن بۆ ئەوەی بە بنەما مرۆڤی و کۆمەڵایەتییەکانیان ئاشنا بکەن.
مەبەستی بارهێنان یارمەتیدانە بە کامڵبوون و پێگەیشتنی کەسایەتیی بە تایبەتیی منداڵان و مێرمنداڵان، هەتا ئەوان بۆ دەستنیشانکردنی چارەنوسی خۆیان ئامادە بن و لە ماوەی ژیانی خۆیاندا بە ئازادی و بە هەستکردن بە سەربەرزی و گەشە و نشەی زیاتر بگەن، ئەم گەشەکردنە دەبێ لە تەواوی بوارەکانی جەستەیی، دەروونی، ئەقڵی و هەستیدا وەبەرچاو بگیرێت و بە چەشنێکی شیاو هەلومەرجی جێگیربوونی تاک لە کۆمەڵگادا پێک بێنێت. فێرکاریی تەواوکاری بارهێنان و پەروەردەیە و بریتییە لە خوێندن و نوسین (تێکنۆلۆژیی کولتووری) و هەروەها فێربوونی تیۆرەکان و تاقیکردنەوەی راستبوونی زانیارییەکان. فێرکردن و بارهێنان بە واتای لاساییکردنەوەی منداڵان نییە لە بەتەمەنەکان. جێگۆڕکێ کردن بە رۆڵی قوتابییەکان، بواری بەشداریکردن لە بڕیاری ئەخلاقییان بۆ وێنا دەکا، بابەتێکی کە بۆ پێکهێنانی هەڵکردن لە بەرامبەر نۆرمە مسۆگەرەکان گرینگە. منداڵ دەبێ لە هەمانکاتیشدا دەبێ فێری فەرمانبردن ببێت هەتا لە سەرەڕۆبوونی کەم بێتەوە و پێی وانەبێ کە تاکە پێوەری راستەقینە بەدیهاتنی خواستەکانی خۆیەتی. پەروەردەکردنی هەستی خۆشویستنی مرۆڤ و دڵسۆزی و مەیل بۆ کاری گروپی لە بنەماکانی پەروەردە و بارهێنان و فێربوونن. هەموو کەسێک دەبێ بارودۆخ و پێگەی خۆی لە نێو بنەماڵە و کۆمەڵگا و دنیا بناسێت و لە پرەسیپ و کارکردەکانی ئەوان ئاگادار بێت.
لە یاسای بنەڕەتیی وڵاتانی دیموکراتدا بە روونی ئاماژە بە مەبەستە فێرکاری و پەروەردەییەکان پێکراوە. رێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکانیش لە وڵاتانی ئەندامی خۆی داوا دەکا کە ئەوان منداڵان وەک ئازادیخواز، خاوەن کەسایەتی و ئاشتیخواز بە هەستێکی خاوەن هەلکردن و هاوپەیوەندیی باربێنن.

***

فەرهەنگی فەلسەفە، بەشی (70):

بڕیار، بڕیاردان
(decision ,Entscheidung)

ئیرادەی ئازادی تاکێک و گروپێک بۆ هەڵبژاردن و بواری ئەنجامدان یان ئەنجامنەدانی شتێک.

راستەقینە مێژووییەکان لە سەر بنەما و دوابەدوای بڕیاردانی تاکی یان گروپی مرۆڤییە کە خۆدەگرن.

مرۆڤ بە هۆی خاوەنداریێتیی هێزی بڕیاردانە کە بە بەرپرسی ئاکاری خۆی دەناسرێت. هەڵبەت ئەم بەرپرسیارێتییە ناتوانێ بێسنوور و رەها بێ، چونکە زەمینە و بواری ئەنجامی کردە مرۆڤییەکان، تارادەیەکی زۆر پێشتر دەستنیشان کراون (مرۆڤ بە تەنیایی داهێنەری گشت شتێک و گشت هەلومەرجێک نییە).

رەوتی بڕیاردان بە دوو قۆناغدا تێپەڕ دەبێ:

یەکەم، قۆناغی خۆبەئاراستەکردن بەرەو گرفت و دەستەویەخەبوون لەگەڵ گرفتەکە.

دووەم، قۆناغی چارەسەرکردنی ئەو گرفتە.

توخمەکانی پێکهێنەری ئەم دوو قۆناغە بریتین لە:

بیرکردنەوە لە بارەی مەبەست و ئامانج، وشیاریی و ناسینی ئازادانەی مەبەست وەک مەبەستی خودی شەخس، گەڵاڵە و پلانی ئەو رێگایانەی بە ئامانج و مەبەست دەگەن.

***

فەرهەنگی فەلسەفە، بەشی (71):

پراگماتیزم
pragmatism

پراگماتیزم لە چاوگی یۆنانی پراگما pragma وە بە واتای کردە، ئەنجامدان وەرگیراوە.

ئاراستەوەرگرتنی فەلسەفیانە لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکادا لە لایەن **چارلز ساندێرز پیرێس** (Peirce ، ١٨٣٩ - ١٩١٤)، **ڤیلیام جەیمز** (James ، ١٨٤٢ - ١٩١٠) و **جان دێوەی** (١٨٥٩ - ١٩٥٢،Dewey) پێگەیشت و خۆی گرت و لە ئەوروپاشدا لە لایەن **فێردیناند شیلێر، پاپینی، بێرگێسۆن، زیمل، واینهنگێر**... نوێنەرایەتی کراوە.

بە پێی ئەم تێڕوانینە فەلسەفییە، لە زانستدا تەنیا چەمکەکان و ئەو رستانە واتایان دەبێ کە پراکتیک بکرێن و ئەنجام بدرێن (رەسەنایەتی کردە). چەمکی کردە نە تەنیا ژیانی رۆژانە و ئاسایی بەڵکو لێکۆڵینەوە پراکتیکیەکانیش وەخۆ دەگرێ. پراگماتیزمی ئەمریکایی لە رێگەی شێکردنەوەی چەمکەکانەوە هەنگاودەنێتە نێو تیۆری لێکنزیکبوونەوەی هەقیقەت لە بواری **سیاسی – پداگۆژیک**دا.

چارلز پیرێس بە پێچەوانەی تیۆریی مەعەریفە، هەقیقەت بە بابەتێک دەزانێ کە رێککەوتنی لەسەر کراوە و نە بەدڵخواز بەڵکو بە پێی تێپەڕین لە شک و گوومان قبوول دەکرێ. ڤیلیامز جەیمز، تایبەتمەندیی بەگشتیبوونی هەقیقەت رەتدەکاتەوە و رازیبوونی تاکی و شەخسیی لە گریمانەیەک، بە هەقیقەتەکەی دەزانێ. واتە هەقیقەت لایەنی پراکتیکی هەیە. زانستیش بە شێوەیەکی بنەرەتی هەڵگری توانستەکانی هەڵەیە.

گرووپی لێکۆڵەرەوان بەدوای هەقیقەتەوەن، بە بێ ئەوەی تەواو دڵنیا بن لە بەدەستهێنان یان دەست پێڕاگەیشتنیان بە هەقیقەت.

پیرێس لە رووی ئەخلاقییەوە بە دژی پراگماتیزمێکی رەشۆکیانە کە پشت دەبەستێ بە دڵخۆشی و چێژە تاکییەکان هەڵوێستێکی راشکاوانەی گرت: دواتر مەبەست و ئارمانجی کردەی مرۆڤی دەبێ پشت ئەستوور بێ بە ئاوەز، واتە ئایدیالێکی بەبایەخ کە گرووپێکی دیارینەکراو دێت لە نێو ریزێکی کردەی بەیەکەوە گرێدراوەوە بەدوایدا دەگەڕێ. **جان دێوەی** سەرنج و مەیلی نیشان دەدا بە لایەنە

سیاسی – کۆمەڵایەتییەکانی پراگماتیزم. لە روانگەی ئەوەوە گروپی لێکۆڵەرەوان و چالاکان لە ئەزموونەکانی خۆیاندا پرس بە یەکتری دەکەن و هیچکامیان بە تەنیایی خاوەنی هەقیقەتی رەها نین و ناشتوانن ببن.

پراگماتیزمی ئەمریکایی کاریگەریی گرینگی لە سەر تیۆری زانستی و تیۆرەکانی کواین، ئاپل، هەبرماس و ..دا هەبووە. زیاترین رەخنەکانی لە سەر پراگماتیزم:

* بالادەستبوونی نادیالیکتیکیی کردە بە سەر تیۆریدا.

* هەقیقەت وەک مەعریفەی ئایدیال، دەبێتە قوربانیی کارکردەکان و بەکارهاتنەکانی لە ژیاندا.

* هەروەها سەرنجی ئەوتۆ بە کاریگەریی تیۆرەکان و فێربوونەکانیان بۆ گەشەی کەسایەتی تاکی و گشتی نادرێ.

پێداگریکردن لە سەر پراگماتیکبوونی خواست، ئیرادە و ئاکارێک.. دەتوانێ لە رووی ئەخلاقییەوە نەرێنی، بێلایەن یان ئەرێنی بێت. بۆ نموونە پراگماتیکی تاکی کە دەیەوێ چۆنیەتی باشترین رێی دڵخۆشبوونی تاکێک دەربڕێ و مەیلەکانی دابین بکا پراگماتیکێکە کە لە بەرامبەر بنەما ئەخلاقیەکان و بەتایبەتی فەرمانی رەهای **کانت**دا رادەوەستێ. هەروەها رەنگە پراگماتیکبوون لە بەشێک لە بابەتەکاندا پەیوەندییەکی بە ئاراستە یان لایەنی ئەخلاقیی کردە نەبێ. پراگماتیکی کۆمەڵایەتی کە هەلبژاردنەکانی خۆی لە چوارچێوەی کۆدە ئەخلاقی و مرۆڤییەکاندا بەرەو پێش دەبا، پراگماتیکێکە ئەخلاقی و پەسندکراو کە هەڵبەت بە پشتبەستن بە زیاترین قازانج بۆ زیاترین کەسەکان، پەیوەندیی دەبێ بە بڕوا بە قازانج.

*****

پرسیار (question , Frage)

پرسیارکردن لە هەڵسوکەوتە بنچینەیی و بنەماییەکانی مرۆڤە کە هەمیشە مرۆڤ بەرەو زانین و ناسینی زیاتر و باشتر هان دەدا. بابەتی ناوەندیی فەلسەفە هەر لە سەردەمای کەوناراوە تا بە هەنووکە لە لۆژیکی وتەکاندا بووە نەک لە لۆژیکی پرسیارەکاندا. ماوەیەکە لەم چاخی نوێیەدا چەمکی "پرسیار" بەتایبەتی لە لۆژیکی فینۆمینۆلۆژیکی دا وەک "پرس"ێک ئاراستە کراوە.
لە فەلسەفەی **ئیگزیستەنسیالیستیدا** پرسیاری هەبوون (واتای بوون) کە بە بوونی مرۆڤبوونەوە گرێدراوە، بابەتی لێکۆڵینەوە فەلسەفییەکانە.
لە **هێرمۆنۆتیکدا**، تەنیا لە وتەیەک بە راست و دروستی تێدەگەین کە پاش پرسیارێکی دروست بەدەست هاتبێ (گادامێر).
لە **میتافیزیکدا** پرسیار رێخۆشکەری ئاسۆی بوونی مرۆڤی بووە و پێشمەرجی چوونە بەرەو ئاسمان (رانێر).
لە ژیانی رۆژانەدا پرسیار سنوورداره بە ئارستەبوونە بەکردەوەییەکان و یان تەنیا لە رووی سەرنجدانە یان بۆ مسۆگەرکردنی ئاسایشە لە ئاکارە مرۆڤییەکان.
پرسیارکردن توانستێکی مرۆڤییە. تەنیا مرۆڤە کە پرسیار دەکا. ئەو لە هەموو شتێک دەپرسێ. تەنانەت لە خۆی و لە چی و چۆنییەتی بوارەکانی پرسیارکردنیش. لەم رووەوەیە کە "**پرسیار**" و کارکردەکانی لە ئانتۆلۆژیدا زۆر گرینگن.
فەلسەفە بە پرسیارەوە دەست پێدەکا. پرسیارکردن لە توانستە زۆر گرینگە فەلسەفییەکانە. پرسیاری فەلسەفی رەنگدانەوەی هزریی تێگەیشتنە لەم پێویستییە. مرۆڤ بۆ پڕکردنەوەی بۆشاییەکانی ناوشیاری و بۆشاییەکانی نەزانینی خۆی و بۆ تەواوکردنی زانیارییەکانی خۆی دەپرسێ. واتە مرۆڤ تەنیا پێویستیی بە زینگە و دەوروبەری خۆی نییە و خۆشی هەر بەوەوە نەبەستۆتەوە، بەڵکو ئامێزی بەرووی گشت دنیادا دەکاتەوە و لەم رێیەوە هەنگاو بەرەو بان دەنێت.
تەنیا بە هەستکردن بە کەمایەسی و ناتەواوییە لە زانیارییەکان و هەروەها پێویستبوونە بە کامڵکردنیان کە بواری هاتنەئارای پرسیار بۆ مرۆڤ خۆش بووە. پێشمەرجی پرسیار جووڵەیەکی زمانییە و لە ناوەرۆکی زماندا روو دەدات. من تەنیا لە شتێک ناپرسم، بەڵکو لە کەسێک سەبارەت بە شتێک دەپرسم. پێکهاتەی دیالۆگیی زمانی پراکتیکی، رێی بۆ سەرهەڵدانی پرسیار و بەرسڤ خۆش کردووە کە لە هەمان حاڵدا لە پەیوەندیی دوو لایەنە و دووکەسی تێپەڕیوە و شت یان لایەنی سێهەم دەکاتە بابەتی خۆی. زمان وەک ئاخێزگەی گشتی فۆرم دەبەخشێ بە جووڵەکانی دیالۆگ و گفتوگۆکان، واتە پرسیار و بەرسڤ پەیوەستن بە زمانی پراکتیکی و جێگەیان لە پێکهاتەی زماندا هەیە.
پرسیار لە لقە زانستییەکان گرینگییەکی مێتۆدیکی هەیە. زانست بۆ گەیشتن بە مەبەستەکان و ئارمانجی خۆی، پێویستی هەیە بە چەند شێوازێک.

پرسیاری فەلسەفی بە پرسیارکردنی بنچینەیی لەهەموو شتێک دەچێتە ئەولای گشت پرسیارەکانی دیکەوە.

بە وتەی **هایدگێر** پرسیارکردن لە خودی پرسیار تەواوکاری پرسیارە و بەچەشنێک وەڵامێکە بۆ هەمان پرسیار.

رادیکاڵترین پرسیاری فەلسەفی لە خستنە ژێر پرسیاری خودی پرسیارە دایە.

پرسیار، بابەتێکی زمانی لۆژیکییە و لۆژیکی تایبەت بە خۆی هەیە.

دەتوانین پرسیارەکان بە شێوەی جۆراوجۆر پۆلینبەندی بکەین، پرسیاری شەخسی، ئۆبژێکتیڤ (کە پەیوەندیی تەنیا بە بابەتیکەوەهەیە)، تیۆریک، پراکتیک، ئیمپریک، میتافیزیکی، ئونتیک، ئونتولۆژیک،....

ئەم جۆراوجۆرییە نیشاندەری بەرفرەهی بواری پرسیارکردنە (هەمووشتێک دەتوانرێ بخرێتە ژێر پرسیارکردنەوە).

هەڵبەت پرسیارە هەڵەکان، بۆپرسیارکردن نابن، تەنانەت هەر پرسیار نین.

بۆ نموونە ئەم پرسیارانە: ئایا لۆژیک رەنگی سەوزە یان شین؟ ئەم بەردە بیر لە چی دەکاتەوە؟

لێرەدا بە هۆی پێشمەرجە هەڵەکان (رەنگی لۆژیک، بیرکردنەوەی بەرد)، لە بەرامبەر پرسیاری بێوەڵام و بێواتا داین. بەڵام کاتێ دەپرسین سەعات چەندەیە، واتە دەزانین سەعات چییە و چۆن کات نیشان دەدا.

بەو جۆرەی کە دەبینین پێشمەرجەکانی پرسیارێک بابەتی هەمان پرسیار نەبووە و لە ناوەرۆکی پێکهاتەی پرسیارەکاندا جێگیرن. من کاتێ دەتوانم بپرسم، کە بزانم سەبارەت بە چی دەپرسم. واتە پرسیار هەڵگری ئاراستەیەکی ڕوونە. پرسیارکردن خاوەنی پێشمەرجی بنەرەتی و سەرەکییە:

زانیارە بەراییەکانی مرۆڤی وەک مەرجی بوون و ئاراستەکردنی پرسیار (وەکوو سەعات چەندەیە)، یان لە پێکهاتەی پرسیاردا شاراوەن (ئەزموونی ئیمپریک) و یان لە ئاسۆی زەینی خاوەن پرسیاردا دانراون (تەفسیری یان هێرمۆنۆتیکی یان فێنۆمێنۆلۆژیکی). ئەم ئاسۆیە پەیوەندیی هەیە لەگەڵ پێکهاتەی پرسیاریی جیهانی مرۆڤی و ئەم جیهانە هەمیشە و بەردەوام بەرتەسکە، چونکە هەموو شتێک نازانرێت، بەڵکو تەنیا بە بەشێک لە راستەقینە دەزانرێ. بەڵام هەر ئەم بەشە بچووکەش بە تەواوی دەرک ناکرێت، چونکە ئێمە هەمیشە لە بەرامبەر روانگەی لەحالی گۆڕانی خۆماندا لایەن یان چەند لایەنێک لەو بەشە درک دەکەین. بەڵام دنیای ئێمەی مرۆڤ دنیایەکی داخراو نییە و لە هەموو سۆنگەیەکەوە بەتەواوی کراوەیە. واتە ئێمە لە یەک شت بۆ جارێک و بۆ هەمیشە حالی نابین، بەلکو بە پێی ئەزموونە نوێیەکانمان، ئاسۆی خۆمان لە حالەتی تاکی و گرووپی دەردەهێنین و بەرفرەی دەکەینەوە و بە لایەنە جۆراوجۆرەکانی راستەقینە شارەزا دەبین.

زاتی هەبوونی پرسیار بابەتێکی فرە ئاراستە و ترانسندێنتاڵە کە پێشتر لە بوونی مرۆڤدا هێلانەی کردووە.

***

فەرهەنگی فەلسەفە، بەشی (73):

پۆپۆلیزم (populism)

پۆپۆلیزم دەربڕی سیاسەتێکە کە بە شێوەی ڕاستەوخۆ ئاراستە بە قسە و دەربڕینی خەڵک دەبەخشێ. پۆپۆلیستەکان دەست لە نارەزایەتییە جەماوەرییەکان وەردەدەن و ڕێچارەی ئاسان ئاراستە دەکەن کە لەگەڵ بریارە سەرەتاییەکانی خەڵکدا بسازێت و بگونجێ. پۆپۆلیستەکان بەجێی ڕێچارە ڕاستە گەڵاڵەدارەکان خۆیان تێکەڵاوی هەست و کەفوکوڵەکانی خەڵک دەکەن و قسەی جوان و ڕازاوە دێننە سەر زار.

پۆپۆلیستەکان پلانی بنچینەییان بۆ چارەسەرکردنی کێشە و گرفتەکان نییە و لەڕاستیدا لە بەرژەوەندییەکانی خەڵک چاوپۆشی دەکەن و بە دوای قازانجی خۆیانەوەن.

ئەو خەڵکەی بیر و ئەزموونی سیاسییان نەبێت خێرا فریوی پۆپۆلیستەکان دەخۆن و بۆ ماوەیەک دەبنە کۆیلەی ئەوان. هونەری پۆپۆلیستەکان لەوەدایە کە بۆ پرسە ئاڵۆز و پڕپێچوپەناکان بەرنامەی سادەی لەپێشدا دارێژراو پێشکەش دەکەن چونکە ئامانجی ئەوان بەدەستهێنان و پاراستنی دەسەڵاتە.

ئەگەر سیاسەتوانان لە پەیڤ و خواست و کردەی خۆیاندا بە دوای پێویستییەکانی خەڵکەوە بن، دیموکراتن. بەڵام خواست و بیری خەڵک یەکدەست و هاوئاراستە نییە و لەم ڕووەوە ڕەنگە فریوکاران و تۆتالیتێرەکان بە کەڵکوەرگرتن لە هەلومەرجەکان خۆیان بە نوێنەری خەڵک بناسێنن. هەتا ئەو کاتەی گوتاری دیموکراتیک کەڵکی مابێ پۆپۆلیستەکان هیچ چانسێکیان بۆ گەیشتن بە دەسەڵات نییە. ئەگەر حیزبە دیموکراتییەکان هەوخەبات نەبن و هێزی تەواویان نەبێ، ڕێ بۆ **پۆپۆلیزم** خۆش دەبێ. سیاسەتێکی دیموکراتیکە کە لە بەرژەوەندیی جاروبار دژوازی خەڵکی بدوێ و ڕێچارەی دیموکراتیک ئاراستە بکات.

هاتنە ئارای پۆپۆلیزم واتە بێتوانایی دیموکراتەکان.

تایبەتمەندییە هاوبەشەکانی پۆپۆلیستەکان:

ئەوان لە گشت شوێنێکی دنیا خۆیان بە نوێنەری **تەواوی گەل** دادەنێن و دژ بە ئێلیتی گەندەڵ ڕادەپەڕن. ئەوان بۆ مەزنایەتی وڵاتی باوک و باپیران یان بایەخدان بە نەریتەکان دەنگ هەڵدەبڕن و دژ بە بێگانە و بیانییەکان خەبات دەکەن.

***

فەرهەنگی فەلسەفە، بەشی (74):

فەرهەنگی فەلسەفە، بەشی (74):

پارادۆکس دژواز (paradox)

پارادۆکس لە وشەی یۆنانیی para بە واتای دژ و doxa بە واتای بڕوا و بۆچوونەوە وەرگیراوە.

پارادۆکس کاتێ سەرهەلدەدا کە هۆکار و تێگەیشتن لەگەڵ یەکتری ناکۆک بن و یەکتری رەت بکەنەوە.

"کییێر کێ گارد" پێیوایە کە واتای پارادۆکس لە ئایین و ئایینزا دایە، بەو مانایەی کە لەگەڵ یەکتری پارادۆکسیان هەیە یان دژوازن، لەبەر ئەوەی خودا خۆی تەنیا بە یەکێک لە عەبدە هەڵبژێردراوەکانی نیشان داوە و یان تەنیا لەگەل کەسێک لە ئەویش رێگەی سرووشەوە پەیوەندیی ساز کردووە، کە ئەمە لەگەڵ ئەو خودایەی کە بە پێی راهێنانە ئایینزاییەکان لە هەموو شوێنێکە و راستەوخۆیە، لە دژوازی هەیە.

دژوازیی لە لۆژیکدا بۆ ئەو وتانە بەکار دەهێنرێت کە لە هەنگاوی یەکەمدا روون نین بەڵام هەقیقەتیان هەیە.

لە بیرکاریی مۆدێرن و زۆربەی تیۆرە فەلسەفییەکاندا باسی پارادۆکس کراوە، وەکو: پارادۆکس لە هەڵبژاردنی دیموکراتیکدا، لە تاقیکردنەوەی شانس، لێکدانەوەکان، ئەگەرەکان، لە بەکارهێنانی چەمکەکان لە یاسا دانانەکاندا.

***

پۆست مۆدێرنیزم ، پۆست مۆدێرن
(Postmodernism ,postmodern)

کۆی ئەو هەڵوێست گرتنانەیە لە میعماری، هێڵکاری، شێوەکاری، ئەدەبیات و فەلسەفەدا. **بە واتای رەخنەیە لە پارادایمەکانی دنیای مۆدێرن و چیرۆک نووسە گەورەکانێتی** (واتە ئایدیالۆژی، راسیونالیزم، هیومانیزم، ئایین، مارکسیزم، ناسیونالیزم، کاپیتالیزم، تێکنۆکراسی).

نەتەنیا گوومان لەو شتە کراوە کە لە سەردەمای مۆدێرندا باو بووە و هەیە، بەڵکوو رەتکردنەوە یان و قبووڵنەکردنی تەواوی بەڵێنەکان و ئەندێشە و چەمکە مۆدێرنەکانی وەک هەقیقەت، زانست، واتا...یە و لەبەرامبەر ئەوانەشدا چەمک گەلێکی وەکو جۆراوجۆری، هونەر، خوازە، فۆرم، جەستە، رێکەوت، یاری.. هاتوونەتە ئاراوە.

لە روانگەی پۆست مۆدێرنیستیدا مۆدێرن شەرمەزارە لەبەر ئەوەی ئۆتۆریتەخوازە.

پۆست مۆدێرن بە پشتبەستن بە **پۆلۆرالیزم** و هاوسەنگ نەبوونی رادیکاڵ ئەگەر و دەرفەتی زانستی نوێ و عەدالەتی نوێ دەخوازێ.

چەمکی پۆست مۆدێرن لە لایەن **ژان فرانسوا لیوتار**ەوە هاتە نێو باسوخواسە فەلسەفییەکانەوە (ساڵی 1979و لە بەرهەمەکەیدا بەنێوی La condition postmoderne). هەڵبەت ئەم واتایە لە ساڵی 1959ەوە لە هونەر و ئەدەبیاتی ئەمریکاییدا ناسراو و بەکارهێنراوە (لە لایەن **لێسلی فیدلێر، سوزان سونتاگ**) و لەوێوە هەنگاوی ناوەتە نێو تێورەکانی میعماری (بە نوێنەرایەتی **چارلز جێنکس و رابێرت سێترن**). پۆست مۆدێرن لە هەردوو گووتاری نێوبراودا لە پشت ئایدیالە مۆدێرنەکانەوە بوو، بەڵام دواتر لە هونەر و ئەدەبیاتدا بە شێوەیەکی نوێ رەگاژۆی کرد و بەتایبەتی هەوڵیدا پردێک لە نێوان نوخبەکان و خەڵکی رەشۆکی هەڵبەستێ و ئەویش بە پشتبەستن بە لێکدانی زمانی ئەم دوو گروپە و پێداگریکردن لەگەڵ پلۆرالیزمی کولتووری، بابەتێکی کە بە واتای دانانی خاڵی کۆتایی لە سەر رەوتی مۆدێرن مانا کراوە. لیوتار پۆست مۆدێرن نەک تەنیا بە قۆناغێکی مێژوویی دیاریکراو بەڵکوو بە رەوتێکی دەدیت کە لە تەواوی مێژوودا هەڵقوڵیوە (ئەو لە بەرهەمەکانی **ئەرەستوو**شدا توخمەکانی پۆست مۆدێرنی دەدیت).

نوێنەرانی پۆست مۆدێرن لە فەلسەفەدا:

جیانی ڤاتیمۆ (هۆگری سوننەتە فەلسەفییەکانی نیچە و هایدگێر بوو).

میشێل فۆکۆ (دەگەڕاوە سەر فەلسەفەی نیچە)

ژاک دریدا (ژێدەرەکانی فەلسەفەی نیچە و هایدگێر و فرۆید بوو).

لیوتار (سەرنجی دەدا بە فەلسەفەی کانت و ڤیتگنشتاین)

ئەمێستاش ئەندێشە فەلسەفییەکانی پۆست مۆدێرن لە تەواوی لقە زانستی و هونەرییەکاندا جێی خۆشکردووە (لە فیزیک، کۆمەڵناسی، شێوەکاری، فیلم .. تەنانەت خواناسی دا).

***

پلۆتین، فلۆتین
Plotin

پلۆتین فەیلسوفی یۆنانی (270 – 205 زایینی)، لەدایکبووی میسر.
ناسراوترین و بەدەسەلاتترین فەیلسوفی قوتابخانەی **نوێ ئەفلاتوونی**، خوێندکاری **ئامونسیووس ساکا** (Sakka .A) بوو لە ئەسکەندەرییە. **پلۆتین** پاش بەشداریکردن لە شەڕی قەیسەری رۆم بە دژی فارسەکان، بوو بە بەرپرسی خوێندنگەیەکی فەلسەفیی لە **رۆما**. لەوێ بە ناوبانگێکی وەها گەیشت کە **کالینووس** قەیسەری رۆم پێشنیاری پێکرد شارێک بە نێوی **پلاتوپولیس** ساز بکا و بە پێی تیۆری ئەفلاتوون بەڕێوە ببرێت، هەلبەت ئەم پرۆژەیە جێبەجێ نەکرا.
پلۆتین وەکوو مامۆستاکەی واتە **ئامونسیووس ساکا** فەلسەفەی بە شێوەی زارەکی و قسەکردنەوە دەگووتەوە تا ئەوەی کە لە تەمەنی پەنجاسالاندا بە خواستی خوێندکارەکانی دەستی کرد بە نووسینەوەی نامیلکەکەی خۆی کە دواتر ئەم نووسراوانە لە لایەن یەکێک لە خوێندکارەکانییەوە بە نێوی **Prophrios** گرد و کۆکرایەوە.

پوختەی تێڕوانینی فەلسەفیی پلۆتین بەم شێوەیە بوو:
ئەم دنیا بەرتەسک و سنووردارە کە بە هۆی دەزگا هەستییەکانی خۆمانەوە درکی پێدەکەین دنیای راستەقینە نییە. تەواوی ئەو شتانەی پڕشوبلاون و بە رێکەوت لە ژیانی رۆژانەماندا پێمان دەگەن بە پێی بنماگەلێکی دیار کار دەکەن. ئەم بنەمایانە پێشمەرجی هەموو شتێکن. بناغە و بنەڕەتی سەرلەبەری هەموو بنچینەکانیش تەنیا بنەمایەکە کە پێی دەکوترێ بنەمای تاک یان هەبوونی تاکانە و پێویست. **"تاک"** کۆی پاژە جۆراوجۆرەکان نییە بەلکو بەدیهێنەری ئەوانە. **پلۆتین** لە درێژەی هزری **ئەرەستوودا** بالاترین بنەمای بە **ئاوەزێک** دەزانی کە خۆی بیر دەکاتەوە. بەمجۆرە **ئاوەز** خەسلەتێکی دووجۆریی هەیە و لەگەل **"تاک"** وەک بنەمای بوون ناگونجێ. لەوسەرەوە کە بنەما تاکەکان کاملترین و بالاترینن، ئاواش لەگەل ئیرادە و کردەوە و ژیانیش ناچنە ریزێکەوە، چونکە هەموو ئەم دیاردانە لە پێوەندی لەگەل شتێکی دیکەدا پێناسەی وەرگرتووە و خۆرسکانە هەلگری واتا نەبوون. بناغەی تاکانە هاوشێوەی هیچ شتێک نییە و لە هیچ شتێکیش ناچێ. ئێمە تەنانەت ئیزنمان نییە ناوی **"بوون"**ی لەسەر دابنێین، ئەویش نەک لەبەر ئەوەی کە بوونی نییە بەلکوو راست بەم هۆیەیە کە **باندەستترە لە هەموو شتێکی هەیە یان نییە.** ئەم بنەڕەتە هەر لە خۆیدا بە **شوناس** گەیشتووە و هەر لە خۆشیدا بۆتە خاوەنی شووناسی خۆی. لەو سەرەوە کە ئێمە هەمیشە شتەکان بە بەراوردکردن لەگەل شتێکی دیکە درک دەکەین تەنیا ئەوەمان لە دەست دێت کە بە شێوەیەکی سیمبولیکی لەو بنەڕەتە بدوێین. باسکردن و لێدوانی نەرێنی لە سەر ئەو بنەڕەتە (واتە ئەو شتەی کە نییە: ئالوگۆڕی بەسەردا نایەت،

دابەش ناکرێت، وشیار نییە، بکەر لە زەمان و شوێندا ئەکتیڤ نییە...) لە لایەن **پلۆتین**ەوە زیاترین کاریگەریی هەبوو بۆ **ناسینی خودا لە سەدەکانی ناڤیندا**. لەو سەرەوە کە **بنەڕەتی تاکانە نەگۆڕە** و دوایین پێگە و بنچینەی راستەقینە و بوون پێکدەهێنێت ئەی چۆن ئەم هەموو جۆراوجۆری و رەنگاورەنگییەوە خولقێندراوە؟ پلۆتین کە خۆی بەم پرسیارەوە سەرقال کردبوو ئاوای وەڵام داوە: ئەو تاکانەیە هێزێکە بێبوار، کە هەڵگری بەخشینەوە و تیشکهاوێژییە بۆ دەرەوەی خۆی. جووڵەو بەخشینەوەیەکە کە نەگۆڕە و بێ شوێن و کاتە. دەنا **ئەو بنەمایە نەیدەتوانی تاکانە بێت**. راستەقینەکان هەر لەم بنەڕەتەوە دەردەچن. هێزی تەواو و کامڵ، بنەڕەتی تاکانە، **یەکەم** زات و گەوهەری بنچینەی راستەقینەیە. **دووهەم** گەوهەر لە ئاوەزدا شاراوەیە کە ناتەواوە. چونکە **ئاوەز** هەمیشە رووە شتێکە نەک خۆی. سەرلەبەری ئیدە **ئەفلاتوون**ییەکانیش لە ئاوەزدا جێگیر دەبن چونکە ئیدەکان بۆ خۆیان بابەتی ئاوەزن. **پلۆتین** تیۆرەکانی **ئەفلاتوون** و **ئەرەستوو** لەسەر ئاوەز لەگەڵ یەکتریی لێکدا و لە ئاوەزەوە وەک ژێدەر بە **رۆح** دەگات کە **سێهەم** گەوهەرە و هەمان رۆحی جیهانیشە. هەڵبەت هێزی بنەڕەتی تاکانە بە بەرهەمهێنانی ئاوەز کەم نابێتەوە و هەر بەو جۆرەش ئاوەز بە هۆی داهێنانی رۆحی جیهانییەوە کەم نابێتەوە. ئەوەی کە ئاوەز لە بەراورد لەگەڵ بنەڕەتی تاکانە دەکەوێتە پلەی خوارتر و نزمترەوە بەهۆی تایبەتمەندییە دوو جۆرییەکەیەتی:

ئاوەز لە سەرێکەوە دەگەڕێتەوە بۆ سەر ئیدە ژیرانەکان و ئەو بنەڕەتە تاکانەیەی سەرچاوەکەی لەوە و لە لایەکەی دیکەوە دەپەرژێتە سەر ماتریال، ماتریالێک کە هەوڵ دەدا بە پێی ئیدە فۆرم بە خۆی بدا و لەم رێیەوە دنیای هەستەکان بەدی دێن.

بەمجۆرە **رۆح دوایین گەوهەرە** و دەبێتە سنووری نێوان دنیای ئەقڵانی و دنیای نزمتر لەو کە سەرلەبەری دیاردە رواڵەتییەکانن.

ماتریال تاریکاییەکی بێ فۆرم و ناتەواوە کە بۆ بوونی خۆی پێویستی هەیە بە رۆحی فۆرم بەخش. **رۆح دابەش ناکرێت و جەستە وەرناگرێت**. بەر لە بەدیهاتنی مرۆڤ رۆحی ئەو بەشێک لە رۆحی دابەش نەبوو بوو کە دەیڕوانییە ئیدەکان و ئاوەز و بنەڕتی تاکانە، بەڵام بە هۆی سرووشتێکی دووجۆری کە رۆح هەیەتی هەوڵی داوە فۆرم بە ماتریال ببەخشێت و بە گەیشتن بە ماتریاڵ دەبێتە خاوەنی جەستە. هەڵبەت جەستەی ماتریالی نەیتوانی سەرلەبەری رۆح وەخۆ بگرێ. بەم پێیە رۆح ئاوالا بوو و بە جەستەی تاک بە تاکی مرۆڤەکانەوە نووسا. لەم رووەوە **مرۆڤ** بوونەوەرێکە کە بەربۆتەوە بۆ نێو دنیا و مەیلی ئەوەی هەیە بگەرێتەوە بۆ بنەڕەتی خۆی. مرۆڤ بۆ ئەو مەبەستە دەبێ هەستەکانی خۆی فەرامۆش بکا.

وشیاریی بۆ پلۆتین چەند قۆناغی هەیە:

1. دەرککردن لە ریگەی هەستەوە، کە رووی لە ماتریال و خەسلەتە مادییەکانە و هۆیەکان بە چالاکییە رۆحییەکانەوە گرێ دەدات.

2. دەرککردن لە رووی شهودەوە کە رووی لە ئاوەزە.
3. دەرکردن لە رێی ناخ و دەروون یان عیرفانەوە، لەم رێیەوە مرۆڤ بە بنەڕەتی تاکە نزیک دەبێتەوە و تیکەڵاوی دەبێت.

بە وتەی یەکێک لە خوێندکارەکانی **پلۆتین** کە لەگەڵی بووە، ناوبراو بۆ چوارجار و لە ماوەی شەش سال بەم حالەتی شێت و شەیداییە و حەیرانییە گەیشتووە. پلۆتین بەجۆرێک سەرنجی بە کاروباری رۆحانی دەدا کە شەرمی لە هەبوونی جەستەی خۆی دەکرد.

پلۆتین دوو مەیلی ئەفلاتوونی بەیەکەوە گرێ دەدات:

یەکەم، ئەو لەسەر جیایی و دژایەتیی بنەرەتی تاکانە لەگەڵ ماتریال سوور بوو. کە بەشی **دوالیستی**ی تێروانینی ئەو دەردەخات. ئەو لە نێوان بەخشەندەی خوارەوە و ئەو بنەڕەتە تاکانەیە کەلەبەرێکی مەزنی جێگیر کرد. بنەرەتی تاکانە بنەڕەتێکە لەوپەڕی سرووشت، نایاب، کامڵترین، چاکترین و لە بەرامبەریشیدا ماتریال دەبینین کە تاریک و ناتەرز و خراپە. لە نێوان ئەم دوانەشدا بە ریز ئاوەز و رۆحی جیهان و دیاردەکان (روالەتییەکان) هەن کە لێک دوورن.

دووەم، پێداگریکردنی ئەو لە سەر پێوەندییە بەرفرەبووەکان بوو: هەموو شتێک (ئاوەز، رۆح، ماتریال) بەخشندەی بنەڕەتیکی تاکانەیە کە بناغەی تەواوی راستەقینەکانە. **پلۆتین** لێرەدا مەیلی بەرەو **مونیسم** هەیە.

بەپێی راهێنانەکانی پلۆتین خراپە بە هۆی نەبوونی چاکەوەیە کە نییە و نەک ئەوەی لە بنەڕەتدا و بە شێوەی راستەقینە نەبێت.

***

فەرهەنگی فەلسەفە، بەشی (77):

پێشکەوتن، بەرەوپێش چوون، گەشەکردن
Fortschritt ,progress

شێوەیەکە لە جووڵە کە لە قۆناغی نزمەوە بۆ ئاستێکی بانتر هەنگاوی بۆدەنرێ.

- واتای فەلسەفیی **پێشکەوتن** هەڵگری ئیدەیەکە کە بەگشتی مێژوو بە جووڵەیەک بەرەو پێش دەزانێ، رەوتێکە **لە نەزانییەوە بەرەو رۆشنگەریی، لە نەزانی و چارەڕەشییەوە بەرەو دەوڵەمەندی و بەختەوەریی و زانایی، لە دیلییەوە بەرەو ئازادیی، لە دڕندەییەوە بەرەو کولتوور و شارستانییەتی مرۆڤی...**

- **پێشکەوتن** (کامڵ بوون) لە سرووشتدا بە واتای ئاڵۆزتربوونی سیستمەکانی ژینگە و بەدوای ئەویشدا شوێندانانی زیاترە لە ژینگەدا. ئەم بابەتە بۆ مرۆڤ بە بانترین قۆناغی گەشەی خۆی گەیشتووە: **مرۆڤ سرووشتی خستۆتە خزمەتی خۆیەوە و بۆتە گۆڕانکار و دەستنیشانکاری چارەنووسی خۆی.** ئەم قۆناغەی **گەشەکردن** کە لە سرووشتدا بێهاوتایە، بەهۆی توانستی مەعریفە و هێزی سەرسوڕهێنەری ئاوەزی مرۆڤییەوە دەرفەتی ئەوەی هەبووە بەدی بێت. هەنووکە مرۆڤ دەتوانێ سەربەخۆ لە سرووشت درێژە بدا بە پێشکەوتن و گەشەکردن لە بوارانەی کە پێی خۆشە و مەیلی بۆی هەیە. مرۆڤ بەهۆی هێزی ئاوەزی خۆیەوە نەتەنیا چاودێرێک بەڵکو پێکهێنەر و سازکار و سەروەری راستەقینەی جیهانە.

- **پێشکەوتن تەنیا واتایەکی زەینیی سەڵت نییە، بەڵکو بەڕاستی و بەتەواویی بوونی هەیە** (هێگل).

- گرفتی مەزنی کۆمەڵە مرۆڤییەکان لە خێرایی چاوەروواننەکراوی پێشکەوتنەکاندا نییە، بەڵکوو لە هاوئاهەنگنەبوونی ئەو پێشکەوتنانە دایە: پێشکەوتنە زانستی و کولتوورییەکان لەگەڵ یەکتر هاوتەریب نین (وشیارکردنەوە لە لایەن رۆسۆ، کۆنراد...).

***

پیشە، کار
(work ,Arbeit)

ئیش یان کار واتایەکە کە لەهەموو لق و بوارەکانی ژیاندا بەکار دەهێنرێ و بەکەلکە و هەڵگری واتای جۆراوجۆرە. ئەم وشەیە زۆر درەنگ هاتە نێو بواری فەلسەفەوە (لە قۆناغی تێپەڕبوونی کاری دەست و ئیشی دەست و کشتوکاڵەوە بەرەو دنیای پێشەکاری و مۆدێڕن کە لەسەر دەستی **لاک** و **رۆسۆ** و **هێگل** و **ئەنگێلس**ەوە هاتە ئاراوە)

- واتای **ئیش** و **کار** لە قۆناغی پێش فەلسەفیدا: کردەی خواستراوە بۆ دابینکردنی پێداویستییەکان، گەشەپێدان و رێکخستنی بارودۆخی ژیانە و وەک دەرەنجامی ئەم چالاکییانە مسۆگەرە.

- لە زمانی ئەمرۆژیندا **کار** و **ئیش** بە واتای کردەی پلانداڕێژراوی مرۆڤییە لە پەیوەندیی و دەروەستبوونی لەگەڵ سروشتە، وەلامدانەوەشی بە پێویستییە سروشتی و کۆمەڵایەتییەکان بە هۆی ئامرازی تایبەتەوەیە بە مەبەستی بەرهەمهێنان یان تەرخانکردنی خزمەتگوزاری دەستنیشانکراو.

کار و **پیشە** بناغە و پێکهێنەر و رێکخەری بوونی مرۆڤییە. بەرهەمهێنان، تایبەتە بە دەرکەوتی جۆری مرۆڤ و پیشە رەوتێکە بۆ بەرهەمهێنانی دنیا (**مارکس**).

لە دنیای پیشەکاریی ئەمێستادا بەهۆی بەرهەمهێنانی پارچە و دابەشبوونی رەوتی بەرهەمهێنانی شتومەک بە سەر بەش و پاژی بچووکتر و هەروەها چاودێریکردنی توندوتۆڵی رەوت و خێرایی ئیش... پێش بە گەشە و نشەی تاکی و ئازادیی مرۆڤ گیراوە (**ئێتفرید هوفێ**).

***

بەختەوەری
Glueck ,happiness

دوا ئارمانج و دوایین شتێکی کە مرۆڤ هەوڵی بۆ دەدا و بۆی تێدەکۆشێ هەتا پێی بگات.

ئەگەرچی **بەختەوەربوون** و بەختەوەریی ئەوپەڕی وەدیهاتنی ئاواتەکانی هەموو مرۆڤێکە، بەڵام رەنگ و بۆ و رواڵەتی زۆر جۆراوجۆری هەیە و مرۆڤەکان بەختەوەریی خۆیان لە شتی جیاواز و جۆراوجۆردا دەبینن. تاقمێک پێیان وایە کە بەختەوەریی لە گەیشتن بە دەسەڵات دایە و بەشێکیش لە پوڵ و سەروەت و سامانی زۆر و ئەشق و زانایی، دۆستایەتی، هونەر، وەرزش و لێکۆڵینەوە.. یان شتی دیکەدا بۆی دەگەڕێن.

هەموو مرۆڤێک هەڵگری کۆیەک لە هەلومەرجی جەستەیی، دەروونیی تایبەت بە خۆیانن کە ئاوێتەی بوونی نایاب و تاکانەیان کردووە. بە پێی هەر ئەم جۆراوجۆرییە زۆرانەیە کە چەند جۆریی تێگەیشتنەکان و مەیل و هۆگرییەکان هاتوونەتە ئاراوە و واتا بە چەمکی **پلۆرالیزم** دەدەن.

لەراستیدا یەکدەستبوونی واتای بەختەوەریی بابەتێکی فۆرماڵە کە تەنیا لە حاڵەتی دەربڕینی خۆیدا ئاماژەی بە چەشنێک هەست و مەیلی پەرەپێدەر کردووە و بە شێوەی راستەوخۆ مەبەست و ئارمانجی کردەوە مرۆڤییەکان دەستنیشان ناکا. مرۆڤ بۆ بەختەوەربوون نا، بەڵکو زیاتر بۆ **"باش"** ژیانکردنە کە بڕیار دەدا و هەر ئەم **"چاکی"**یەیە کە بواری **"بەختەوەربوون"** بۆ ئەو دابین دەکا. لەم رووەوەیە کە بەختەوەریی هەر تەنیا بە واتای ئاسایش و ئاسودەیی و جێژوەرگرتن نییە، بەڵکو ئەو چییەتییەیە کە تاک خۆی بە **"سەرکەوتوو"** یان بە **"ئامانج گەیشتوو"** زانیوە و هەستی پێدەکا.

بەپێچەوانەی کۆمەڵگا بەکارهێنەرەکانی ئەمڕۆژین کە پێیان وایە بەختەوەریی واتە بەمڵککردنی زۆر و زۆر کڕینی ئەو شتانەی کە لە بازاڕدا هەن و بەقازانج گەیشتنەکانی خۆیان بە پێی چاوچنۆکی و تێرنەبوونی بەکارهێنەرەکان دیاری دەکەن، فەلسەفەی ئەخلاق لە سەردەمای کەوناراوە تا بەئێستا بەختەوەریی لە توانستی ئافراندن نیشان دەدا، نەک بەکارهێنانی مرۆڤیدا.

سەرهەڵدان و خۆگرتنی تایبەتمەندییە باڵا مرۆڤیەکان وەکو بێگەردبوونی رۆح (زەردەشت، بودا، ئەفلاتوون)، هۆکار و دابینکاری بەختەوەریی نین، بەڵکو خودی بەختەوەرین (سپینۆزا).

ئەرەستۆ بانترین مەبەستی ژیانی تاکیی واتە **بەختەوەریی** لە چوارچێوەی ئاوەزی بەکردەوەیی و واتای **ئاتۆکراسی** (سەرەڕۆیی، سەروەری خوازی Autocracy) دەردەبڕێ، واتایەک کە بە مانای بێنیازبوونی تاکیی و سەربەخۆیی مادی و ئابووریی نییە، بەڵکو چەشنێک ژیانی لەبەرچاوە کە خاوەنی چییەتی و واتایەکی تایبەتییە: **بەختەوەریی رێی بەختەوەربوونە.**

کەسی بەختەوەر بە وتەی ئەرۆژین تەنیا ئەوە نییە کە بوار و دەرفەتی کردەوەی ئەخلاقی و ژیرانەی هەبێ، ئەو لە ئازادیی و ئەقڵی خۆی کەڵک وەردەگرێ و بە بەڕێوەبردنی بنەما ئەخلاقییەکانەوە دەژی. **تاکی بەختەوەر تاکێکە ئەخلاقی و بە پێی بنەما ئەخلاقییە**

مرۆڤییەکان دەجووڵێتەوە. هەڵبەت ناتوانرێ ئەو لەم ڕێگەیەدا بە دوور لە مەترسی و ریسک بزانرێ.

لە روانگەی **کانت**دا واتای بەختەوەریی حاڵەتێکی ئایدیالە کە وەدیهاتنی گەشت خواست و ئیرادە مرۆڤییەکان دەردەخا. ئەو بەو بارودۆخ و هەلومەرجەی گشت پێویستییەکان و چاوەڕوانییە مرۆڤییەکانی تێدا جێبەجێ بوون و ئیدی ئاواتێک نەمابێ، پێی دەڵێ بەختەوەریی. بەختەوەرییەکی لەم چەشنە بۆ مرۆڤ وانییە کە وێنا نەکرێ، بەڵام بەشێوەی رەها بەئاکام ناگات و تێڕوانینێکی **یۆتۆپیایی** و خەیاڵییە، لەبەر ئەوەی لە سەر بنەمای رەتکردنەوەی راستەقینەدا خۆی دادەڕێژێ. مرۆڤێکی دیار و لە هەلومەرجێکی رووندا هەمیشە لە بگرەوبەردەی بوون و نەبوونەکاندا دەبێ و هەر بەم جۆرەش کۆمەڵی مرۆڤیی نێوان خۆی و سروشت دەبێ بەدوای رێی دەرباز بوون لە گرفتەکان و ململانێکاندا بگەڕێ و ئەزموونی بکا.

ئەم روانگە **ریالیزم**انەیەی **کانت** بە هیچ شێوەیەک دڵخۆشکەر نییە و **فرۆید**یش بەمجۆرە دەریبڕیوە: **لە دەزگای خوڵقاندا بەختەوەریی بۆ مرۆڤ پێشبینی نەکراوە.**

کەچی **زەردەشت** کوتوویەتی کە ئەرکی هەموو تاکێکی مرۆڤی پشتیوانیی کردنە لە **ئەهورامەزدا** لە کاتی شەڕکردنی لەگەڵ شەیتان و هەموو کەس بە بەرپرسی راستەوخۆی کردارەکانی دەزانێ، **بودا** گەیشتن بە قۆناغی **نیروانا** بە باندەستترین قۆناغی بەختەوەریی و ئاسوودەیی دەزانێ، قۆناغێک کە بە زاڵبوونی بەردەوام بە سەر بێزاری و چاوچنۆکی و خراپەکان بەدەست هاتووە و **بێگەردیی رۆح** بۆ جارێکی دیکە لەدایک نابێتەوە.

لە چوارچێوەی **هێدۆنیزم** (بڕوا بە چێژ) و **یوتیلیتاریانیزم**دا لایەنگرییە **ئیمپیریستی پراگماتیستی**یەکان واتای بەختەوەریی دەستنیشان دەکەن: **توانای ئەنجامدانی ئەو کارەی کە تا ئەو جێیەی بۆی دەکرێ وەڵام بە زیاترین مەیل و هۆگری و پێویستییەکان بداتەوە.** جێبەجێکردنی گرینگترین پێویستی و گەورەترین خواست و لە هەلومەرجێکی دیاریکراودا بەواتای دابینکردنی هۆکارەکانی بەختەوەرییە. هەلبەت ئیمپیریستەکانی سەردەمای ئێمە لە تێگەیشتنەکانی **ئێپیکۆر** و هاوبیرەکانی زیاتر هەنگاویان ناوە و چێژ و خۆشی بە بابەتێکی گشتی و کۆمەڵایەتی دەزانن: **نەک چێژی کاتی و کورتخایەن بەڵکو ئاشتبوونەوە لەگەڵ سروشت و باقی مرۆڤەکان بۆ ماوەیەکی دوورودرێژ.**

رەخساندنی ئەو هەلومەرجە وەخۆ بگری کە تێیدا گەلێ شت بۆ مرۆڤ سوودیان هەیە و چێژ دەبەخشن: بەختەوەریی هەر وەکو بەشداریکردنی چالاکانە بۆ دابینکردنی ئاسایش و خۆشیی تاکی و گشتی کە هاوکات بە دیدی رەخنەگرانەوە سەیری بارودۆخی ئەمێستا دەکا.

***

فەرهەنگی فەلسەفە، بەشی (80):

پێناسەکردن
Definition

لە وشەی لاتینی **definire**ەوە وەرگیراو، بە واتای سنووردانان، بەرتەسککردەنەوە، دەستنیشانکردن، شیکردنەوە و روونکردنەوەی واتایەک لە رێگەی دەربڕینی تایبەتمەندییەکانییەوە.

هەموو لێدوان و شیکردنەوەیەک یەکێک لەم سێ بابەتە وەخۆ دەگرێ:

ناوەرۆک، چییەتی، چۆنییەتی.

لەو رووەوە کە هەموو شتێک دەتوانێ تایبەتمەندیی و لایەنی زۆر وەخۆ بگرێ تەنیا ئاماژە بە گرینگترین و بەرچاوترینی تایبەتمەندییەکان دەکرێ، ئەویش **بەتایبەتیی لە پێناسەکردنە ئیمپریستییەکاندا.**

پێناسەکردن بە واتای دەربڕین و نیشاندانی پاژە پێکهێنەرەکانی هەر شتێک (**شێوازی لێکدانەوەیی**) وەکو: ماشێنێک کە لە ماتۆر و تگەر و شاسی و شتەکانی دیکە پێکهاتووە. باسکردنە لە پەیوەندیی شتێک لەگەڵ کۆ یان سیستمێکی پەیوەندیدار بە هەمان شتەوە (شێوازی لێکدران) وەکو دڵ، پۆمپ یان ترومپای دەزگای جووڵە و وەگەڕخەری خوێن.

پێناسەکردن دەربڕینی یاسا و رێساکانی بەدیهێنەری شتێکە وەکو: جەغز لە جووڵەی خاڵێک، لە مەودایەکی نەگۆڕەوە بە دەوری خاڵێکی دیکە بەدی دێ.

دەربڕینی شتێکە لە پەیوەندیی لەگەڵ ژێدەر یان شتێکی دیکە وەکو: مانگ مادەیەکی ئاسمانییە کە لە جەغزێکدا بە دەوری ئەستێرەیەکی دیکەدا دەخولێتەوە.

لە بیرکاری و لۆژیکدا سیستم و مێتۆدەکانی **پێناسەکردن** بە چەشنێکی دیاریکراو "**پێناسە**" کراون.

***

تابوو

Tabu ,taboo

تابوو بە هەموو ئەو شتانە دەکوترێ کە نزیکبوونەوەیان لێیان بقەیە و یان نابێ پەیوەدییان لەگەڵدا ساز بکرێ، چونکە ئەو شتانە (دیاردەکان، کاروبارەکان، وێنا و تێگەیشتنەکان....) بە تەواوی یاساغن.

رەگی تابوو دەگەڕێتەوە بۆ باوەڕە خۆرافی و ئایینییەکان. بەشێک لە بوارەکانی ژیان بەهۆی پیرۆزی و یان نزالێکراوییەوە وەک تابوو دەستنیشان کراون.

تابوو بەرفرەهە و دیاردە سروشتییەکان، کێشانەوەی سیمای پێغەمبەر و باسکردنی نێوی خودا وەخۆ دەگرێ. **تابووەکان هەڵگری واتای ئابووری و سیاسی و کۆمەڵایەتیین.** بە ناسینی تابووەکان دەتوانرێ ببینرێ کە گروپ یان جەماوەرێکی ناسراو و پێناسەکراو چ بۆ مانەوەی خۆیان چ شتێک بە مەترسیدار دەزانن.

تابووەکان بەتایبەتی لە بواری جنسی و بەڕێوەبردنی هێزی داسەپێنەری حکومەتیدا بە روونی دەردەکەون.

رۆڵی تابووەکان لە ژیانی تاکییدا کە خۆی زیاتر لە بواری واتاکانی لەدایکبوون، مردن و جێبەجێکردنی پێویستییەکان (بەتایبەتیی جنسی) دەردەخا، پاش سەردەمای رۆشنگەریی کەمتر بۆوە.

بە هۆی هەوڵی **رۆشنگەران** بوو کە هێزی ئەفسانەی تابوو لەبەراوردکردنی لەگەڵ ئاوەزی مرۆڤیدا کەوتە بەر پرسیارەوە. تابووەکان بە ئارامی و هاورێ لەگەڵ زۆربەی باوەڕە بێ بناغەکان خەریکن گۆڕەپانەکە بەجێدێڵن.

***

تائۆییزم و لائوتسێ
(Lao-tse / Taoism)

لائوتسێ نێوە راستەقینەکەی (Po-Yang)ە و ناسراوە بە لائوتسێ، واتە مامۆستای پیر و بەئەزموون، لە پەنای **کۆنفۆسیوس** (Kung-fu-tse) بەناوبانگترین فەیلسوف و بیرمەندی چینی کەونارایە (حدود ٦٠٠ پ.م.).

لائوتسێ بە نووسەری کتێبی **Tao-Te-King** (کتێبی ژێدەری Tao و Te) دەزانن.

بە پێی راهێنانەکانی **تائۆ** (Tao، بە واتای رێگا، خودا، ئاوەز، وشە، مانا، لۆژیک)، فۆرمی نییە و بێ نێوە، نابیندرێ، نابیستریێ، درککرانی مەحاڵە، بەڵام کاملترین و باڵادەستترینە، هێدی و کپ، بەڵام جووڵەی تاهەتایی هەیە، خۆی ناگۆڕێ بەڵام هۆکاری گشت گۆڕان و ئاڵوگۆڕەکانە. تاهەتایی و بێسنووره و تۆوی **بوون** و دایک و خوڵقێنەری بوونەکان و گشت جیهانە. مرۆڤ دەروەستی عەردە و عەردیش دەروەستی ئاسمان (کاکەشان) و ئاسمانیش دەروەستی تائۆ و تائۆش دەروەستی خۆیەتی و تەواو.

گشت شتێ لە **تائۆوە** رێچکە دەبەستێ و بەرەو لای دەگەڕێنەوە.

بە بۆچوونی لائوتسێ، بیرمەند لە گەڕان بەدوای هەقیقەتدا دڵی بە کامڵ بوون خۆش دەکا و ئەویش لە تاکانەبوونی لەگەڵ تائۆدا بەدەست دێنێ. کەچی لائوتسێ سەرنج بە جەماوەر و مرۆڤەکان دەدا، کۆنفۆسیوس پەرژاوەتە سەر بابەتی حکومەت و سەرکردایەتیی کردن و بەڕێوەبردنی وڵات.

فەلسەفەی لائوتسێ بەروونی و بە شێوەیەکی بەرچاو فەلسەفەیەکە **میتافیزیکی** .

تائۆییزم لە سەرەتادا ئاوێتەی **بووداییزم** و **عیرفان** بوو و پاشان بەهۆی نزیکبوونەوەی بوت پەرستانەی، لە خۆرافەی تەواودا نووقم بوو.

***

پراگماتیزم
(pragmatism)

پراگماتیزم لە ریشەی **پراگما** (pragma) بە واتای کردە، بەکردەوە وەرگیراوە.
بە ئاراستەبوونیکی فەلسەفییە کە لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکادا **چارلز ساندێرز پیێرس** (1839 – 1914) و **ڤیلیام جەیمز** (James ، ۱۸۴۲ - ۱۹۱۰) و **جان دیویی** (۱۸۵۹ - Dewey،۱۹۵۲) گەشەیان پێداوە و لە ئوروپادا لە لایەن **فریندناند شیلیر**، **پاپینی**، **بیرگسون**، **زیمێل**، **وایهنگێر**،... نوێنەرایەتیی کراوە.
بە پێی ئەم روانگە فەلسەفییە لە زانستدا تەنیا ئەو واتا و رستانە مانایان هەیە کە بە پێی کردەن و بەکردەوە دەکرێن (رەسەنایەتیی کردە). واتای کردە نەتەنیا ژیانی رۆژانە بەڵکو لێکۆڵینەوە زانستییەکانیش وەخۆ دەگرێ. پراگماتیزمی ئەمریکایی لە رێگەی شیکردنەوەی واتاکان هەنگاو دەنێتە یەکترخوازیی هەقیقەت لە بواری **سیاسەت – پێداگوژیک**دا.
چارلز پیێرس بە پێچەوانەی تیۆری مەعریفە، **هەقیقەت** بە بابەتیک دەزانێ کە رێککەوتنی لەسەر دەکرێ، بە دڵخواز نا بەڵکو بە پێی تێپەڕبوونە لە شک و گومان و توانای رازیکردن و متمانە پێبەخشین کە پەسند دەکرێ. ڤیلیام جەیمز تایبەتمەندیی گشتی بوونی **هەقیقەت** رەت دەکاتەوە و پێی وایە کە ئەگەر تاک لە گریمانەیەک رازی بێ ئەم رازیبوونە دەبێتە هەقیقەتی گریمانەکە. واتە **هەقیقەت** لایەنی پراکتیکی هەیە و گونجانی بکەر لەگەڵ دەوروبەری ئەو نیشان دەدا. زانستیش لەبنەڕەتدا هەڵگری توانستەکانی وەهەڵەخستنە. لێکۆڵەران بەداوی هەقیقەتەوەن، بە بێ ئەوەی دڵنیا بن لە بەدەستهێنان یان لەبەردەست دابوونی هەقیقەتەکە.
پیێرس لە رووی ئەخلاقییەوە بە دژی پراگماتیزمێکی رەشۆکیانە کە پشتی بە دڵخۆشییەکان و چێژە تاکییەکان دەبەستێ، هەڵوێستێکی روونی هەبوو: دوایین ئامانج و مەبەستی کردەی مرۆڤی دەبێ بە پێی ئاوەز بێت، واتە ئایدیالێکی بایەخدار کە گروپێکی بەرفراوان لە زنجیرەیەک لە کردەکاندا بەدوایدا دەچێ. جان دیوێی سەرنجی بە لایەنە سیاسی – کۆمەڵایەتییەکانی پراگماتیزم دەدا. لە روانگەی ئەودا گروپی لێکۆڵەرەوان و پراگماتیستەکان لە ئەزموونەکانی خۆیاندا کەڵک لە یەکتری وەردەگرن و هیچ کامیان بە تەنیایی خاوەنی هەقیقەتی رەها نین و ناتوانن بین.
پراگماتیزمی ئەمریکایی کاریگەریی گرینگی لە سەر تیۆری زانستی و تیۆرەکانی **کواین**، **ئاپل**، **هابرماس**،...دا هەبووە.
پێداگریکردن لەسەر پراگماتیک بوونی خواستێک، ئیرادە، ئاکار.. دەتوانێ لە رووی ئەخلاقییەوە نەرێنی، بێدەنگ یان ئەرێنی بێ. بۆ نموونە، پراگماتیکی تاکیی کە دەربڕینی چۆنییەتی باشترین رێی رازیبوونی تاکێک و دابینکردنی دلخوازییەکانی ئەوی لەبەر چاوە، پراگماتیکێکە کە لە بەرامبەر بنەما ئەخلاقییەکان و بەتایبەتیی ئەمری رەهای **کانت** دایە. هەروەها رەنگە پراگماتیک بوون لە بەشێک لە حاڵەتەکاندا (لانیکەم بەشێوەی ناڕاستەوخۆ و سنووردار) پەیوەندییەکی بە ئاراستە یان جۆری ئەخلاقیی کردە نەبێ. پراگماتیکی کۆمەلایەتیی کە هەڵبژاردنەکانی خۆی لە چوارچێوەی بنەما ئەخلاقی و مرۆڤییەکان بەرەو پیش دەبا پراگماتیکێکە ئەخلاقی و پەسندکراو کە هەڵبەتە بە پالدانەوە بە زیاترین قازانج بۆ زیاترین خەڵک پەیوەندیی لەگەڵ بڕوا بە قازانجدا هەیە.

****

تیۆریی
Theorie ,theory

تیۆریی، ریشەکەی یۆنانییە و بە واتای **دیتن** و **روانین** دێت.
شیکردنەوەی دیاردە تاک و جیاکانە لە پێوەندیی لەگەڵ دیارە گشتییەکان و دەرخستنی پێوەندییەکانی ئەوانە لەگەڵ یەکتری.
لە سەردەمی **ئەفلاتوون** و **ئەرەستوو** هەتا سەدەی بیستەم (**هۆسرێل** و تاقمێک لە پۆزێتیڤیستە لۆژیکییەکان)، گردوکۆکردنەوەی تیۆریکییەکانیان لە پراکتیک بە جیا زانیوە (پێوەندیی تیۆریی و کردە)، کەچی **مارکس**، **نیچە**، **هایدگێر**، **هورک هایمێر**، **ئەرەستوو** و **شێلینگ**، تیۆرییان بە هۆی پێوەندییەکەی لەگەڵ غەریزەی وشیار (ئینتیڤیسیۆن) و بیرکردنەوەی سەڵت و ڕووناکبیرانە، خستۆتە پێگەیەکی بەرز لە مەعریفە. **دیکارت** و **سپیونزا** غەریزەی وشیار و تێگەیشتنی شهودی بە سەرتر دەزانن.
لە تێگەیشتنە ئەمڕۆژینەکاندا، تیۆری وەکو سیستمێکی بەراوردکاریی وەبەرچاو دەگرن کە لە پێناسەکان، گوزارەکان، دەرەنجامەکان... پێکهاتووە. تیۆری، متمانەپێکراوی و راستبوونی خۆی لە رێگەی ئەزموونی یان لۆژیکییەوە نیشان دەدا. هەڵبەت لە "**تیۆری پراکتیکی**"دا زیاتر گرینگیی بە لایەنی بەراوردکاریی تیۆریی دەدرێ.
بە شێوەی رێژەیی ئەم چاوەڕوانییە لە تیۆرێک دەکرێ کە بسەلمێندرێ. سەلمێندران مەرجێکە کە جیاوازیی تیۆریی و گریمانە نیشان دەدا. تیۆریی بە پێچەوانەی گریمانە دەتوانرێ بسەلمێندرێ.
پۆزەتیڤیستە لۆژیکییەکان پێداگرییەکی تایبەتیان لەسەر ئەم چاوەڕوانییە کردووە، واتە تەنیا ئەو تیۆریانە قبووڵ دەکرێن کە راستی و دروستییەکەیان بە تەواوی سەلمێندرابێ.
بەڵام **کارل پۆپێر** بۆ راستی و درووستیی تیۆرێک چاوەڕوانیی و پێشمەرجی ئا لەم بابەتە وەبەرچاو دەگرێ:
تیۆری دەبێ بتوانرێ رەت بکرێتەوە نەک بسەلمێندرێ.
تیۆریی جێی مەبەست، دەبێ لە بەراورد لەگەڵ تێۆرە رکەبەرەکاندا پرسی زیاتر چارسەر بکا و وەڵامی زیاتر یان باشتریان پێ بداتەوە.
تیۆریی دەبێ تاقی بکرێتەوە و بکەوێتە بەر رەخنە.
یەکێک لە پرسیارە کۆنە فەلسەفییەکان سەبارەت بە تیۆریی ئەمە بووە کە ئایا دەتوانرێ تیۆری ساز بکەین و بیدۆزینەوە کە سەرلەبەری سیستمی **فەلسەفی – زانستیی** وەخۆبگرێ و تەواوی بوون لە چوارچێوەی خۆیدا نیشان بدا؟
فەلسەفەی سوونەتیی لە **ئەفلاتوون**ەوە هەتا هێگل هەوڵی دەدا تیۆرێکی گشتگیری لەم چەشنە بدۆزێتەوە.
ئەمە بۆ زۆربەی فەیلسووفانی سەردەمی نوێ خواستێکە کە بە سادە زانراوە و مەحالە، لەبەر ئەوەی تیۆریی دەتوانێ تەنیا بەشێک لە راستەقینە و تەنیا لایەنێکی نیشان بدا، بۆ نموونە: لە لایەکەوە **تیۆری کوانتۆم** و لە لایەکی دیکەوە **تیۆری رێژەیی**.

***

پارادایم، پارادیگما
paradigma

پارادیگما paradigma وشەیەکی یۆنانییە و بە واتای **نموونە، سەرمەشق** ە.
یاسا و ڕێاسا نەنووسراوەکان کە جۆری جووڵە و کاری زانستیی دەستە و تاقمی لێکۆڵەران دەست نیشان دەکا.
ئەم یاسایانە کە لە لایەن هەمووانەوە پەسند کراوە، بە پێی بۆچوونی **توماس کوهن** Kuhn، فەیلسوفی ئەمریکایی، **چوار جۆرن**:

1. بە گشتیکردن بە شێوەیەکی **سیمبولیک**، وەکو **دووەم یاسای نیوتۆن (هێز= بارستایی x تاودان)** کە وتەیەکی فۆرمییە سەبارەت بە سروشت و تاقی ناکرێتەوە.
2. تێگەیشتنی میتافیزیکی، تێگەیشتنی زۆر گشتین سەبارەت بە چۆنییەتیی سرووشت. وەکوو قبووڵکردنی ئەوە کە چییەتی ژیان بە پێی لێکۆڵینەوە لە سەر پێوەندییە فیزیکی – کیمیایی لە بوونەوەردا هەڵگری لایەنی شی کردنەوەن.
3. نرخاندن، وەکو بەکارهێنانی تیۆریی **"چاک، باش"**.
4. بە نموونە دانان، وەکو ئەوەکە بابەتی سەرکەوتوو بە نموونە و سەرمەشق دابنرێن بۆ چارەسەرکردنی کێشە و گرفتەکان.

فەرهەنگی فەلسەفە، نەشی 86:

ترس

ئەڵمانی: Angst؛

ئینگلیزیی: anxiety, anguish, dread

ترس بارودۆخیکی رۆحیی نالەبارە، کە هەست بە نائارامی و دڵەراوکێی لەگەڵە. لەنێوان ترسی ناروون و نادیار و ترس لە مەترسییەکی روون و ئاشکرا و رووەو بابەت، بەتایبەتی لە دەروونشیکاریی و هەروەها لە **ئیگزیستەنسیالیزم**ی بنچینەیی **هایدگێر** و فەلسەفەی **ئیگزیستەنس**دا جیاوازیی دادەنرێ.

دەروونشیکاریی سەرچاوەی حاڵەتەکانی ترسی گشتیی مرۆڤی دەباتەوە بۆ ئەزموونی هەستکردنی پێش روودان کە هەموو مرۆڤێک لە کاتی لەدایکبوون و وەک کۆرپەیەک لەگەڵی رووبەڕوو بۆتەوە. **ترس** لە رووی نەخۆشییەوە بە پێچەوانەیە، دەربڕینی ململانێ قووڵەکانی نێوان هەوڵە سەرەکییەکانی تاک (وەکو هەوڵدان بۆ سەربەخۆیی، نیازە جنسییەکان) و راستەقینەی دەروون گشتی ئەوە (وەکو ئەو نۆرمە ئەخلاقییەنەی دەروونی کراون کە لەمپەرە لە سەر رێگەی سەربەخۆیی یان خواستە جنسییەکان).

لە ئیگزیستەنسیالیسزمی بنچینەیی هایدگێردا، **ترس** بەواتای چەشنێکی تایبەتە لە ↑ بارودودۆخی رۆحی. ئەویش هەر کاتێ ئەم ترسە، ترسێک نەبێ لە لایەن هەڕەشەیەکی روون و ئاشکراوە، بەڵکو لە بێناوەرۆکیی یان لەناوچوونەوە (Nichts) بێ. لەم چەشنە ترسە قوڵترەدا، مرۆڤ لەبنەڕەتدا لە ↑ هەبوونی لە جیهاندا دەترسێ، ئەو کاتەی کە هەموو پێوەندییەکانی لێ هەڵبوەشێتەوە و سەرلەبەری دنیا لەبەر چاوی بێناوەرۆک و بێ ئاکام بێ. بەمجۆرە ترسە، دنیا وەکو دنیا دێتە بەر چاوی مرۆڤ. "**شایانی کەشف بوون**"ی هەمیشەیی جیهان، بە واتای دەرککردنی هەبوونی "**هەموو ئەو شتانەی لە جیهاندا هەن**"، بە شێوەی ترس لە نەبوونی ئەم دنیایە دەردەکەوێ.

مرۆڤ کاتێ دەتوانێ خۆی لە چنگی ئەم چەشنە ترسە رزگار بکا کە هانا بەرێ بۆ یاسا و رێاسای مرۆڤەکان. ئەو لە هەمان کاتدا دەتوانێ لە رێی بێناوەرۆکیی نێو ترسدا **ئازادی**ی خۆی ئەزموون بکا. بەم واتایە کە ئەو دەتوانێ ئیختیار و دەرفەت و تواناکانی خۆی بەدەستەوە بێ، لەبەرئەوەی ئەو لە **نەبوون** دا ئازادبوونی خۆی ئەزموون دەکا. لەم رووەوە بۆ **هایدگێر ترس** بوارێک دەرەخسێنێ کە تێیدا مرۆڤ ↑ رەسەنایەتی (Eigentlichkeit) خۆی وەچنگ دێنێ. لەم رووەوە **ترس** ئیتر لایەنی نەرێنیی نییە، بەڵکو بە پێچەوانەوە ئەرێنییە و بواری بەدەستهێنانی بوونی **رەسەن** دابین دەکا. لە فەلسەفەی **ئیگزیستەنس** و لە لای **سورێن کیێرکێگارد ترس** بە واتای بازدانێکە بەرەو باوەڕ و لە لای **ژان پەول سارتر** بە واتای، **بەلێندەربوون**ە.

***

فەرهەنگی فەلسەفە، بەشی 87:

تیۆریی بڕیاردان
(Entscheidungstheorie)

کەس یان گروپێک کە لە بارودۆخ و ئاستە جۆراوجۆرەکاندا تووشی هەڵبژاردن دەبێ و دەبێ بڕیار بدا لە نێوان کارە جۆراوجۆرەکان هەڵبژێرێ.

تیۆریی بڕیاردان هەوڵی ئەوەیە هەتا بە هەلسەنگاندن و لێکدانەوەی شێوەکان و دەرفەت و بوارە رەخساوەکان بتوانێ لە هەلومەرجی جۆراوجۆردا، بڕیاری راست و دروست و ژیرانە بدۆزێتەوە.

لەم روانگەیەوە بانترین تایبەتمەندیی هەموو بڕیاردانێکی راست و دروست، لە زیدەبوونی گەیاندنی قازانج و بەرژەوەندیی بە مرۆڤ دایە.

لەو حاڵەتەدا کە پێشهات و دەرەنجامەکانی بڕیارەکانی جێ نشین کە ئەگەریان هەیە روو بدەن و هەبن، ئەگەر ناسرابن، یاسا و رێسای گشتیی بڕیاردان بریتییە لە: ئەو بڕیارە بدە و بەڕێوەی ببە کە زیاترین بەرژەوەندی و قازانجی تێدابێ.

ئەو دەرەنجامانەی کە ئەگەریان هەیە روو بدەن، ئەگەر تەنیا لایەنی زەینی و سوبژێکتیڤیان هەبێ، دەبێ چاوەڕوانییەکان زیاتر بکرێن و لە هەمان حاڵیشدا دەبێ ئاگامان لە ریسک و مەترسیداربوونیش هەبێ.

کاتێ مرۆڤ نەتوانێ هیچ دەرەنجام و پێشهاتێک پێشبینیی بکا (هەلومەرجانەی کە لێیان دڵنیا نیین)، زۆر یاسا و رێسا دێنە گۆڕێ، وەکو: بڕیارێک بدە کە لە خراپترین هەلومەرجدا کەمترین خەساریان هەبێ.

****

فەرهەنگی فەلسەفە، بەشی 88:

تالێس
(Thales)

فەیلسوف و سیاسەتوانی یۆنانیی (625 – 545 پێش زانیین)

تالێس بۆ زۆربەی وڵاتانی وەک میسر و ئێران سەفەری کردووە و کەڵکی لە زانستی ئەوان وەرگرتووە. تالێس بە پێی فێربوونەکانی لەم وڵاتانەدا توانی رۆژگیرانی ساڵی 585ی پێش زایین پێشبینی بکا.

تالێس بە یەکەم فەیلسوفی یۆنانیی دادەنێن، بەڵام هیچ نووسراوێکی لە پاش بەجێنەماوە.

بە پێی ئەو زانیارییانەی لە نووسینەکانی فەیلسوفانی پاش تالێس وەدەست کەوتوون، ئەو ئاوی بە توخمی بناغەیی دنیا زانیوە و پێی وابووە کە سەرچاوەی تەواوی جیهان دەگەڕێتەوە بۆ ئاو.

راستە بە ناوبانگی ئەو: gnothi seauton !: (خۆت بناسە !).

***

فەرهەنگی فەلسەفە، بەشی 89:

تیرۆریزم
Terrorism

تیرۆریزم لە وشەی فەرانسەیی **"تیرۆر"**ەوە وەرگیراوە، بە واتای سامناکی، بڵاوکردنەوەی سامناکییە.

کەڵکوەرگرتنی سیستماتیک لە ئامرازی نایاسایی توندوتیژیی [کوشتن، وێرانکاریی] لە لایەن کەس یان گروپ یان دەوڵەتەوە بە مەبەستی پاراستن، دەستێوەردان و پێکهێنان یان دەستبەسەرداگەرنی هێز.

لە رووی سیاسییەوە **"هێرشکردن"** [توندوتیژیی سیمبولیک بە دژی کەسێک] لەگەڵ تیرۆر جیاوازە و بە ستراتیژیی یان تاکتیکی رەوت یان گروپێک دانانرێت.

هەر لە سەردەمای کەوناراوە وەک کەرستەیەک کەڵک لە بڵاوکردنەوەی سامناکیی یان تیرۆر وەرگیراوە بۆ ئەوەی بە مەبەستی دیاریکراویان بگەن و دەسەڵاتی زاڵ و ئۆپۆزیسیۆنەکان بۆ گوشاردانان بەرادەیەکی زۆر بەکاریان هێناوە.

***

ئێتین هانری ژیلسۆن

ئێتین هانری ژیلسۆن فەیلسوفی فەرانسەیی، لە لایەنگرانی فەلسەفەی **تومیسم**ی نوێ، ساڵی 1884 لە **پاریس** لەدایک بوو. خوێندنی باڵای لە زانینگەی پاریس تەواو کرد. ساڵی 1907 بوو بە مامۆستا و ساڵی 1913 پاش چەندین ساڵ وانەکوتنەوە توانی بە پلەی دکتۆرا بگا. لەم قۆناغەدا دوو نامیلکەی بچوک و گەورەی دکتۆرای خۆی سەبارەت بە **"سکۆلاستیک – دیکارتی"** و **"ئازادی لە روانگەی دیکارت و پەیوەندییەکەی لەگەڵ خوداناسی"** بڵاو کردەوە. لە نێوان ساڵانی 1914 و 1916دا وەک ئەفسەر چووە ناو سوپای فەرانسە و لە شەڕدا بەشداریی کرد، لەم نێوەندەدا بەدیل گیرا و لە ساڵانی نێوان 1916 و 1918دا وەک دیلی شەڕ دەستبەسەر بوو. پاش کۆتایی هاتنی شەڕ، بۆ ماوەی دوو ساڵ لە زانینگەی **ستراسبۆرگ** بوو بە مامۆستای فەلسەفە و لە ساڵی 1921 بە پلەی مامۆستای **مێژووی فەلسەفەی سەدەکانی ناڤین** لە **زانینگەی سوربۆن** گەیشت و هەتا ساڵی 1932 درێژەی بەم کارە دا. لەم ساڵەدا کورسیی مێژووی فەلسەفە لە سەدەکانی ناڤیندا لە کۆلێژوفرانس وەرگرت. ساڵی 1929 قەشەکانی **سێنت بازیلی تۆرێنتۆ** ژیلسۆنیان بۆ دامەزراندنی بنکەی لێکۆڵینەوەکانی سەدەکانی ناڤین بە هاریکاریی **کۆلێژی سێنت مایکل لە زانینگەی تۆرێنتۆ** بانگهێشت کرد و هەر لە دەسپێکی کارەکانی بنکەی ناوبراو بوو بە مامۆستا و بەڕێوەبەریی لێکۆڵینەوەکانی ئەو شوێنە.

چەندین زانینگەی ناسراو شانازینامەیان بە ژیلسۆن بەخشی و بەشێکیش لەو زانینگانە بۆ پەیڤداریی گرینگ بانگهێشتیان کرد کە لەوانە دەتوانین ئاماژە بکەین بە:

- پەیڤداریی لە **زانینگەی ئابێردین** (1931-1930) بە نێوی **گیفۆرد** کە لە ژێر سەردێڕی **"رۆحی فەلسەفەی سەدەکانی ناڤین"** (The Spirit of Medieval philosophy) دا چاپ کرا.

- چەند پەیڤدارییەک لە **زانینگەی هاروارد** بۆ رێزگرتن لە **ڤیلیام جەیمز** (1937-1936) لە ژێر سەردێڕی **"یەکگرتوویی ئەزموونە فەلسەفییەکان"** (The Unity of Philosophical Experience)دا بڵاو بۆوە.

- کۆمەڵێ پەیڤداریی لە **زانینگەی ڤیرجینیا** بە نێوی **ریچارد** (1937)، لە ژێر سەردێڕی **"ئاوەز و وەحی لە سەدەکانی ناڤین"** (Reason and Revelation in the Middle Ages)دا بڵاو بۆوە.

- چەند پەیڤدارییەک لە **زانینگەی ئیندیانا** (1940) لە ژێر سەردێڕی **"خودا و فەلسەفە"** (God and Philosophy)دا بڵاو بوونەوە.

- چەند پەیڤدارییەک سەبارەت بە **هونەرە جوانەکان** (1955) بە نێوی **ئەی، ڤی، مێلڤێن** لە ژێر سەردێڕی **"شێوەکاری و راستەقینە"** (Painting and Reality)دا چاپ کرا.

- ژیلسۆن دامەزرێنەر و بەڕێوەبەری دوو بڵاوکراوەی بەناوبانگی لێکۆڵینەوە سەبارەت بە فەلسەفەی سەدەکانی ناڤین (Études de philosophie médiévale) و ئەرشیڤی مێژووی ئەدەبی و بنەماکانی بڕواکان لە سەدەکانی ناڤین(Archives d'historie doctrinale et littéraire du moyen age) بووە. ناوبراو لە هەمانکاتیشدا بوو بە بەڕێوەبەری ساڵنامەی **دامەزراوەی لێکۆڵینەوەکان سەبارەت بە سەدەکانی ناڤین**، لەژێر چاودێریی کەنیسەی کاتۆلیک. لە زۆر شوێندا ئەندام بووە کە لە گرینگترینیان دەتوانین ئاماژە بکەین بە ئەندامبوونی لە فەرهەنگستانی فەرانسە کە لە ساڵی 1947دا وەرگیرا.

بیروبۆچوونە فەلسەفییەکانی ژیلسۆن لە دوو قۆناغدا بەرچاون:

1. لە لێکۆڵینەوە سەبارەت بە پەیوەندیی فەلسەفەی **دیکارت** لەگەڵ فەلسەفەی **سۆکۆلاستیک**، بە خوێندنەوە و لێکۆڵینەوە لە بەرهەمەکانی **توماس ئاکوینی** دەگا و تێدەگا کە ئەنجامە فەلسەفییەکانی **دیکارت** تەنیا لە دەقی فەلسەفەی توماس ئاکوینیدا مانای دەبێ.

- خوێندنەوە و لێکۆڵینەوەی زیاتر لە فەلسەفەی توماس ئاکوینی و باقی بیرمەندانی سەدەکانی ناڤین وەکو **ئەوستین** و **ئۆکام** Ockham، ئەوە بۆ ئەو روون دەبێتەوە کە بوارە جۆراوجۆرەکانی خوداناسیی، فەلسەفەیەکی هاوبەشیان نییە بەڵکو لەواندا لە فەلسەفەی رەسەنی جۆراوجۆر کەڵک وەرگیراوە.

بە بۆچوونی ژیلسۆن تاکە فەیلسوفێکی کە یارمەتییدا هەتا باشتر کەرەستە تەواو میتافیزیکییەکانی بەشدار لە پرسە سەرەکییە فەلسەفییەکان بناسێ، توماس ئاکوینی بوو.

- پابەندبوونی ژیلسۆن بە **"رەسەنایەتیی بوون"** هەر بەو چەشنەی لە **تومیسم**دا هاتووە، دەگەڕێتەوە بۆ سەر یەکێک لە تیۆرە فەلسەفییە بنەڕەتییەکانی کە بریتییە لە شوناس و بڕشتی فەلسەفیی، شتێکی کە پێی دەڵێن **"فەلسەفەی مەسیحی"**ی. ژیلسۆن پێیوایە کە فەلسەفەی مەسیحیی دەبێ فەلسەفەیەکی existentialism ی بێ کە نموونە مەزنەکەی توماس ئاکوینییە. بە پێی بۆچوونی ژیلسۆن واتای رەسەنایەتیی بوون لە **کتێبی پیرۆز** وەرگیراوە کە خودا کاتێ موسای پیامبەر ناوی

دەپرسێ، دەڵێ: **"من ئەوەم کە هەم"** و توماس ئاکوینی زیاتر لە هەموو فەیلسوفێکی دیکە سەرنجی بەم واتایە داوە.

بە بۆچوونی ژیلسۆن لە مێژووی فەلسەفەدا هەمیشە پرسیار لە **"بوون"**، پرسی سەرەکیی بووە و چوار وەڵامی سەرەکیی بەو پرسیارە دراوەتەوە، کە بریتین لە چوار گروپ: **گروپی ئەفلاتوونی، گروپی ئەرەستویی، گروپی ئیبنی سینایی، گروپی توماس ئاکوینی.** لە نێو ئەم چوار گروپەدا کە ئەو ناوی چوار بنەماڵەیان لەسەر دادەنێ، **گروپی ئیبنی سینایی** کە بریتین لە **ئیبنی** سیبنا، **دانس سکات، سوارز، وۆڵف، کانت** و **هێگل**، بڕوایان بە ڕەسەنایەتیی چۆنایەتییە و بە بۆچوونی ژیلسۆن نەخۆشیی سەرەکیی فەلسەفەی ڕۆژئاوایی ئەمەیە. **گروپی توماییەکان** بڕوایان بە **"ڕەسەنایەتیی بوون"** هەیە و **"چۆنایەتیی"** بە دەرەنجامی کردەی **"بوون"** دەزانن. ژیلسۆن بۆخۆی لایەنگری **"ڕەسەنایەتیی بوون"**ە.

***

ئایزیا بێرلین

ئایزیا بێرلین فەیلسووفی سیاسی و مێژوونووسی مێژووی ئەندێشەکان، 5 نۆڤەمبری 1997 لە تەمەنی 88 ساڵیدا، لە شاری **ئاکسفۆرد**ی بریتانیا کۆچی دوایی کرد. ناوبراو لە بەرچاوترین تیۆریسیەنە سیاسییەکانی هاوچەرخە سەبارەت بە چەمکی **"ئازادی"**.

بنەماڵەی بێرلین کە لە شاری **ریگا** لە **لاتویا** دەژیان سەر بە فکری جوولەکەی **سیکولار** بوون، بەڵام باپیر و نەنکی لەسەر پاراستنی دابونەریتی ئایینیدا پێداگرییان دەکرد. باوکی ئایزیا بازرگانی دار بوو و ڤاگۆنی قەرەوێڵەداری بە هێڵی شەمەندەفەری تیزاری دەفرۆشت. لە کاتی شەڕی جیهانی و پاش پێشڕەویکردنی ئەڵمانەکان بەرەو ریگا لە 1915، بنەماڵەی بێرلین لە سەرەتادا چوون بۆ **ئاندرناپل** و پاشان 1917 روویان کردە **پێترۆگراد**. کاتێ شۆڕشی **بۆلشڤیکی** لە رووسیە سەری هەڵدا و هەستیان کرد کە بارودۆخەکە نالەبارە، چوون بۆ بریتانیا. ئایزیای 12 ساڵان پاش تێپەرکردنی قۆناغە سەرەتاییەکانی خوێندن، ساڵی 1928 چوو بۆ زانینگەی ئاکسفۆرد و بکالۆریوسی لە **کۆلیژی ئەدەبیاتی کلاسیک و فەلسەفە و زانستە سیاسییەکان** وەرگرت و پاشان بۆ ئەوەی ببێت بە رۆژنامەوان، داوایەکی بۆ رۆژنامەی **گاردیەن** نووسی، بەڵام لە تاقیکردنەوەی بەراییدا سەرنەکەوت و لە **کۆلێژی ماف** درێژەی بە خوێندن دا.

لەم کاتەدا یەکێک لە مامۆستاکانی **نیو کۆلێژ** (New College)ی ئاکسفۆرد کە دۆستی بوو، ئەوی وەک مامۆستای فەلسەفە بانگهێشت کرد. هاوکات لەگەڵ ئەمە کۆلێژی **ئال سوڵز** (All Souls)یش بورسێکی لێکۆڵینەوەیی پێ بەخشی. بەمجۆرە **بێرلین** هەتا ساڵی 1928کە بە فەرمی کرا بە ئەندامی زانستیی **نیو کۆلێژ**، لە قازانجەکانی هەر دوو بەرپرسایەتی کەڵکی وەردەگرت. کتێبی بچووکی **"ژیان و شوینی کۆمەڵایەتیی مارکس"** کە ساڵی 1929 بڵاو بۆوە، بەرهەمی لێکۆڵینەوەی ئەو بوو بۆ کۆلێژی **ئال سوڵز**.

ئایزیا بێرلین لە سەردەمی شەڕی دووەمی جیهانی و ساڵی 1941 لە لایەن **وەزارەتی هەوالگریی بریتانیا**وە نێردرایە **ئەمریکا** هەتا راپۆرتی لەسەر هەست و دەروونی ئەمریکاییەکان و کردەوەی ئەوان سەبارەت بە شەڕ بۆ لەندەن بنێرێت. راپۆرتە پڕنێوەرۆکەکانی بێرلین بە خێرایی سەرنجی وەزارەتی دەرەوە و شەخسی **چیرچیڵ**ی راکێشا و بووە هۆی ئەوەی هەتا **ساڵی دواتر بیکەن بە ئەندامی وەزارەتی دەرەوە و بەرپرسی ناردنی لێکدانەوە سیاسییەکان لە باڵوێزخانەی ئینگلیستان لە واشنگتن**. کۆی راپۆرتەکانی بێرلین لە ئەمریکا ساڵی 1981، لە ژێر سەردێڕی **"راپۆرتەکانی واشنگتن 1945 – 1941"** بڵاو بۆوە.

بێرلین بۆ ماوەیەکی کورت لە باڵیۆزخانەی بریتانیا لە **مسکۆ**دا خزمەتی کرد و لەو ماوەیەدا دیداری کرد لەگەڵ رووناکبیرە ناسراوەکانی **شۆرەوی** وەکو **"بوریس پاسترناک"** و **"ئانا ئاخماتوا"**دا کە کاریگەریی بنەڕیتیی لە سەر ئاراستەی فکریی ئەو لە داهاتوودا دانا و ئەوی زیاتر لە جاران هاندا بۆ **لێکۆڵینەوە لە سەر ئەندێشەی بیرمەندانی روس و وەرگێڕانی بەرهەمەکانی ئەوان بە زمانی ئینگلیزی**. پاش کۆتایی شەڕ، بێرلین بڕیاریدا واز لە

فەلسەفە بێنێ و خەریکی لێکۆڵینەوە بێ لە مێژووی ئەندێشەکاندا. ساڵی 1957بوو بە مامۆستای **تیۆری کۆمەڵایەتی و سیاسی** لە کۆلێژی **ئال سولز**دا و نامیلکەی ناسراوی خۆی بە نێوی **"دوو واتای ئازادیی"** لە کاتی مامۆستایەتییەکەیدا نووسی. لەم نامیلکەیە کە لە سەردەمی بڵاوبوونەوەیەوە تا بە ئێستا کاریگەرییەکی زۆری لە سەر باسە تیۆرییەکان سەبارەت بە ئازادیی هەبووە، بێرلێن لە سەرێکەوە پێداگریی لە سەر ئەم خاڵە دەکا کە **ئازادیی واتایەکی سیاسییە و واتای دیکە وەخۆ ناگرێ و ناتوانرێ بە یارمەتیی واتاکانی دیکەی وەک عەداڵەت، هەلکردن، بەختەوەریی، ئاسوودەبوونی ویژدان و شتی لەم بابەتە شی بکرێتەوە** و لە سەرێکی دیکەوە **لە نێوان دوو جۆر ئازادیی "ئەرێنی" و "نەرێنی"دا جیاوازیی دانا. ئازادیی نەرێنی** بەواتای ئازادبوونە لەو تەنگ و چەڵەمانەی لە لایەن دیترانەوە بە سەر کەسێکدا دادەسەپێ. **ئازادیی ئەرێنی** بە واتای ئازادییە لە بەدەستهێنانی ئەو خواست و هۆگرییانەی کەسێک مەیلی بۆیان هەیە. بێرلین بەڵگە بۆ ئەوە دێنێتەوە کە لەحاڵێکدا **ئازادیی نەرێنی** پڕ بایەخ و پێویستە، **ئازادیی ئەرێنی**ش دەتوانێ ببێتە هۆی سەرەڕۆیی و بەرتەسککردنەوەی ئازادیی تاکەکان لە لایەن ئەو کەسانەی پێیانوایە هەقیقەتی رەها و بایەخە ئاسمانیەکان لە چنگی ئەوان دایە و تەنیا ئەوان شایانی ئەوەن بڕیار لە سەر ئەم بابەتانە بدەن.

روانگەکانی بێرلین سەبارەت بە ئازادیی وەکو **راڤەیەکی نوێ لە لیبرالیزم**، پێشوازیی لێکرا، بەڵام خاڵێکی گرینگ کە دەبوو سەبارەت بە تێگەیشتنی نوێی لیبرالیستیی لەلایەن ئەوەوە وەبەرچاو بگرین ئەمەیە کە **بێرلین بە تەواویی لە ژێر کاریگەریی لیبرالیزمی رەشبینانەی بیرمەندانی رووس دایە.**

بێرلین بە سەر زمانەکانی روسی، ئەلمانی، ئینگلیزی و فەرانسەییدا زاڵ بوو. لە نووسیندا زیاتر حەزی لە وتار دەکرد و نزیک بە تەواوی بەرهەمەکانی بە شێوەی وتار نووسیوە. ناوبراو لە یەکێک لە وتارەکانیدا بە نێوی **"ژیشک و رێوی"** کە تێیدا روانگەکانی **تۆلستۆی** سەبارەت بە مێژوو روون دەکاتەوە، بیرمەندان بە دوو گرووپی ژیشکەکان و رێوییەکان دابەش دەکا. ژیشکەکان ئەو کەسانەن کە لە ماوەی ژیانیاندا بۆچوونێکی قووڵ و مەزن ئاراستە دەکەن. رێوییەکان بە پێچەوانەوە ئەو کەسانەن کە هەنگاو دەنێنە هەموو بوارەکان و لە هەرشوێنێک گوڵێکی بچووک لێدەکەنەوە.

بێرلین دوو بۆچوونی سەرەکیی ئاراستە کرد: **ئازادیی و زۆرینە خوازیی** (پۆلۆرالیزم). ناوبراو لە هەمانکاتدا کە باوەڕی بە **زۆرینەخوازیی** هەبوو، پێداگریی لە سەر ئەوەش دەکرد کە لە کۆمەڵگا مرۆڤییەکاندا ئەگەری ئەوە هەیە کە بایەخەکان و بنەما و ئارمانجگەلێک هەبن کە ناتوانن بچنە فۆرم و شێوەی یەکترەوە و تاکەکان دەبێ فێر بن بە رێزگرتنی دوولایەنە لە بیروڕای یەکتری، لە پەنای یەکتر بژین.

پێکهاتە
structure

کانت پێکهاتە بە پێگە و پەیوەندیی ئەو پاژانە دەزانێ کە بۆ مەبەستێکی هاوبەش ئۆرگانیزمێک پێک بێنن و سازی بکەن.

دیلتهای Dilthey پەیوەندیی ئۆرگانیکی و دەروونی پاژەکان و دەرککردنیان بە پێی بوونی پێکهاتەیەکی دەروونی شی دەکاتەوە.

شپرانگێر (**Spranger** ، ١٨٨٢ - ١٩٦٣ ، فەیلسوف آلمانی، لە قوتابیانی **دیلتهای**) پێی وایە کە درککردنی کارکردەکان و تێگەیشتن لە چۆنییەتی بەشەکان و پاژەکانی بەشدار و رێکخراو لە پێکهاتەیەکدا لە پەیوەندیی لەگەڵ سەرلەبەری هەمان پێکهاتە دەکرێ لە ئارادا بێ.

مەبەست لە پێکهاتە لە بواری زانستدا بە گشتی بریتییە لە:

1. چۆنیەتیی و تایبەتمەندییەکانی پەیوەندیی نێوان توخمەکانی پێکهێنەری کۆیەک.
2. پەیوەندییەکی ئۆرگانیکی و بە پرەنسیپی جێگرتنەوەی پاژەکان لە کۆیەکەدا.
3. سیستمێک بە بەکارهێنانێکی دەستنیشانکراو.

واتای پێکهاتە لە هەر کام لە لقە زانستییەکاندا بە شیوەی روون و دیاریکراودا بەکار دەهێندرێ و تایبەتمەندیی جۆراوجۆری هەیە (پێکهاتەی دەروونی، بیرکاری، فیزیکی، کۆمەڵناسی..).

****